

**NKAMBISISO WA XIVUMBEKO NA NHLAMUSELO SWA MPFELELO NA
NDZUNGELELO EKA XITSONGA**

(An investigation into the morphosemantic properties of derivation and inflection in
Xitsonga)

hi

LEBOGANG STEVEN SHIRINDZI

yi rhumeriwile hi ku landza swilaveko swa

digiri ya

VUDOKODELA BYA FILOSOFI

eka

TINDZIMI, LINGWISITIKI NA MATSALWA

ya

YUNIVHESITI YA AFRIKA-DZONGA

MULAVELERI: DKD A MUSHWANA

2024

**NKAMBISISO WA XIVUMBEKO NA NHLAMUSELO SWA MPFELELO NA
NDZUNGELELO EKA XITSONGA**

(An investigation into the morphosemantic properties of derivation and inflection in
Xitsonga)

by

LEBOGANG STEVEN SHIRINDZI

submitted in accordance with the requirements for

the degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY

in the subject

LANGUAGES, LINGUISTICS AND LITERATURE

at the

UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA

PROMOTER: DR A MUSHWANA

2024

XIHLAMBANYO

Vito: Lebogang Steven Shirindzi

Nomboro ya xichudeni: 63248549

Degree: Vudokodela bya Filosofi eka Ririmi, Lingwisitiki na Matsalwa

NKAMBISISO WA XIVUMBEKO NA NHLAMUSELO SWA MPFELELO NA NDZUNGELELO EKA XITSONGA

Ndzi tiyisisa leswaku ndzavisiso lowu i ntirho wa mina n'wini ni leswaku swihlovo hinkwaswo leswi ndzi swi tirhiseke kumbe ku swi tshaha swi kombisiwile ni ku pfumeleriwa hi ku tirhisa nongoloko wa tibuku leti tirhisiweke.

Ndzi tlhela ndzi tiyisekisa leswaku ndzi rhumele phepha ra mina eka *Turnitin* ku kambela loko xitsalwana xa mina xa xidzi nilswaku ri pfumelelana ni swilaveko leswi amukelekaka swa leswaku xitsalwana xa xidzi.

Ndzi tlhela ndzi tiyisisa leswaku ntirho lowu kumbe xiphemu xa wona a ndzi si tshama ndzi wu yisa eka xikambelo xa Unisa leswaku ndzi ta kuma tikhwalifikhexini tin'wana kumbe eka nhlango wun'wana wa dyondzo ya le henhla.

19/09/2024

NSAYINO

SIKU

DECLARATION

Name: Lebogang Steven Shirindzi

Student Number: 63248549

Degree: Doctor of Philosophy in Languages, Linguistics and Literature

NKAMBISISO WA XIVUMBEKO NA NHLAMUSELO SWA MPFELELO NA NDZUNGELELO EKA XITSONGA (An investigation into the morphosemantic properties of derivation and inflection in Xitsonga)

I declare that the thesis is my own work and that all the sources that I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references.

I further declare that I submitted the thesis to originality checking software and that it falls within the accepted requirements for originality.

I further declare that I have not previously submitted this work, or part of it, for examination at Unisa for another qualification or at any other higher education institution.

19/09/2024

SIGNATURE

DATE

NKOMISO

Tindzimi ta misava ti vumba marito ma tona hi ku tirhisa tindlela to hambanahambana. Yin'wana ya tindlela ta kona yi katsa ku tshula, mbuyelelo, vunembeleti, mpfelelo, ku lumba na tindlela tin'wana. Ndzavisiso lowu wu languta hi vuenti tindlela timbirhi, ku nga ndlela ya mpfelelo na ndzungelelo ku vumba marito. Mpfelelo lowu langutiwaka wu katsa mpfelelo wa maviti na mpfelelo wa maendli kusuka eka swihluvi swo hambanahambana swa mbulavulo kasi eka ndzungelelo kona ku langutiwa swihluvi swa mbulavulo swa riviti na riendli. Swikongomelo swa ndzavisiso lowu i ku languta mpfelelo na ndzungelelo wa marito kusuka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana eka Xitsonga; ku xiyisisa xivumbeko lexi mpfelelo na ndzungelelo wa marito ma swi tekaka loko ku vumbiwa marito eka Xitsonga; na ku xiyisisa vuxaka bya mpfelelo na ndzungelelo wa marito hi tlhelo ra tinhlamuselo eka marito lama vumbiweke kusuka eka mona eka Xitsonga. Thiyori ya *Optimality* hi yona leyi ndzavisiso wu nga simekiwa ehenhla ka yona. Thiyori leyi yi kombisa leswaku loko hi vumba marito ku na milawu leyi hi faneleke ku yi landzelela ku nga milawu ya mavumbelo ma marito. Ndzavisiso lowu wu tirhisa dizayini ya ndzavisiso yo hlamusela (descriptive research design) laha ku tirhisiwaka maendlelo ma nkoka. Ku hlengeleta switiviwa, ku tirhisiwile mahlengeletelo ma switiviwa ma vuxokori. Eka maendlelo mo hlengeleta switiviwa swa muxaka lowu, mulavisisi loyi a tivaka ririmi leri a nga le ku ri lavisiseni a vumba swivulwa leswi a nga ta swi teka a swi yisa eka mutivi wa ririmi ku tiyisisa leswaku swa amukeriwa. Switiviwa swi ta xopaxopiwa hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni. Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku mpfelelo na ndzungelelo i swa nkoka swinene ku vumba marito eka Xitsonga. Ndzavisiso wu kumile leswaku vunembeleti bya swirhangi na swilandzi loko ku vumbiwa vundhawu na ntsongohato swa maviti swi tlanga xiphemu xa nkoka eka vumba marito hi maendlelo ma mpfelelo na ndzungelelo. Hi tlhelo lerin'wana, ku lungeleriwa ka swirhangi swa mitlawa ya maviti eka maviti na le ka mavitinkatsano swi pfelerisa maviti mantshwa ma mpfelelo. Nakambe, matlhelo, nkarhi wa maendli na marhavi ma maendli swi na nkucetelo wukulu eka ku vumba marito hi endlelo ra ndzungelelo hi ku lungelela swilandzi leswi faneleke. Mbuyelelo wa misinya ya maendli na wona wu na xiave eka ku vumba mpfelelo. Ndzavisiso lowu wu katsakanya hi ku kombisa leswaku mpfelelo na ndzungelelo, ku nga va swa maendli kumbe maviti wu ngenisa swihluvi swo hambanahambana ku katsa maencisi, mahlawuri na swihluvi swin'wana. Wu tlhela wu kombisa leswaku maendlelo lama yo vumba marito ma na nkoka leswaku hi ta lemuka mapeletelo ma man'wana ma marito lama ma ha nyikaka xiphiso eka vatirhisi.

Marito ma nkoka: Mofoloji; Vunembeleti; Xirhangi; Xilandzi; Mpfelelo wa Maendli; Mpfelelo wa Maviti; Ndzungelelo; Semantiki; Vuvumbamarito; Vuxokori, Thiyori ya *Optimality*.

ABSTRACT

Languages develop their vocabulary in various word formation processes. These methods include neologism, reduplication, affixation, derivation, borrowing, etc. The study focuses on two aspects of these word formation processes: derivation and inflection. The derivatives and inflection under investigation are the derivation and inflection of nouns and verbs. The objectives of the study are to evaluate word derivation and inflection from various speech patterns in Xitsonga, to observe the structure that derivational and inflectional words take when they are formed, and to observe the semantic relationship of derivational and inflectional words with the sources in Xitsonga. The Optimality Theory is used as the theoretical framework for this research. This theory suggests that rules that are different from the rules of word formation must be followed when creating new words. The study employs a descriptive research design using the qualitative method. To gather the data for the study, the researcher has applied elicitation. In this data-gathering process, a researcher fluent in the target language comes up with words or creates sentences that he then passes on to a linguist for verification. Data has been analyzed using content analysis as a data analysis technique. The results of this research show that derivation plays a vital role in the formation of new words in Xitsonga. The study found that the affixation of prefixes and suffixes in the formation of locative nouns and diminutive nouns cannot be ignored. On the other hand, the prefixation of noun classes in verb stems, nouns and compound nouns results in derivative nouns. Furthermore, negative form and tenses in verbs significantly influence the formation of inflectional verbs through suffixation. The reduplication of verb stems also plays a role in forming derivatives. This research shows that the suffix, whether of verbs or nouns, introduces various suffixes, including idiophones, adjectives, and other word categories. It also shows that derivatives, as one of the word formation processes, are essential for understanding how to recognize some of the spellings of words that still cause user problems.

Keywords: Morphology; Affixation; Prefix; Suffix; Derivative nouns; Derivative verbs; Inflection; Semantics; Word formation; Elicitation, Optimality Theory.

SWIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa eka movumbi wa tilo ni misava xikan'we na mina Hosi Xikwembu. Ndzi khensa ku hlayisiwa hi tlhelo ra rihanyu kusuka emasungulweni ya ku tsala ndzavisiso lowu kufika emakumu. Ndzi khensa miehleketo leyi mi ndzi katekiseke hi yona yo kota ku twisisa swilo hi olova.

Ndzi rhandza ku khensa eka muleteri wa mina, dokodela Mushwana Arnold ku va a nga ndzi helelangi mbilu. Ndzi khensa ku kombiwa ndlela. Tintswalo na switsundzuxo swa yena leswo aka swi ndzi hlohleterile ku ya emahlweni no tsala xitsalwana lexi. Ndzi khensa kuva u titsonile u endlela mina nkarhi wo ndzi pfuna eka ndzavisiso lowu. Ndza khensa Rinono.

Ndzi tlhela ndzi khensa nsati wa mina Audrey Kgomotso Ramalepe ka nseketelo lowu u ndzi nyikeke wona kuva ndzi kote ku fikelela ku heta ndzavisiso lowu, na rirhandzu leri u ndzi kombaka rona masiku hinkwawo. Ndza khensa nkata mina. Eka vana va mina Kealeboga na Kgothatso Shirindzi kuva va ndzi pfumelerile ku yiva nkarhi wa vona ndzi endla tidyondzo leti ta vudokodela. Ndzi ri leswi a ndzi mi siyela swona hi leswi.

Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka manana wa mina, yena Cate Mhantsha Shirindzi. Manana wa mina ndzi khensa rirhandzu leri mi ndzi kombaka rona masiku hinkwawo. Ndzi khensa na nseketelo lowu mi ndzi nyikaka wona eka tidyondzo ta mina. Onge Hosi Xikwembu xi nga mi engetelela masiku yo hanya. Ndzi tlhela ndzi khensa tatana wa mina, Zakaria Sehlangu, ku va va pfunete manana laha a tsandzeka kona ku ndzi nghenisa xikolo. Na le ka vona ndzi ri hosi Xikwembu a xi mi katekise. Nyuku wa n'wina a wu helelangi evoyeni bya mbyana, hi lexi xitsalwana.

Ndzi khensa vamakwerhu va mina, Tumelo Shirindzi na Angel Sehlangu, xikan'we na vanghana va mina hinkwavo. Vanhu va tintswalo na rirhandzu. Vanhu lava ndzi navelelaka swa kahle evuton'wini.

Loko a ri mina Mahumani, wa ka mukwana wo etlela enswanyini, wa mbewu a yi boli, lavo nghena endlwini va ri vambirhi va huma va ri vanharhu, ndzi ri: INKOMU!

ACKNOWLEDGMENTS

I want to thank the creator of heaven and earth and me, the Lord God. I am grateful for the health system's care from the beginning of writing this research to the end. Thank you for the ideas you have blessed me with to help me understand things easily.

I thank my supervisor, Dr. Arnold Mushwana, for not giving up on me. Thanks for being always there to show me the way. His kindness and constructive advice inspired me to continue writing this research. Thank you for taking the time to help me with this research. Thank you, Rinono, Nyarhi.

I am also grateful to my wife, Audrey Kgomotso Ramalepe, for the support you have given me to complete this research and the love you show me every day. Thank you, my wife. To my children, Kealeboga and Kgothatso Shirindzi, thank you for allowing me to steal your time doing these doctoral studies. Here is what I was leaving you for (PhD Degree).

I applaud my mother, Cate Mhantsha Shirindzi. My mother, thank you for the love you show me every day. Thank you also for the support you have given me in my studies. May the Lord God give you more days to live. I am also grateful to my father, Zakaria Sehlangu, for helping my mother when she could not get me to school. And to them, I say, King God blesses you. Your sweat isn't all in dog hair; here's the PhD research.

Thanks to my siblings, Tumelo Shirindzi, Angel Sehlangu, and all my friends. People of kindness and love. People who wish me well in life.

As for me, Mahumani, the knife that lies in the blood, the seed that does not rot, the one who enters the house being two but gets out being three, and I say: THANK YOU!

Leswi nga endzeni

XIHLAMBANYO	i
NKOMISO	iii
SWIKHENSO	v
ACKNOWLEDGMENTS	vi
Ndzima ya 1: Manghenelo	1
1.1. Matimundzhaku ma ndzavisiso	1
1.2. Xitatimente xa xiphiso	3
1.3. Xikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso	4
1.3.1. Xikongomelokulu xa ndzavisiso	4
1.3.2. Swikongomelotsongo	5
1.3.3. Swivutiso swa ndzavisiso.....	5
1.4. Nsusumeto wa ndzavisiso	5
1.7. Nkoka wa ndzavisiso.....	6
1.8. Tinhlamuselo ta matheme.....	7
1.8.1. Mpelelo	7
1.8.2. Ndzungelelo.....	8
1.8.3. Mbuyelelo.....	8
1.8.4. Mofoloji	10
1.8.5. Semantiki.....	10
1.8.6. Vunembeleti.....	11
1.8.7. Xirhangi	12
1.8.9. Vuvumbamarito	13
1.9. Malongolokelo ya tindzima	14
1.10 Nkatsakanyo wa ndzima.....	15
Ndzima ya 2: Nhlaluvo wa matsalwa	16
2.1 Manghenelo.....	16
2.2 Milavisiso leyi nga endliwa ya nkarhi lowu nga hundza	16
2.2.1. Swinembeletwana	16
2.2.2. Mpelelo hi ku languta swilandzi eka ririmi ra Xinghezi	17
2.2.2.1. Mpelelo eka maendli, mahlawuri, na maengeteri	17
2.2.2.2. Mpelelo eka maendli, mahlawuri, na maviti.....	18
2.2.2.3. Mpelelo eka Maendli, maviti, na maviti	20
2.2.2.4. Mpelelo eka maendli, mahlawuri, na maengeteri	21
2.2.2.5. Mpelelo eka maendli, maviti, na mahlawuri.....	22
2.2.3. Maviti lama pfeleleke kusuka eka maendli	23
2.2.4. Maviti lama pfeleleke kusuka eka maviti man'wana	29

2.2.5. Ndzungelelo na mpfelelo	30
2.2.6. Mpfelelo na ndzungelelo wa mofimi eka swiyenge swa marito lama hlawuriweke eka Xisuthu	34
2.2.7. Mpfelelo lowu humelalaka eka ririmi ra Xipedi	36
2.2.8. Swivumbeko swa maendli ma Xiswahili	37
2.2.9. Mpfelelo eka ririmi ra Inicha Igbo	48
2.2.10. Ku lungelela xirhangi na mbuyelelo wo hetiseka.....	48
2.3. Nkatsakanyo wa ndzima.....	54
Ndzima ya 3: Dizayini na maendlelo swa ndzavisiso	55
3.1. Manghenelo	55
3.2. Dizayini ya ndzavisiso.....	55
3.3. Maendlelo ya ndzavisiso.....	55
3.4. Ndlela yo hlengeleta switiviwa.....	56
3.5. Vatekaxiave, sapulu na nhlayo ya sampulu	57
3.6. Maxopaxopelo ma switiviwa	58
3.7. Rimba ra thiyori	59
3.8. Ndzilekano wa ndzavisiso.....	60
3.9. Matikhomelo eka ndzavisiso	60
3.10. Nkatsakanyo wa ndzima.....	60
Ndzima ya 4: Ku andlala no xopaxopa switiviwa.....	62
4.1. Manghenelo	62
4.2. Andlalo na nxopaxopo wa switiviwa.....	62
4.2.1. Mpfelelo	62
4.2.2. Ndzungelelo.....	108
4.3. Nkatsakanyo wa ndzima.....	193
Ndzima ya 5: Swikumiwa, swibumabumelo na nkatsakanyo wa ndzavisiso	194
5.1. Manghenelo	194
5.2. Mikumisiso ya ndzavisiso	195
5.3. Nkatsakanyo wa ndzavisiso	196
5.4. Swibumabumeri.....	197
Tibuku leti tirhisiweke.....	199

Ndzima ya 1: Manghenelo

1.1. Matimundzhaku ma ndzavisiso

Tindzimi ta misava ti tirhisa tindlela to hambanahambana ku vumba marito mantshwa ku hlukukisa ririmi. Tin'wana ta tindlela ta kona ti katsa ku tshula, mbuyelelo, ku lombana, ku hlanganisa, mpfelelo, ndzungelelo na tin'wana. Mpfelelo na ndzungelelo, ku nga tindlela leti ndzavisiso lowu wu langutaneke na tona, hi tin'wana ta tindlela to toloveleka leti tirhisiwaka ngopfu eka ku hlukukisa ririmi hi tlhelo ra ntivomarito eka tindzimi ta misava (Shirindzi, 2018). Eka maendlelo lama ku tirhisiwa ngopfu swinembeletwana ku vumba marito kusuka eka timitsu ta marito man'wana. Eka tindzimi ta Vantima ku fana na Xitsonga, swinembeletwana leswi swi nga aviwa hi tinxaka timbirhi, ku nga, swirhangani na swilandzi. Swiphemu leswimbirhi swa marito hi swona swi tirhisiwaka ku vumba marito kusuka eka marito lama nga kona eka ririmi.

Eka mpfelelo hilaha mavumbelo ma marito ma vumbiwaka hi ku nembeleta timofimi eka misinya ya marito man'wana ku tshula man'wana mantshwa. Shirindzi (2018) u kombisa leswaku loko ku humelela mpfelelo marito lama tumbulukaka ma nga ha cinca xihluvi xa mbulavulo lexi ma tumbulukeke kusuka eka xona. Ndzungelelo eka wona marito ma lungeleriwa swinembeletwana ku vumba marito lama ngetelelaka nhlamuselo ya ritoxidzi, marito lama a ma cincixihluvi xa mbulavulo. Loko marito lama ma lungeleriwa swinembeletwana ku vumbeka marito lama kombaka ntsongohato, vundhawu, tlhelo ra maendli, marhavi ma maendli na nkarhi wa maendli.

Marhanele (2017) u khumbile timhaka ta mpfelelo, laha a boxeke leswaku maviti eka Xitsonga ma swi kota ku vumbiwa hi ku tirhisa swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Marhanele (ibid) u yile emahlweni a vula leswaku mpfelelo wu humelela eka swiyenge swa maviti ma vanhu lama pfeleleke kusuka eka maendli. Xk: famba > mufambi, tirha > mutirhi na man'wana.

Mpfelelo wu nga vumbiwa hi ku tirhisa rhavi ra xitwisiwa. Xk: -rhandziwa > murhandziwa, -rhumiswa > murhumiswa na man'wana.

Maviti yo ka ya nga ri ya vanhu. Xk: -tirha > xitirho, -famba > xifambo na man'wana.

Maviti mo huma eka misinya ya mahlawuri. Xk: vu- + -kulu > vukulu, vu- + -nene > vunene na man'wana

Maviti mo huma eka maencisi. Xk: ri- + hati! > rihati, vu- + hati > vuhati na man'wana

Maviti mo huma eka mahlamari. Xk: vu- + hawu! > vuhawu, vu- + yoo! > vuyoyoyo na man'wana.

Hi tlhelo lerin'wana, Marivate (1994) u tsarile hi mpfelelo wa maviti eka Xitsonga laha a boxeke leswaku mavitimpfelelo ma nga pfelela kusuka eka maendli, maencisi, mahlawuri na maviti man'wana. Leswi boxiweke hi Marivate (ibid) swi ttherile swi seketeriwa hi Mkhari (1988) u paluxaka leswaku eka Xitsonga hi nga swi kota ku vumba maviti ya huma eka maendli. U kombisa leswaku hi nga vumba maviti ma vanhu hi ku hundzuluxa xiheteleri /a/ xa nsinya wa riendli xi va /o/, endzhaku ku rhangisiwa xirhangi xa ntlawa wa kona. U nyika xikombiso xa riendli boha leri lungeleriweke xirhangi **xi-** ri va riviti xiboho.

Nengovhela (2005) u endlile ndzaviso hi mpfelelo tanihi ndlelo yo vumba marito eka TshiVenda, laha a boxeke leswaku swi le rivaleni hi ku landza tinhlamuselo ta mpfelelo leswaku mpfelelo wu humelela hi ku rhisayikila switirhisiwa leswi nga kona. Laha a yeke emahlweni a vula leswaku leswi swi vula leswaku marito mantshwa ma nga vumbiwa hi endlelo ra mpfelelo kumbe hi ku hlanganisiwa ka marito mambirhi lama nga kona eka ririmi. U tlhele a boxa leswaku eka marito mo tala ma nga pfelela ku suka eka nsinya wa riendli **-end-** leri vulaka mufambi. U nyikile swikombiso swo tanihi **muendi** (traveler), **lwendo** (riendzo), **tshienda** (ntangu) na man'wana. U tlhela a vula leswaku loko nsinya wa riendli end wu nga ri kona mavumbelo ma marito mantshwa a wu tava wu nga koteki. U vula na leswaku xihluvi xa mbulavulo xa rito xi cincile endzhaku ka mpfelelo lowu wu nga humelela, Xikombiso **-enda** (travel) i riendli laha **muendi** (traveler) ku nga riviti.

Buthelezi (2008) u kombisa leswaku eka ririmi ra Xizulu marito mo tala i marito mpfelelo lama vumbiweke hi ku hlangana ka timofimi to ka ti nga tshuxekanga leti vuriwaka swiaki (izakhi). Nkarhi wo tala leswi kuva ku ri xirhangi, nsinya na xilandzi. U nyikile xikombiso hi rito **umfundisi** (mudyondzisi) leri a vulaka leswaku ri pfelela kusuka eka riendli **funda** (learn) laha ku nga lungeleriwa xirhangi **um-** na xilandzi **-isi** eka riendli funda ku ri pfelerisa riviti **umfundisi** (mudyondzisi). Buthelezi (ibid) u tlhela

a kandziyela a vula leswaku nsinya wa rito **-fund-** a wu cinci ku nga lungeleriwa swirhanghi na swilandzi swo hambanahambana eka nsinya **-fund-** ku pfelerisa marito yo tanihi:

aba- + -fund- + -isi = abafundisi (Vadyondzisi)

abe- + -fund- + -isi = abefundisi (Vafundhisi)

im- + -fund- + -o = imfundo (Dyondzo)

Ndzavisiso lowu wu xiyisisa xivumbeko lexi mpfelelo wu xi tekaka loko wu vumbiwa. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu xiyisisa vuxaka bya mpfelelo hi tlhelo ra tinhlamuselo eka marito lama pfeleleke kusuka eka mona. Nakambe wu tlhela wu kambisisa ku cinca ka swihluvi swa mbulavulo loko ku vumbiwa mpfelelo.

1.2. Xitatimente xa xiphiso

Xitatimente xa xiphiso ku kongomisiwa eka xivangelo lexi endleke leswaku mulavisisi a endla ndzavisiso hi mhaka yo karhi. Haidy (2021:52) u hlamusela xitatimende xa xiphiso hindlela leyi:

A problem statement is supposed to define the purpose of the study clearly. A clear problem statement helps the research proposal to be easily understood by the reader and helps them to identify what is the purpose of the research.

Ntshaho lowu laha henhla wu paluxa leswaku xitatimende xa xiphiso hilaha mulavisisi a kombisaka leswi n'wi hlohloteleke leswaku a endla ndzavisiso wa yena. Ndzavisiso lowu wu lava ku ringeta ku languta mpfelelo na ndzungelelo kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo hambanahambana eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu lava ku komba hi ndlela leyi marito mavumbiwaka hakona hi ku landza tinxaka to hambanahambana ta mpfelelo na ndzungelelo na ku cinca ka tinhlamuselo ta marito lama endzhaku ka loko mpfelelo na ndzungelelo swi humelerile. Leswi, swi ta pfuna van'watindzimi ku twisisa nkoka wa mpfelelo na ndzungelelo eka xitsonga loko swi ta eka ku vumba marito, ku twisisa matsalelo ma man'wana ma marito lama

ha nyikaka vatirhisi xiphiso, no kota ku xopela xivumbeko xa marito hi vuenti. Tanihi xikombiso, hi nga xiya laha hansi:

Xk: Tiko > Vaakatiko

Muntima > Xintima

Eka xikombiso lexi, riviti **vaakatiko** ri vumbiwile kusuka eka riviti **tiko**. Riviti leri rintshwa ri tlhela ri va na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya riviti leri vumbiweke ri suka eka rona. Riviti **tiko** ri kongomisa eka ndhawu yo karhi laha ku tshamaka vanhu, kasi riviti **vaakatiko** ri kongomisa eka vanhu lava tshamaka eka ndhawu yo karhi.

Eka xikombiso xa vumbirhi, riviti **xintima** ri vumbiwile kusuka eka riviti muntima. Riviti leri rintshwa ri tlhela ri va na nhlamuselo leyi hambaneke na nhlamuselo ya riviti leri vumbiweke ri suka eka rona. Riviti **muntima** ri kongomisa eka munhu wa muhlovo wa ntima, kasi riviti **xintima** ri kongomisa eka maendlelo ya vanhu va ntima.

1.3. Xikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso

Ku na swiphemu swimbirhi swa xikongomelo xa ndzavisiso lowu, ku nga xikongomelokulu na xikongomelotsongo. Xikongomelokulu xi angarhela hinkwaswo leswi lavaka ku fikeleriwa hi ndzavisiso lowu wu helerile, kasi swikongomelotsongo swi languta swiyengetsongo swa xikongomelokulu leswi nga ta fikeleriwa hi xin'wexin'we naswona loko swi fikeleriwile ku ta va ku fikelerile xikongomelokulu xa ndzavisiso.

1.3.1. Xikongomelokulu xa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku kambisisa xivumbeko na nhlamuselo swa mpfelelo na ndzungelelo eka Xitsonga.

1.3.2. Swikongomelotsongo

Swikongomelotsongo leswi lavaka ku fikeleriwa eka ndzavisiso lowu hileswi landzelaka:

- a) Ku languta mpfelelo na ndzungelelo wa marito kusuka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana eka Xitsonga.
- b) Ku xiyisisa xivumbeko lexi mpfelelo na ndzungelelo wa marito wu xi tekaka loko ku vumbiwa marito eka Xitsonga.
- c) Ku xiyisisa vuxaka bya mpfelelo na ndzungelelo wa marito hi tlhelo ra tinhlamuselo eka marito lama vumbiweke kusuka eka wona eka Xitsonga.

1.3.3. Swivutiso swa ndzavisiso

- a) Xana mpfelelo na ndzungelelo wa marito swi humelela kusuka eka swihluvi swa mbulavulo swihi eka Xitsonga?
- b) Hi xihl xivumbeko lexi mpfelelo na ndzungelelo wa marito wu xi tekaka loko ku vumbiwa marito eka Xitsonga?
- c) Hi byihl vuxaka bya mpfelelo na ndzungelelo wa marito hi tlhelo ra tinhlamuselo eka marito lama vumbiweke kusuka eka wona eka Xitsonga?

1.4. Nsusumeto wa ndzavisiso

Nsusumeto wa ndzavisiso ku kongomisiwa eka leswi endleke leswaku mulavisisi a endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi a yi hlawuleke. Mukherjee (2009:147) u nyika nhlamuselo ya nsusumeto a ku:

Motivation is an urge, which is created because of the absent of something desirable for the organism. To achieve that something, the individual becomes engaged in search behaviour till he finds what he wants.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku ku fanele ku va na nchumu lowu susumeteke mulavisisi ku va a endla ndzavisiso wa yena leswaku a ta fikelela nchumu wo karhi.

Ku ya hi vutivi bya mulavisisi, eka Xitsonga ku hava milavisiso leyi ngenhaka hi vuenti leyi langutanaka ntsena no vumba marito hi ku tirhisa mpfelelo na ndzungelelo hi vuenti. Hi marito man'wana ku hava laha hi nga tokotaka kona hi vuenti hi vutivi byo vumba marito hi ku tirhisa mpfelelo na ndzungelelo wa marito. Shirindzi (2018), Mlambo (2018) va endlile milavisiso hi tlhelo ro vumba marito kambe vona a va kongomise ntsena eka mbuyelelo na vulombi hi ku hambana ka vona. Kutani mulavisisi u susumetiwiwe ku endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi ku ringeta ku pfala vangwa leri nga kona hi tlhelo ra vulavisisi bya mpfelelo na ndzungelelo wa marito eka Xitsonga. Eka Xitsonga ku na nkayivelo wa milavisiso leyi kambisisaka matumbulukelo ma mpfelelo na ndzungelelo kusuka eka swihluvi swa mbulavulo hi ku angarhela. Hikokwalaho ka xiyimo lexi, xi ndzi susumetile ku endla ndzavisiso hi mpfelelo na ndzungelelo tanihleswi milavisiso ya muxaka lowu yi endlwiwe eka tindzimi tin'wana to tanihi Xinghezi.

1.7. Nkoka wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu engetela eka nhlayo ya milavisiso eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu tirha ku pfula vanhu mahlo hi vutivi mayelana na dyondzo ya mpfelelo na ndzungelelo. Ntirho lowu wu pfuna vatirhisi va ririmi ra Xitsonga ku kota ku vona marito lama pfeleleke no lungeleriwa kusuka eka marito man'wana. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu pfuna vanhu ku kota ku tshula marito mantshwa kusuka eka marito lama nga kona eka ririmi.

Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna vadyondzisi va ririmi eswikolweni ku va na vuxokoxoko byo enta hi tlhelo ra mpfelelo na ndzungelelo tanihi ndlela yo vumba marito eka Xitsonga loko va dyondzisa hi dyondzo ya ku vumba marito. Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna tikomiti leti nga kona to tanihi hi *PanSALB* na *NLB* loko swi ta ka ku tshula marito loko va karhi va tumbuluxa titheminoloji hi ku tirhisa maendlelo ma mpfelelo na ndzungelelo ku antswisa kumbe ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga hi tlhelo ra marito. Wu ta tlhela wu pfuna vatirhi va ririmi eka swiyenge swo hambanahambana swa mfumo hambani leswi nga riki swa mfumo ku kota kuva na vutivi byo ringanela hi tlhelo ra mpfelelo na ndzungelelo tanihi tindlela yo vumba marito eka Xitsonga.

1.8. Tinhlamuselo ta matheme

Eka xiyenge lexi ku ta hlamuseriwa minongoti ya nkoka mayelana na ndzavisiso lowu. Leswi swi endleriwa leswaku vatirhisi va xitsariwa lexi va nga tikeriwi ku twisisa tin'wana ta timhaka leti hlamuseriwaka. Minongoti leyi hlamuseriweke yi katsa nongoti wa mpfelelo, ndzungelelo, mofoloji, semantiki, vunembeleti, xirhangi na xilandzi.

1.8.1. Mpfelelo

Mpfelelo ku kongomisiwa eka marito lama pfelelaka kusuka eka marito man'wana ku ta vumba marito mantshwa. Loko marito lama ma pfelerile ma ha komba vuxaka exikarhi ka mona na marito lama ma pfeleleke kusuka eka mona. Leswi swi seketela hi Mohammed na Dhayif (2022:176) loko va ku:

Derivation is the idea that new words are created by attaching affixes to existing words or morphemes.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku mpfelelo wu humelela loko ku lungeleriwa swinembeletwana eka rito ku vumba rito rintshwa. Naseeb (2017:172) na yena u nyikile nhlamuselo ya mpfelelo hindlela leyi:

Derivation is the process of creating a new word out of an old word, usually by adding a prefix or a suffix.

Hi ntshaho lowu Naseeb u hlamusela leswaku mpfelelo i ndlela yo tumbuluxa marito kusuka eka marito lama nga kona hi ku namarheta xirhangi kumbe xilandzi eka marito lama nga kona kutani ku vumbiwa marito mantshwa.

1.8.2. Ndzungelelo

Ndzungelelo i endlelo ro cinca rito ku paluxa swihlawulekisi swa ririmi swo fana na nkarhi, nhlayo, rimbewu, xiyimo kumbe xiphemu. Ku hambana na Mpfelole, a yi tumbuluxi rito lerintshwa kambe yi cinca xivumbeko xa rito leri nga kona. Loko ku vumbiwa marito hi endlelo ra ndzungelelo na xihluvi xa rito a xi cinci. Leswi swi seketela hi mitshaho leyi nga laha hansi:

Delahunty na Garvey (2010:129) va nyika hlamusela ya ndzungelelo va ku:

Inflectional morphemes do not create separate words. They merely modify the word in which they occur in order to indicate grammatical properties such as plurality, as the {-s} of magazines does, or past tense, as the {ed} of babecued does.

Cao (2022:684) yena u nyika nhlamuselo ya ndzungelelo a ku:

Inflectional morphemes are “bound morphemes which are for the most part purely grammatical markers and signify such concepts as tense, number, case and so on”

Mitshaho leyi hi yimbirhi yi vula leswaku ndzungelelo wu humelela hi ku lungelela swinembeletwana eka rito kambe rito ra kona leri u ri vumbaka hi ku tirhisa ndzungelelo a ri cinci xihluvi riva ri ri eka xihluvi xin'we na rito leri u lungeleleke swinembeletwana eka rona ku vumba rito leri.

1.8.3. Mbuyelelo

Mbuyelelo ku kongomisiwa eka ku vuyelela xiphemu xo karhi xa rito kumbe rito hinkwaro ku vumba marito mantshwa eka ririmi. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Shirindzi (2018:05) loko a nyika nhlamuselo ya mbuyelelo a ku:

Mbuyelelo eka ririmi ku kongomisiwa eka dyondzo ya xivumbeko xa marito, laha xiphemu xa rito kumbe rito hinkwaro ri vuyelelaka ku vumba rito rintshwa.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku mbuyelelo wu humelela loko xiphemu xa rito kumbe rito hinkwaro ri vuyelela ku vumba rito rintshwa. Kauffman (2015:04) u andlala nhlamuselo ya mbuyelelo hi ndlela leyi:

Reduplication is a linguistic form which contains systematic non-recursive repetition of phonological material for morphological or lexical purposes.

Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla, mbuyelelo wu khumba timhaka ta mipfumawulo leyi vuyelelaka ku vumba marito mantshwa. Alsamadani (2019:114) na yena u nyika nhlamuselo ya mbuyelelo leyi seketelaka ntshaho wa Kauffman (ibid) leswaku mbuyelelo wu khumba timhaka ta mipfumawulo leyi vuyelelaka ku vumba marito mantshwa loko a ku:

Reduplication is a word-formation process that involves copying some part of a base (a segment, syllable, or morpheme), or even the whole base.

Mitshaho leyi laha henhla yi seketela leswaku mbuyelelo eka ririmi wu humelela loko ku tekiwa xiphemu xo karhi xa rito kumbe rito hinkwaro ku vumba rito rin'wana. Leswi swi endla leswaku hi va na tinxaka timbirhi ta mbuyelelo wa marito leti nga mbuyelelo wo hetiseka na mbuyelelo wa xiphemu xa rito.

Xk: Khoma > Khomakhoma

Eka xikombiso lexi nga laha henhla, **khoma** ri vumbile riendli rintshwa hi maendlelo ya mbuyelelo laha ri vumbeke riendli **khomakhoma**. Eka xikombiso lexi riendli **khoma** hi endlelo ra mbuyelelo wo hetiseka ri tumbuluxe riendli **khomakhoma** naswona riendli leri vumbiweke rintshwa ri tlhela ri hambana hi tinhlamuselo na riendli leri ri vumbiweke ri suka eka rona. Riendli **khoma** ri vula ku tamela nchumu hi voko, kasi riendli **khomakhoma** ri kongomisa eka ku khoma nchumu wo karhi hi ku vuyelela kumbe ko tala. Riendli leri ri nga tlhela ri vula ku va munhu a xupula un'wana hi nkhave, bandhi kumbe swin'wana swo yelana na swona.

1.8.4. Mofoloji

Mofoloji i dyondzo ya xivumbeko xa marito. Eka dyondzo ya mofoloji hilaha hi langutaka swiaki na milawu leyi letelaka mavumbelo ma marito. Leswi swi seketeriwa hi Öz (2014:83) loko a ku:

Morphology is commonly defined as the study of the internal structure of words and the rules governing the formation of words in a language.

Ntshaho lowu wu seketela leswaku mofoloji ku kongomisiwa eka dyondzo ya mavumbelo ma marito na milawu leyi letelaka mavumbelo ma marito lama. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi ntshaho wa Kalsum (2021:09) loko a ku:

Morphology is a branch of knowledge that concern to study about word formation or morpheme of a language.

Hi ntshaho lowu Kalsum u boxa leswaku dyondzo ya mofoloji yi langutanile na mavumbelo ma marito na swiaki swarona.

Xk: Murisi

Eka xikombiso lexi riviti leri nyikiweke ri vumbiwile hi swiphemu swinharhu, laha **mu-**ku nga xirhangisi xa riviti **-ris-** rona ku nga rimitsu ra riviti kasi xitwari **-i** ku nga xiheteleri.

1.8.5. Semantiki

Semantiki ku kongomisiwa eka dyondzo ya tinhlamuselo eka ririmi. Daniël (2018:09) u boxa nhlamuselo ya semantiki hindlela leyi:

Semantics is the field of linguistics concerned with the study of meaning.

Nagy (2017:41) u nyika nhlamuselo ya semantiki leyi vulaka mhaka leyi paluxiweke hi nhlamuselo ya Daniel ya leswaku semantiki i dyondzo ya tinhlamuselo ta marito leswi swi endlaka yi va xiphemu xa ririmi loko a ku:

Semantics is the study of meaning of words, phrases, and sentences.

Tinhlamuselo leti nyikiweke laha henhla ti kombisa leswaku dyondzo ya semantiki i dyondzo leyi nga anama swinene leyi nga langutana na dyondzo ya tinhlamuselo ta marito.

Xk: Movha

Riviti **movha** i xiyimeri xa nchumu wo karhi lowu nga na na mavhila ma mune naswona i nchumu lowu ku nga xofamba lexi tirhisiwaka hi vanhu. Loko munhu a twa riviti **movha** u kota ku tiva leswaku i nchumu wa njhani naswona u tela na hi xifaniso xa wona emiehleketweni ya yena.

1.8.6. Vunembeleti

Vunembeleti ku kongomisiwa eka ku vumba marito mantshwa hi ku lungelela swinembeletwana eka rimitsu. Swinembeletwana ku kongomisiwa eka swirhanghi na swilandzi leswi nembeletiwaka emasungulweni na le makumu ka rimitsu ku vumba rito rintshwa. Alberts (2017:22) u nyika nhlamuselo ya vunembeleti hindlela leyi:

The two types of affixes involved in African languages are prefixes and suffixes. Prefixes are attached at the beginning of a word stem, while suffixes are added at the end of a word to form a derivative word.

Abeyweera (2021:179) yena u nyike nhlamuselo ya vunembeleti a ku:

Affixation is the process by which words are created either in a different form of the particular word or a new word with a different meaning.

Manova (2016:01) na yena u ngetelela a ku:

Affixation is a morphological process whereby a bound morpheme, an affix, is attached to a morphological base.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi hlamusela leswaku maendlelo lawa ya vunembeleti hi yan'wana ya tindlela to vumba marito mantshwa eka ririmi, wu tlhela wu paluxa

leswaku marito mantshwa ma nga tlhela ma vumbiwa hindlela ya mpfelelo na ndzungelelo.

Xk: Xikolo > exikolweni

Eka xikombiso lexi riviti exikolweni ri tumbuluka kusuka eka riviti xikolo. Riviti xikolo ku lungeleriwe swinembeletwana ku pferisa riviti exikolweni. Eka riviti leri ku lungeleriwe xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-eni** eka riviti **xikolo** ku pfelela riviti **exikolweni**. Marito lama ya tlhela ya hambana hi tinhlamuselo na riviti leri ya tumbulukeke ya suka eka rona. **Xikolo** ku kongomisiwa eka ndhawu leyi vanhu va yaka hi xikongomelo xo lava ku kuma dyondzo, riviti exikolweni ri tirhisiwa loko ku kongomisiwa eka ndhawu leyi i rito ro komba vundhawu bya **xikolo** kasi **swikolo** i riviti leri tirhisiwaka ku komba vuningi bya xikolo.

1.8.7. Xirhangi

Xirhangi ku kongomisiwa ka xiphemu lexi rhangelaka rito, xirhangi i xiphemu lexi xi kumeka emasungulweni ma rito. Xiphemu lexi xi tirha ku komba vun'we na vuningi bya rito na ku komba ntlawa wa rito. Leswi swi seketela hi Yurtbaşı (2015:47)

A prefix is a word part placed in front of a base word. A prefix usually changes the meaning of the base word.

Marhanele (2017:30) na yena u nyike nhlamuselo ya xirhangi hindlela leyi:

Lexi i xiphemu xa rito lexi rhangisiwaka kumbe lexi rhangelaka timitsu kumbe nsinya wa rito. Xiphemu lexi xi vumbiwile hi xitatisi kumbe switatisi ni switwari.

Mitshaho leyi yi paluxa leswaku xirhangi xiphemu xa rito lexi rhangelaka rimitsu na nsinya wa rito. Yi tlhela yi komba leswaku xirhangi xi nga vumbiwa hi xitatisi kumbe switatisi na xitwari.

Xk: Mufana

Eka xikombiso riviti mufana ri vumbiwile hi xirhangi **mu-**, rimitsu **-fan-** na xiheteleri **-a**. Xirhangi **mu-** xi komba vun'we na ntlawa wa 1 laha riviti leri ri welaka kona. Loko riviti leri ri yisiwa eka vunyingi ri tava **vafana**, leswi swi ta cinca xirhangi xa riviti xi va **va-**kasi rimitsu ri nge cinci ku tava kahari **-fan-** na xilandzi a xi cinci ku ta va kahari **-a**.

1.8.8. Xilandzi

I xiphemu xa rito lexi landzelaka rimitsu. Nhlamuselo leyi yi seketela hi Hasanah (2014:07) loko a ku:

Suffix is the affix that is used in the end of the base word.

Marhanele (2017:34) na yena u nyikile nhlamuselo ya xilandzi a ku:

Lexi i xiaki xa rito lexi kumekaka emakumu ka rito, kumbe emahetelelweni ya rito. Xilandzi hakanyingi xi vumbiwile hi xitwari, xitatisi na xitwari.

Hi mitshaho leyi vatsari va vula leswaku xilandzi xi kumeka endzhaku ka rimitsu xi kumeka emakumu ka rito.

Xk: Fambisa

Eka rito fambisa ku hava xirhangi xa rito kambe xilandzi xi kona. Xilandzi eka rito leri i **-isa** hikuva hi xona xiphemu lexi taka endzhaku ka rimitsu eka rito leri.

1.8.9. Vuvumbamarito

Vuvumbamarito ku kongomisiwa eka ku vumba kumbe ku tumbuluxa marito mantshwa eka ririmi. Adejumo na Osumbade (2014:49) va andlala nhlamuselo ya vuvumbamarito hindlela leyi:

Word formation is conceived as the process by which words are brought into existence.

Ntshaho lowu wu hlamusela vuvumbamarito tanihi endlelo ro vumba marito mantshwa hi ku tirhisa yan'wana ya maendlelo yo vumba marito. Mlambo (2018:13) yena u nyika nhlamuselo ya vuvumbamarito hindlela leyi:

Vuvumbamarito ku kongomisiwa eka tindlela leti marito ya ririmi ro karhi ya vumbisiwaka xiswona. Rito rin'wana na rin'wana ri vumbiwa hi ku tirhisiwa ka yan'wana ya maendlelo yo vumba marito.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu seketela leswaku vuvumbamarito byi humelela loko ku vumbiwa kumbe ku tumbuluxa marito mantshwa eka ririmi. Eka ririmi, marito ya nga vumbiwa hi ku tirhisa tindlela timbirhi, ku nga, ku vumba hi ku tirhisa timofimi ta marito kumbe ku vumba marito mantshwa eka ririmi ehandle ko tirhisa timofimi.

1.9. Malongolokelo ya tindzima

Ndzima ya 1

Eka ndzima yo sungula ku nyikiwile manghenelo ya ndzavisiso. Ku sunguriwile ku andlariwa matimundzhaku, xitatimente xa xiphiso, swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso. Matheme lama nga tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso na wona ya nyikiwa.

Ndzima ya 2

Ndzima ya vumbirhi yi ta kambisisa matsalwa lama endliweke eka nkarhi lowu nga hundza lama vulavulaka kumbe ku komba vuxaka byo karhi ka timhaka ta mpfelelo wa marito eka tindzimi to hambanahambana.

Ndzima ya 3

Ndzima leyi yi andlala dizayini na maendlelo lama nga tirhisiwa eka ndzavisiso. Xivumbeko xa ndzavisiso, ndlela leyi nga hlengeleta mahungu, maxopaxopelo ya mahungu na rimba ra thiyori leyi fambelanaka na ndzavisiso ya hlamuseriwa.

Ndzima ya 4

Eka ndzima ya vumune ku xopaxopiwa mpfelelo eka Xitsonga. Rixaka ra mpfelelo na nkoka wa wona swi ta kombisiwa eka ndzima leyi.

Ndzima ya 5

Eka ndzima yo hetelela ku songasongiwa timhaka hinkwato leti ku nga kaneriwa hi tona hi ku nyika nkatsakanyo na swibumabumelo.

1.10 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi langutanile na manghenelo ya ndzavisiso, xikongomelokulu, swikongomelotsongo, xitatimende xa xiphiko xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso na swivangelo leswi susumeteke ku endliwa ka ndzavisiso lowu hambu kuri na swivutiso swa ndzavisiso swi andlariwile. Matheme lama nga ta tirhisiwa ku kota ku fikelela ku tshula vutivi byintshwa ya hlamuseriwile, ku endlela leswaku loko vanhu va hlava va hlangana na matheme lama va kota ku twisisa leswi vuriwaka. Ku tlhele ku kombisiwa hi ndlela leyi ndzavisiso lowu wu nga ta khuluka hakona kusuka eka ndzima yo sungula kufika eka ndzima yo hetelela.

Ndzima ya 2: Nhlahluvo wa matsalwa

2.1 Manghenelo

Eka ndzimana leyi ku langutiwa milavisiso leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana. Milavisiso leyi yi katsa ya swidyondzeki leswi landzeleka: Hlungwane (2012), Nizamiddin (2015), Poulos (1990), Mletshe (2010), Torres (2010), Nhlapo (2015), Mdee (2017), Onumajuru (2016) na van'wana. Vatsari lava va tsarile ehansi ka tinhlokomhaka to hambana ku nga leti landzelaka: Swinembeletwana, mpfelelo wa marito mantshwa hi ku languta swilandzi eka ririmi ra Xinghezi, maviti lama pfeleleke kusuka eka maendli, maviti lama pfeleleke kusuka eka maviti man'wana, ndzungelelo na mpfelelo, mpfelelo na ndzungelelo wa mofimi eka swiyenge swa marito lama hlawuriweke eka Xisuthu, swivumbeko swa maendli ma Xiswahili na mpfelelo eka ririmi ra Inicha Igbo.

2.2 Milavisiso leyi nga endliwa ya nkarhi lowu nga hundza

2.2.1. Swinembeletwana

Ndzavisiso wa Hlungwane (2012) wu khumba mhaka ya swinembeletwana. Laha a vulaka leswaku xivumbeko xa riviti xi pfumelela swinembeletwana swimbirhi ku humelela, ku nga xirhangi na xilandzi. U ttherile a boxa leswaku ku na maviti lama nga riki na swirhangi laha a nyikeke xikombiso hi ntlawa wa 1a, ntlawa wa 5 na ntlawa wa 9. U kombisa leswaku ntlawa wa marito lama wu vonaka ntsena hi xirhangi xa wona xa vuningi. Hlungwane (ibid) u kombisa leswaku xivumbeko xa riviti xi alelana na ku va na xirhangi xo tlula xin'we eka riviti. Laha a vulaka leswaku maviti hinkwawo ya ta va na xirhangi xin'we. U boxa leswaku xivumbeko lexi xi na nkoka hikuva ku na xirhangi xa vun'we na xa vuningi.

Hlungwane (ibid) u tlherile a paluxa leswaku ku na swilandzi swo hlaya swa maviti eka Xitsonga. U boxa leswaku swilandzi leswi i xilandzi xa vundhawu **-ini** na **-eni**, na swilandzi swo komba vutsongo **-ana**, **-nyana** na **-etana**. Hlungwane (ibid) u yile emahlweni a kombisa leswaku swi nga koteka ku va swilandzi swo komba vutsongo swi nga tirhaka kumbe ku humelela na ntlawa wa 7 ku nga xi- na wa 8 ku nga swi-. Eka ndzavisiso lowu Hlungwane (ibid) u tlherile a komba leswaku eka Xitsonga ku na swilandzi swa khale leswi nga **-ndhuna** na **-lume** tanihi le ka marito **nhongondhuna** na **masalume** laha a boxeke leswaku a swa ha tirhisiwi. Ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku rivitimpfelelo leri humaka eka maendli ri nga humelela na xirhangi xa maviti - i kumbe -o muvatli (carpenter) na xihalo (scrape).

2.2.2. Mpfelelo hi ku languta swilandzi eka ririmi ra Xinghezi

Nizamiddin (2015) u endlile ndzavisiso hi mpfelelo wa marito hi swivumbeko swa swilandzi swa ntivomarito wa Xinghezi. Nizamiddin u boxe leswaku ku na khumenhungu wa tiphateni ta swilandzi leti a hlanganeke na tona eka dyondzo leyi leswi aviweke hi swiyenge swinharhu swo angarihela ku nga riendli, riviti na rihlawuri.

Nizamiddin u yile emahlweni a paluxa leswaku swivumbeko leswi swi na marito ma riendli, riviti na rihlawuri lama faneleke ku engeteriwa eka swilandzi. Ku lungelela swilandzi eka maendli na maviti swi nga humelela hi tindlela ta nhungu to hambanahambana, ku landzela rihlawuri leri nga na ku hambana kambirhi ntsena. U tlherile a kombisa swivumbeko leswi na ku swi hlamusela hi vuenti hindlela leyi landzelaka:

2.2.2.1. Mpfelelo eka maendli, mahlawuri, na maengeteri

1. Maendli-

Nizamiddin (2015) u vurile leswaku eka xivumbeko lexi, ku na kaye wa swivumbeko swa swilandzi leswi nga lungeleriwaka eka riendli ku vumba mahlawuri na ku hetelela hi xilandzi -ly ku tumbuluxa maengeteri. Swivumbelo leswi swi vonaka eka Tafula ra 1.

Riendli	+Ku vumba swilandzi	=Rihlawuri	+Ku vumba xilandzi	=Riengeteri
Riendli	+ -ive, -al, -ary, -ed/d, -al, -ing, -ant, -ent, -able, -ate,	=Rihlawuri	+ -ly	=Riengeteri

Tafula ra 1: Mpfelelo wa riendli – rihlawuri – riengeteri

Swk:

Compare + ive = comparative + ly = comparatively

Complement + al = complemental + ly = complementally

Eka xikombiso xo sungula ku na riendli *compare* leri lungeleriweke xilandzi -ive ku vumba rihlawuri *comparative*, rihlawuri *comparative* na rona ri lungeleriwe xilandzi -ly ku vumba riengeteri *comparatively*.

2.2.2.2. Mpfelelo eka maendli, mahlawuri, na maviti

Nizamiddin (2015) u yile emahlweni a vula leswaku ku na swiyenge swimbirhi leswi hlanganaka na xivumbeko lexi. Muxaka wo sungula hileswaku swilandzi swa ntlhanu swo vumba leswi nga ngeteleriwaka eka maendli ku tumbuluxa rihlawuri kutani swi hela hi xilandzi *-ity* ku tumbuluxa maengeteri. Xa vumbirhi i muxaka lowu swilandzi swa tsevu swo vumba swi lungeleriwaka eka maendli ku tumbuluxa mahlawuri ivi swi hela hi swilandzi *-ness* ku tumbuluxa maengeteri. Xivumbeko xi nga voniwa eka Tafula ra 2 na 3.

Riendli	+Ku vumba swilandzi	=Rihlawuri	+Ku vumba xilandzi	=Riviti
Riendli	+ive, -al, -ary, -able, -ible	=Rihlawuri	+ -ly	=Riviti

Tafula ra 2: Mpelelo wa Riendli – Rihlawuri – Riviti (a)

Swk:

Conduct + -ive = conductive + -ity = conductivity

Complement + -ary = complementary + -ity = complementarity

Nizamiddin (ibid) u hlamusele leswaku eka xikombiso lexi ku na riendli ra *conduct* leri lungeleriweke xilandzi *-ive* ku vumba rihlawuri *conductive*, rihlawuri *conductive* na rona ri lungeleriwe xilandzi *-ity* ku vumba riviti *conductivity*. Xikombiso xa vumbirhi i riendli *complement* leri lungeleriweke xilandzi *-ary* ku vumba rihlawuri *complementary*, rihlawuri *complemental* na rona ritlherileri lungeleriwa xilandzi *-ity* ku vumba riviti *complementarity*. Eka xikombiso xa vunharhu, ku na riendli *apply* leri lungeleriweke xilandzi *-able* ku vumba rihlawuri *applicable* leri na rona ri nga lungeleriwa xilandzi *-ity* ku vumba riviti *applicability*. Eka xikombiso xa vumune ku na riendli *dimension* leri nga lungeleriwa xilandzi *-al* ku vumba rihlawuri *dimensional* leri na rona ri nga lungeleriwa xilandzi *-ity* ku vumba riviti *dimensionality*.

Riendli	+Ku vumba swilandzi	=Rihlawuri	+Ku vumba xilandzi	=Riviti
Riendli	+ive, -ary, -ory, -able, -ible, -ed	=Rihlawuri	+ -ness	=Riviti

Tafula ra 3: Mpelelo wa maendli – mahlawuri – maviti (b)

Swk:

Compare + -ive = comparative + -ness = comparativeness

Complement + -ary = complementary + -ness = complementariness

Nizamiddin (ibid) u tlhele a a kombisa eka xikombiso lexi leswaku ku na riendli *compare* leri lungeleriweke xilandzi -ive ku vumba rihlawuri *comparative* laha na rona ri nga lungeleriwa xilandzi -ness ku vumba riviti *comparativeness*. Xikombiso xa vumbirhi i riendli *complement* leri lungeleriweke xilandzi -ary ku vumba rihlawuri *complementary*, rihlawuri *complementary* na rona ri ttherile ri lungeleriwa xilandzi -ness ku vumba riviti *complementariness*.

2.2.2.3. Mpfelelo eka Maendli, maviti, na maviti

Nizamiddin (ibid) u hlamusele leswaku xivumbeko lexi xi na swiyenge swa ntlhanu, leswi nga na swilandzi swimbirhi swo vumba leswi nga lungeleriwaka eka maendli ku tumbuluxa maviti. Ku tumbuluxa maviti man'wana, ku nga lungeleriwa swilandzi swa mune. Xivumbeko xi nga voniwa eka kusuka eka Tafula ra 4 mune laha hansi.

Maendli	+Ku vumba swilandzi	=Maviti	+Ku vumba xilandzi	=Maviti
Maendli	+or	=Maviti	+ -ship	=Maviti
	+ion		+ -ist	
	+ion		+ -ism	
	+ion		+ -er	

Tafula ra 4: **Mpfelelo eka maendli, maviti, na maviti**

Swikombiso:

Conduct + or = conductor + ship = conductorship

Abstract + ion = abstraction + ist = abstractionist

Nizamiddin (ibid) eka xikombiso lexi u boxe leswaku ku na rito ra Xinghezi *conduct* leri lungeleriweke xilandzi *-or* ku vumba rito *conductor*, rito *conductor* na rona ri lungeleriwe xilandzi *-ship* ku vumba rito *conductorship*. Xikombiso xa vumbirhi i rito *abstract* leri lungeleriweke xilandzi *-ion* ku vumba rito *abstraction*, rito *abstraction* na rona ri tlherile ri lungeleriwa xilandzi *-ist* ku vumba rito *abstractionist*.

2.2.2.4. Mpfelelo eka maendli, mahlawuri, na maengeteri

Nizamiddin (2015) u boxile leswaku i xilandzi xin'we ntsena xo vumba xi nga lungeleriwa eka maendli ku vumba maendli lama hetelelaka hi xilandzi **-able** ku vumba maengeteri lama kumekaka eka xivumbeko lexi.

Xk: Categorize + ed/d = categorized + able = categorizable

Eka xikombiso lexi xilandzi *-ed/d* xi lungeleriwile eka riendli *categorize* ku vumba rihlawuri *categorized* leri na rona ri nga lungeleriwa xilandzi *-able* ku vumba rihlawuri *categorizable*.

2.2.2.5. Mpfelelo eka maendli, maviti, na mahlawuri

Nizamiddin (ibid) u boxile leswaku xivumbeko lexi xi na swiyenge swa ntlhanu, leswi nga na swilandzi swa mune swo vumba leswi nga lungeleriwaka eka maendli ku tumbuluxa maviti. Ku tumbuluxa mahlawuri, ku nga lungeleriwa swilandzi swa ntlhanu. Xivumbeko lexi xi nga voniwa eka kusuka eka tafula ra 5.

Riendli	+Ku vumba swilandzi	=Maviti	+Ku vumba xilandzi	=Riviti
Riendli	+ -ion, -or, -ation + -ist + -ion + -ion + -ion	=Maviti	+ -al + -ic + -able + -ary + -ist	=Maviti

Tafula ra 5: Mpfelelo eka maendli – maviti – mahlawuri

Swk:

Calculate + ion = calculation + al = calculational

Conduct + or = conductor + al = conductional

Nizamiddin (ibid) u kombisile leswaku eka xikombiso lexi ku na riendli *calculate* leri lungeleriweke xilandzi -ion ku vumba riviti *calculation*, riviti *calculation* na rona ri lungeleriweke xilandzi -al ku vumba riviti *calculational*. Xikombiso xa vumbirhi i riendli *conduct* leri lungeleriweke xilandzi -or ku vumba riviti *conductor*, riviti *conductor* na rona ri ttherile ri lungeleriwa xilandzi -al ku vumba riviti *conductional*.

U tlhele a boxa leswaku tiphetheni tinharhu to hetelela ti na swiphemu swa mune swa swilandzi. Xin'wana ni xin'wana xi hlamuseriwa hi vuenti hi vuxokoxoko lebyi landzelaka.

2.2.2.5. Mpfelelo eka maendli, maviti, na mahlawuri

Nizamiddin (ibid) u hlamuserile leswaku eka xivumbeko lexi, riendli ri engeteriwa hi xilandzi **-ion** ku tumbuluxa riviti. Ku nga ha tlhela ku lungeleriwa xilandzi **-ist** ku tumbuluxa riviti rin'wana, naswona eku heteleleni xilandzi **-ic** xi nga lungeleriwa ku tumbuluxa rihlawuri.

Xk: *Associate + ion = association + ist = associationist + ic = associationistic*

Eka xikombiso lexi ku lungeleriwile xilandzi -ion eka riendli associate ku vumba riviti *association*, ku ttherile ku lungeleriwa xilandzi **-ist** eka riviti *association* ku vumba riviti *associationist* leri na rona ri nga lungeleriwa xilandzi **-ic** ku vumba rihlawuri *associationistic*.

2.2.3. Maviti lama pfeleleke kusuka eka maendli

Poulos (1990) u tsarile hi mpfelelo wa maviti eka ririmi ra Xivhenda. Eka ndzavisiso wa yena u kombisile leswaku eka ririmi ra Xivhenda maviti ma tlawahatiwa hi ku landza mitlawwa ya maviti, riviti rin'wana na rin'wana ri le ka ntlawa wo karhi. Mpfelelo wa maviti wu humelela hindlela yo karhi. Maviti lama ma nga pfelele kusuka eka timitsu ta khale tanihilaha swi endlekaka eka maviti ma ririmi ra Xizulu. Poulos (ibid) u vule leswaku laha ku langutisiwa ngopfu eka mpfelelo wa maviti kusuka eka timitsu ta riendli.

Poulos (ibid) u kombisa leswaku maviti lama pfeleleke kusuka eka maendli ma vumbiwile hi ku lungelela xirhangi na xilandzi eka rimitsu ra riendli. Leswi u swikombisile eka swikombiso leswi landzelaka:

- (a) mushumi (1) mutirhi < -shum- tirha
- (b) dzhavhelo (5) ndhawu ya vutumbelo < -shavel- baleka (flee)
- (c) vhutshilo (14) vutomi < -tshil- hanya

Poulos u nyikile ku hambana exikarhi ka mavitimpfelelo lama pfeleleke kusuka eka maendli kambe lama kongomisaka eka maviti ma vanhu na mavitimpfelelo lama pfeleleke kusuka eka maendli kambe ma nga kongomisi eka maviti ma vanhu. Poulos (ibid) u hlamuserile mavitimpfelelo mo huma eka maendli lama kongomisaka eka maviti ma vanhu hi ku landza ku humelela ka xirhangi kumbe swirhangi swa mitlawwa leswi katsaka maviti ma vanhu, na xilandzi xa -i. Mavitimpfelelo lama nga kongomiseki ka maviti ma vanhu eka tlhelo rin'wana ma vonaka hi ku lungelela swirhangi swa mitlawwa leswi katsaka maviti lama nga kongomiseki ka vanhu na hi ku lungelela xilandzi -o. Leswi swi kombisiwe hindlela leyi nga laha hansi:

Mavitimpfelelo lama pfelelaka kusuka eka maendli ma kongomisaka eka maviti ma vanhu.

- (a) -funz- dyondzisa instruct (rimitsu ra riendli) > mufunzi (1) mufundhisi
- (b) -l- dyana (rimitsu ra riendli) > muli (1) mudyi

(c) -luvh- xixima (rimitsu ra riendli) > tshiluvhi (7) loyi a xiximaka hosi ya yena

Mavitimpfelelo lama pfelelaka kusuka eka maendli ma nga kongomisi eka maviti ma vanhu.

(a) -vhad- tsemelela (verb root) > mbado (9) beyila

(b) --tshil- hanya (verb root) > vhutshilo (14) vutomi

(c) -divh- tiva (verb root) > ndivho (9) vutivi

Hi ku ya hi Poulos (ibid) ku na swiyimo swo hlawuleka laha mavitimpfelelo lama nga kongomiseki ka vanhu ma helelaka hi xilandzi xa **-i**, naswona ku na mavitimpfelelo lama vumbiwaka kusuka eka timitsu ta riendli leri ngeteleriweke ra xiendliwa (ku sukela sweswi, riendli leri nga ngetelekiki) ma teka xilandzi **-a**. Swikombiso swa kona u swi nyikile laha hansi:

(a) -vhon- vona (verb root) > tshivhoni (7) xivoni

(b) -kokovh- kasa (verb root) > tshikokovhi (7) xikokovi

(a) -funw- rhandzeka (passive evr) > mufunwa (1) murhandziwa

(b) -runw- rhumeka (passive evr) > murunwa (1) murhumiwa

(c) -vhumbw- vumbeka (passive evr) > tshivhumbwa (7) muvumbi

Poulos (ibid) a vula leswaku maviti lama nga pfelela kusuka eka timitsu ta riendli lama nga tekaka xilandzi **-e**, tanihi leswi nga laha hansi:

(a) -lil- rila (verb root) > malile (1a) n'wana wo rila

(b) -tshimbil- famba, travel (verb root) > kutshimbilele (20) mafambelo mo karhi

Hlungwane (2012) eka thesisi ya yena u khumbile mpfelelo wa maviti kusuka eka maendli. Eka ndzavisiso wa yena u tirhisile riendli **khinsama**, u kombisa leswaku eka riendli **khinsama** ku nga pfelela maviti yo tanihi **rikhinsamo** leri ku nga lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 5 **ri-**. U tlhela a kombisa leswaku ritivi **rikhisamo** leri pfeleleke kusuka eka riendli **khinsama** a ri nge swi koti ku yisiwa eka vunyingi tanihi leswi xirhangi xa ntlawa wa 6 ku nga **ma-** xi nga pfumeleki ku lungeleriwa eka rito leri.

Hlungwane (ibid) u tlhela a hlamusela hi riviti **xikhinsami** leri pfeleleke kusuka eka riendli **khinsama**. U kombisa leswaku eka riviti leri ku lungeleriwile xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-**, u tlhela a kombisa leswaku riviti **xikhinsami** ri nga kota ku yisiwa eka vunyingi hi ku lungeleriwa xirhangi xa vunyingi xa ntlawa wa 8 **swi-** ku vumba rito riviti **swikhisami**. Hlungwane (ibid) u vulavula na hi riviti **vukhinsamo** leri nga pfelela kusuka eka riendli **khinsama**, u kombisa leswaku eka riviti **vukhinsamo** ku lungeleriwile xirhangi xa ntlawa wa 14 **vu-** naswona riviti **vukhinsamo** hi nge swikoti ku ri yisa eka vunyingi tanihileswi ntlawa wa 14 wu havaka vunyingi.

Hlungwane (ibid) eka ndzavisiso wa yena, u langutile na riendli **famba**. U kombisa leswaku maviti ma nga pfelela kusuka eka riendli **famba**. U hlamusela leswaku riviti **mufambi** ri pfelela kusuka eka riendli **famba** laha ku nga lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 1 **mu-** naswona riviti **mufambi** ra pfumela ku yisiwa eka vunyingi hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 **va-** ku vumba riviti **vafambi**. Hlungwane (ibid) u yile emahlweni a kombisa hi riviti **rifambo** leri pfeleleke kusuka eka riendli **famba** hikuva ku lungeleriwile xirhangi xa ntlawa wa 5 **ri-**. U kombisile leswaku riviti **rifambo** a ri nge koteki ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 6 xa vunyingi **ma-**.

Hlungwane(ibid) u ya emahlweni a hlamusela hi riviti **xifambi** leri na rona ri pfeleleke kusuka ka riendli **famba**. U vula leswaku riviti **xifambi** ri pfelele kusuka eka riendli **famba** hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** eka riendli **famba**. U yile emahlweni a vula leswaku riviti **xifambi** ri nga kota ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 8 xa vunyingi **swi-** ku vumba riviti **swifambi**. Hlungwane (ibid) utlherilea kombisa leswaku eka riendli **famba** hi nga tlhela hi kota ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xilandzi **-o** ku pfelerisa riviti **xifambo**. U yile emahlweni a vula leswaku riviti **xifambo** hi nga tlhela hi kota ku ri yisa eka vunyingi hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa vunyingi wa 8 **swi-** ku pfelerisa rito **swifambo**.

Hlungwane (ibid) u yile emahlweni a boxa leswaku riendli **famba** ri tlhela ri kota ku pfelerisa riviti rin'wana eka rona hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 14 **vu-** ku pfelerisa riviti **vufambi**. Eku boxeni ka riviti leri utlherilea vula leswaku riviti leri **vufambi** a hi nge swi koti ku ri yisa eka vunyingi.

Hlungwane (ibid) eka thesisi ya yena u tlherile a tsala hi riendli sala laha a kombisaka leswaku hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 1 **mu-** na xilandzi -i ku pfelerisa riviti musali. Hlungwane u yile emahlweni a vula leswaku eka riviti leri musali hi nga tlhela hi kota ku lungelela xirhangi xa vunyingi xa ntlawa 2 **va-** ku vumba riviti vasali. U tlherile a ya emahlweni a vula leswaku eka riendli sala hi nga tlhela hi kota ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 5 **ri-** ku vumba riviti risalo laha a paluxeke leswaku riviti leti a hi nge swikoti ku ri yisa eka vunyingi hikuva a ri pfumeli ku lungeleriwa xirhangi xa vunyingi xa 6 ku nga ma-.

Hlungwane (ibid) u yile emahlweni a boxa leswaku eka riendli **sala** hi nga lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** ku pfelerisa riviti xisali. U vula leswaku hi nga tlhela hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa vunyingi wa 8 swi- ku pfelerisa vunyingi bya riviti swisali. Hlungwane (ibid) utlherilea kombisa leswaku eka riendli sala hi nga tlhela hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 14 **vu-** na xilandzi -i ku vumba riviti vusali naswona riviti leri a ri nge koteki ku yisiwa eka vunyingi tanihi hi leswi ku pfumalaka vunyingi eka wa 14.

Hlungwane (ibid) u tlherile a languta na riendli **fika**. U kombisa leswaku maviti ma nga pfelela kusuka eka riendli fika. U hlamusela leswaku riviti **mufiki** ri pfelela kusuka eka riendli **fika** laha ku nga lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 1 **mu-** naswona riviti **mufiki** ra pfumela ku yisiwa eka vunyingi hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 **va-** ku vumba riviti **vafiki**. Hlungwane (ibid) u yile emahlweni a kombisa hi riviti **rifiko** leri pfeleleke kusuka eka riendli **fika** hikuva ku lungeleriwile xirhangi xa ntlawa wa 5 **ri-**. U kombisile leswaku riviti **rifiko** a ri nge koteki ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 6 xa vunyingi **ma-**.

Hlungwane(ibid) u ya emahlweni a hlamusela hi riviti **xifiki** leri na rona ri pfeleleke kusuka ka riendli **fika**. U vula leswaku riviti **xifiki** ri pfelele kusuka eka riendli **fika** hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** eka riendli **fika**. U yile emahlweni a vula leswaku riviti **xifiki** ri nga kota ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 8 xa vunyingi **swi-** ku vumba

riviti **swifiki**. Hlungwane (ibid) utlherilea kombisa leswaku eka riendli **fika** hi nga tlhela hi kota ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 14 **vu-** na xilandzi **-i** ku pfelerisa riviti **vufiki**. U yile emahlweni a vula leswaku riviti **vufiki** hi nga koti ku ri yisa eka vunyingi hi ku lungelela ntlawa wa vunyinhi hikuva a ri pfumeli.

Mletshe (2010) a vula leswaku timitsu ta mavitimpfelelo leti nga toloveleka hi leti nga pfelela kusuka eka timitsu ta maendli. Mletshe (ibid) hi ku tshaha Poulos na Msimang (1998) u vule leswaku lava vambirhi va tiyisisa leswaku mavitimpfelelo ma Xizulu ma pfelela hi ku lungelela xirhangi xa riviti eka rimitsu ra riendli, na ku lungelela xilandzi eka rimitsu ku ri cinca nsinya. U seketele leswi a swi boxeke hi ku nyika swikombiso leswi:

(a) umthwalo (3) ndzwalo < -thwal- rhwala (layicha)

(b) impendulo (9) nhlamulo < -phendul- hlamula

(c) impilo (9) vutomi < -phil- hanya

Mletshe (ibid) u kombisile ku hambana exikarhi ka mavitimpfelelo mo huma eka maendli lama kongomisaka ka mavito ma vanhu na mavitimpfelelo lama humaka eka maendli kambe ma nga kongomisi eka maviti ma vanhu. Mavitipfelelo mo huma eka maendli lama kongomisa eka mavito ma vanhu ma vonaka hi swirhangi swa mitlawa leswi katsaka maviti ma vanhu na xilandzi **-i**. Mavitimpfelelo lama humaka eka maendli kambe a ma kongomisi eka maviti ma vanhu na wona ma na swirhangi swa mitlawa ma tlhela ma katsa na xilandzi **-o**. Mavitimpfelelo lama ma nga va ma komba xileriso, maendlelo kumbe xiyimo lexi hi nhlamuselo ya rimitsu ra ntiyiso. U nyikile swikombiso leswi ku seketela:

Mavitimpfelelo mo huma eka maendli lama kongomisaka eka maviti ma vanhu.

(a) -fund- dyondza (rimitsu ra riendli) > umfundi (1) xichudeni

(b) -theng- xava (rimitsu ra riendli) > umthengi (1) muxavisi

(c) -hamb- famba (rimitsu ra riendli) > umhambi (1) mufambi

Mavitimpfelelo mo huma eka maendli lama nga kongomisiki eka maviti ma vanhu.

(a) -baz- tsema (rimitsu ra riendli) > imbazo (9) xihloka

(b) -lil- rila (rimitsu ra riendli) > isililo (7) ku rila

Mletshe (ibid) u yile emahlweni a hlamusela leswaku mavitimpfelelo lama pfeleleke kusuka eka maendli lama nga koteki ku tumbuluxa marito man'wana ma nga va na swilandzi leswi -a, -e, na -u tanihi laha ya kombisiweke eka swikombiso leswi laha hansi:

(a) *ithemba* (5) 'ntshembho, tshemba' < -themb- 'ku tshemba'

(b) *isifebe* (7) 'nghwadla' < -feb- ku nghwadla

Mletshi (ibid) u ttherile a vula leswaku maviti ma vanhu ma nga vumbiwa hi ku nembeleta swilandzi eka rimitsu ra riendli laha a swilandzi swa kona ku nga **-ose-**, **-ane-**, **-angane-** na **-ase-**. Swilandzi swi leswi swi tiyisisa leswi endliwaka hi riendli tanihi leswi kombisiweke laha hansi:

(a) -zam- ringeta > umzamose 'loyi a tshamelaka ku rila'

(b) -hamb- famba, > uhambangane 'u tshama a ri ku fambeni'

(c) -zul- fambafamba > uzulase 'ku tshamela ku fambafamba'

Timintsu ta riendli leri andlariweke ra xiendliwa ti nga teka xilandzi **-a** ku vumba mavitimpfelelo lama pfelelaka kusuka eka riendli, tanihilaha swi nga hakona laha hansi:

(a) *-thandw-* ku *rhandziwa* (passive root) > *isithandwa* (1) *murhandziwa*

(b) *-dalw-* ku *vumbiwa* (passive root) > *isidalwa* (7) *muvumbiwa*

2.2.4. Maviti lama pfeleleke kusuka eka maviti man'wana

Mletshe (2010) u vulavula hi mpfelelo wa maviti eka ririmi ra Xizulu. Mleshe (ibid) u paluxa leswaku maviti ma Xizulu ma vumbiwile hi swiphemu swimbirhi, laha ku nga xirhangi xa riviti na rimitsu ra riviti. U tlhela a paluxa leswaku riviti rin'wana na rin'wana ri wela eka ntlawa wo karhi wa maviti hi ku landza xirhangi xa riviti. Mleshe (ibid) u yile emahlweni a vula leswaku mpfelelo wa maviti lama wu humelela hi tindlela to hambanahambana.

Mleshe (ibid) utlherilea boxa leswaku hi ku landza mavonelo ya Poulos na Msimang (1998) maviti ma Xizulu ma nga pfelela hi ku landza tinxaka ta maviti ntlawa tanihileswi swi humelelaka eka ntlawa wa 7, laha maviti ma pfelelaka kusuka eka mitlawa yin'wana ya maviti ku tsongahata ririmi ro karhi kumbe ndhavuko na maendlelo ku hlawulekisa nhlayo yo karhi ya vanhu.

Xk: (a) umfazi (1) (wansati) > isifazane (maendlelo ma vavasati)

(b) umlungu (1) (mulungu) > isilungu (maendlelo ya xilungu yo endla swilo)

(c) isoka (5) (ngwendza) > isisoka (mahanyelo yo rhandza vavasati)

Mleshe (ibid) u yi le emahlweni a boxa leswaku mpfelelo wa maviti wa ntlawa wa 7 ya nga komba vurimi kumbe nsimu, kambe maviti ma ntlawa wa 5 na 9 ma mpfelela kusuka eka maviti ma ntlawa wa 3 lama nga kongomisaka eka mihandzu kumbe timbewu hi ku hambana ka wona. Mleshe (ibid) u nyikile swikombiso leswi landzelaka:

(a) *ubhanana (1a) (banana)* > *isibhanana (nsimu ya tibanana)*

(b) *ugwayi (1a) (fole)* > *isigwayi (nsimu ya fole)*

(c) *ubhatata (1a) (nhlata)* > *isibhatata (nsimu ya mihlata)*

(d) *igilebhisi (5) (diriva)* > *umgilebhisi (nsimu ya tidiriva)*

(e) *ikhiwane (5) (kuwa)* > *umkhiwane (murhi wa nkuwa)*

Mletshe (2010) utlherilea vula leswaku maviti man'wama lama pfeleleke ma nga komba nkoka na muxaka wa xiendliwa kusuka laha riviti ri pfeleleke kusuka kona, naswona maviti lama ma nga lava ku komba konka hi ku landza laha ma tirhisiweke kona. U seketele timhaka leti hi ku nyika swikombiso leswi a kombisaka leswaku swi wela ehansi ka ntlawa wa 14 laha hansi:

(a) ubuthakathi (vuloyi) > umthakathi (muloyi)

(b) ubuntu (vumunhu) > umuntu (munhu)

(c) ubufazi (vusati) > umfazi (wansati)

Mletshe (ibid) u paluxile leswaku ku na maviti lama pfelelaka kusuka eka swiyenge swin'wana swa marito. Laha u vula leswaku mavitimpfelelo ma nga huma kusuka eka rimitsu ra khale, leri nga taka ri nga yiseki eka xiyimo xo olova. U nyikile swikombiso leswi:

(a) -ntu in umntu (munhu)

(b) -thi in umuthi (murhi)

(c) -zi in umuzi (muti)

(d) -limi in ulimi (ririmi)

(e) -suku in ubusuku (vusiku)

2.2.5. Ndzungelelo na mpfelelo

Torres (2010) u endlile ndzavisiso lowu wu langutana na swipimelo exikarhi ka xivumbeko xa ndzungelelo na mpfelelo, kumbe hi ku kongomisa ku langutiwa maendlelo lama humelelaka eka maviti ma Xinghezi xa khale lama nga na timofimi ta swilandzi swa -a, -e, -i, -o na -u. U paluxile leswaku i swa nkoka ku rhangana hi languta

mpfelelo lowu nga kusuhi na ndzungelelo eka Xinghezi xa khale naswona na ku hlamusela mixaka ya mipfelelo leyi nga kona. Hi kuma leswaku ku na ku kanakanisa ka mpfelelo hikuva maendlelo lama ma mpfelelo ma katsa mpfelelo lowu kalaka timofimi ta mpfelelo. Tanihi xikombiso, u nyikile rito *cook* tanihi hi riviti leri humaka ka riendli *cook*, na riviti *book* leri humaka ka riendli *book*.

U yile emahlweni a vula leswaku mahetelelo ma **-a** ma kumiwile tanihi xilandzi xa ndzungelelo lexi kombaka vun'we bya maviti ma maviti ma xinuna. Kambe, ku na marito lama makumu ma nga ya ku lungeleriwa ntsena, ku fana na lawa ya nga eka (1a), ku na man'wana lawa eka wona, kun'we na ntirho wa ku lungelela, -a yi simekaka vuxaka bya xivumbeko na rito rin'wana, rimitsu ra mpfelelo. Leswi swi vonaka eka 1(b):

(1) a) *adela* 'ndzhope'

tosca 'chela'

asce 'nkuma'

b) *andetta* 'loyi a ti vulaka nandzu' < *andettan* 'ku ti vula nandzu'

fulwa 'mukhuvuri' < *fulwian* 'ku khuvula'

Torres (2010) u kombisile leswaku ku na 298 wa maviti lama helelaka hi **-a** eka Xinghezi xa khale. Eka maviti lama, 170 i ya muxaka lowu yimeriwaka hi (1a), hi leswaku, maviti lama eka wona **-a** ku nga mofimi ya ndzungelelo; tin'wana ta 128 i ta muxaka lowu yimeriweke hi (1b), hi leswaku ti na ndzungelelo xikan'we na mofimi ya mpfelelo **-a**.

Ku ya hi Torres (2010) loko marito lama ya nga xopaxopiwa tanihi mpfelelo, mhaka ya honisiwa ya leswaku ya fambelana hi tlhelo ra xivumbeko na marito man'wana lama nga kona, tanihilaha swi nga hakona eka maviti lama nga eka (1b), lama khomaka vuxaka bya xivumbeko na maendli lama nyikiweke.

U yile emahlweni a paluxa leswaku eka Xinghezi xa khale xa xikhale, xi fambelana na vun'we bya maviti ma vununa ma ku hunguteka loku tsaneke ka vito, ku seketela leswi a swi boxaka u nyikile swikombiso leswi nga laha hansi:

Vun'we		Vunyingi
Nominative	<i>guma</i>	<i>guman</i>
Accusative	<i>guman</i>	<i>guman</i>
Genitive	<i>guman</i>	<i>gumena</i>
Dative	<i>guman</i>	<i>gumum</i>

Tafula ra 6:

Torres (2010) u vule leswaku hi ku teka ntila lowu hambaneke, Martín Arista (2006b) u nyikile swivangelo swinharhu leswi endlaka leswaku -a ku ri xilandzi xo pfelela eka Xinghezi xa khale. Xo sungula, hambileswi -a yi nga kombisaka ntsena ku hambana ka rimbewu, tanihi le ka (2a), yi tala ku kombisa ku hambana ka nhlamuselo, ku fana na le xikarhi ka *agent* na *patient*, tanihi le ka 2b:

(2)

a) *myrðra* (m) 'ku dlaya munhu, mudlayi' ~ *myrðre* (f) 'ku dlaya munhu, mudlayi'

ti:ða (m) 'muxaviseriwa, muamukeri' ~ *ti:ðe* (f) 'muxaviseriwa, muamukeri'

b) *cuma* (mf) 'loyi a nga tiviweki' ~ *cyme* (m) 'kuta'

ierfa (m) 'mudyandzhaka' ~ *ierfe* (n) 'ndzhaka'

gilda (m) 'xirho xa vamakwerhu' .~ *gilde* (n) 'xirho xa ntlawa'

secga (m) 'muvuri, mutivisi'.~ *secge* (f) 'mbulavulo'

steora (m) 'mufambisi wa movha'.~ *steore* (f) 'xikombandlela'

Ku tlherile ku hlamuseriwa na xivangelo xa vumbirhi laha ku kombisiweke leswaku, a-yi vanga ku cinca ka nhlamuselo exikarhi ka maendli na maviti ku fana na lama ma nga eka 3:

(3)

runan 'ku hlevetela, ku gungula'.~ runa 'mutsundzuxi, xihundla'.

fulwian 'khuvula'.~ fulwa 'ku tala'.

dægian 'kuxa' ~ dæge '(wa xisati) muendli wa xinkwa'.

hyrdan 'endla leswaku swi tika'.~ hierde 'muhlayisi'.

Hi ku ya emahlweni a paluxa swivangelo leswi u vula leswaku naswona, xa vunharhu, vukona bya xitwari -a xa makumu byi tisa ku hambana ka nhlamuselo na maviti lama nga na swilandzi swa vuyimeri, tanihilaha swi kombisiweke hakona eka 4:

(4)

drinca 'murhwali wa xinwelo'.~ drincere 'munwi, mudakwa'.

witega 'munhu wo tlhariha, gqweta, mupurofeta' ~ witegestre 'mupurofeta wa xisati'

winna 'nala' ~ winnend 'mulwi'

steora 'mufambisi wa xifambo, muchayeri wa xihahampfhuka'.~ steorend 'mululamisi, mukongomisi' ~ steorere 'mufambisi'.

Torres (2010) eka ndzavisiso lowu wa yena u kombile na nxopaxopo lowu faneleke wu tirha eka **-e**, **-o** na **-u**. Eku endleni ka leswi u nyikile swikombiso leswi nga laha hanshi:

(5) *hierdan* 'sirhelela' > *hierde* 'muhlayisi'

fullian 'tata' > *fyllo* 'ku tala'.

giefan 'nyika' > *giefu* 'nyiko'

Torres (2010) u paluxile leswaku eka miikajikisano leyi, ku nga engeteriwa yin'wana mayelana na ku hambana exikarhi ka vukona na ku pfumaleka ka timofimi leti kambisisiweke. Ku sungula hi ø/-a, ku kumiwile swiendlakalo swa 95 laha vukona bya xilandzi byi hlohlotelaka ku cinca ka nhlamuselo, tanihi le ka (6a). Mhaka ya ø/-e na ø/-u ya fana: ku na 25 wa swikombiso swa leyo sungula na 4 ya leyo hetelela.

2.2.6. Mpelelo na ndzungelelo wa mofimi eka swiyenge swa marito lama hlawuriweke eka Xisuthu

Nhlapo (2015) eka ntirho wa yena u kombisile leswaku tindzimi ta ndzungelelo ti lava swinembeletwana swi namarhetiwa etlhelo ka rito ku va marito ma vumbiwa kahle. Xisuthu i rin'wana ra tindzimi teto hikokwalaho ku na xilaveko xa endlelo leri fanaka leswaku marito ma rona ma vumbiwa.

Nhlapo (ibid) u ttherile a kombisa leswaku maviti ma Xisuthu ma nga vumbiwa hi ku ma pfelerisa kusuka eka maendli, mahlawuri na maengeteri. Maviti lama pfelelaka kusuka eka maendli ma vitiwa mavitimpfelelo naswona Nhlapo u ttherile a paluxa tindlela leti mavitimpfelelo ma vumbiwaka hakona laha hansi:

Maendli lama landzelaka ma ta vumba maviti lama welaka ehansi ka ntlawa wo karhi:

- Sebetsa (*Tirha*)
- Tshwara (*Khoma*)
- Kganna (*Chayela*)
- Aparu (*Mbala*)

Nhlapo (2015) u hlamusela leswaku maviti ma nga pfelela kusuka eka maendli lama nga laha henhla ma vuriwa mavitimpfelelo, kutani ma va na mitlawa hi ku landza

swirhangi swa wona. Lama i mavitimpfelelo hi ku landza endlelo leri nga laha henhla ra maendli:

· Mosebelets *(Mutirhi)*

Nhlapo (2015) u tlhela a vula leswaku sweswi ku nga na mpfelelo kusuka eka maendli kuya eka maviti, maviti lama nga laha henhla ma lava ku vekiwa eka mitlawa yo karhi. Hi ku ya hi xivumbeko xa mitlawa ya maviti ya Xisuthu, laha a kombeke maendlelo ma kona laha hansi.

Ntlawa wa 1 /mo- Mosebelets *(Mutirhi)*

Mokganni *(Muchayeri)*

Motshwarewa *(Mubohiwa)*

Nhlapo u tlherile a endla nxopaxopo wa ku landzelelana ka mpfelelo eka ndzavisiso wa yena. Eka xiphemu lexi u vula leswaku maendli lama nga tirhisiwa eka Xisuthu ma ta nghena eka endlelo ra mpfelelo eka xiyenge lexi. Ku tava na malungiselo ma *linear* na *hierarchical* lama nga ta tirhisiwa ku xopaxopa maviti lama pfeleleke kusuka eka maendli. Eka nxopoxopo manghenisiwa ma rito rin'wana na rin'wana ma ta nyikiwa, ku landzela maendlelo ma mpfelelo na nkatsakanyo wa nxopaxopo.

Nhlapo (2015) u nyikile xikombiso xa rito *sebetsa*. leri a tlheleke a kombisa hindlela leyi mpfelelo wu humeleleke hakona eka rito leri hi ndlela leyi:

sebetsa (tirha)

Mpfelelo

Xirhangi xa mpfelelo (Mo-) xi ta emahlweni ka rimitsu ra rito (-sebets-) ku vumba riviti (Mosebetsi) naswona riviti ri hela hi xilandzi xa rito (-i). Eka xiyimo lexi (Mo-) i mofimi ya mpfelelo naswona yi ta emahlweni ka rimitsu, xi landzeriwa hi xitwari xo hetelela (-i).

Nhlapo (2015) u yile emahlweni a kombisa ku humelela ka mpfelelo kusuka eka rito *sebetsa* (*work*) ku vumba marito man'wana hi endlelo ra mpfelelo hindlela leri nga laha hansi.

(i) Mo-sebets-i (*tirha*)

Xirhangi xa mpfelelo (Mo-) xi landzeriwa hi rimitsu ra riviti (-seb-) ku vumba riviti (*Mosebeletsano*) laha riviti ri helelaka hi xiheteleri (-o). Ku na swilandzi swimbirhi swa matirhiselo ma (-el-), xa vumbirhi lexi landzeriwaka hi xilandzi xo tlherisela (-an-) xi vitaniwa tanihi "ets", leswi swi kumeka exikarhi ka rimitsu na xitwari xa mahetelelo (-o).

2.2.7. Mpfelelo lowu humelelaka eka ririmi ra Xipedi

Mojapelo (2007) u khumbile timhaka ta mofoloji na mpfelelo laha a boxeke leswaku eka ririmi ra Xisuthu timhaka ta mofoloji na mpfelelo ta humelela. U kombisile leswaku *lefeela* i riviti leri welaka eka ntlawa wa 5 laha a yeke emahlweni a paluxa leswaku riviti leri ri pfelele kusuka eka riengeteri *feela*. Mojapelo (ibid) u yile emahlweni a vula leswaku riviti lefeela ri na vunyingi lebyi welaka eka ntlawa wa 6 ku nga *mafeela*.

Mojapelo (ibid) u tlherile a nyika riviti *Aretse* laha a vulaka leswaku ri pfelele kusuka eka ku komisa xivulwa xa *ga re tsebe*, laha a kombisaka leswaku *ga* i mofimi ya nandzulo leyi kombisaka vunyingi bya vanhu laha *re* yi hlanganaka na rimitsu ra riendli *-tseba* leyi helelaka hi xiheteleri *-e* hikuva i xivulwa xa nandzulo. Rito leri ro komisiwa *aretse* ri tala ku tirhisiwa tanihi riendli ri yimela *ga re tsebe*.

U yile emahlweni a nyika rito *Mmenyane* leri a vuleke leswaku ri fana na rito *nnyanya*. Mojapelo (ibid) u paluxile leswaku mpfelelo wa marito lama a wu tikombi kahle hambileswi swiphemu swa wona ya kombaka xilandzi xa ntsongahato *-nyana(e)*. U tlherile a kombisa leswaku i marito ma ntlawa wa 1a hikuva loko ya yisiwa eka vunyingi ma teka xirhangi xa ntlawa wa 2b *bo-* ya pfelerisa rito *bommenyane* loko ma kongomisa eka munhu.

Mojapelo (ibid) u boxile na leswaku marito mo vutisa *mang le mang, eng le eng* na *kae le kae* ma pfelelele kusuka eka marito man'wana laha *mang le mang* yi pfelelele kusuka eka rito *mang*, kasi rito *eng le eng* ri pfelele kusuka eka rito *eng* laha rito *kae le kae* na rona ri pfelelele kusuka eka rito *kae*.

Mojapelo (ibid) u ttherile a languta na swirhanghi laha a kombiseke leswaku rito ro vutisa –*kae* ri nga tirha tanihi rimitsu. U boxile leswaku swirhanghi leswi swi nga ri tekaka i xirhanghi xa ntlawa 1 ku nga *mo-*, 2 *ba-*, na 7 *se-*. U kombisile leswaku rimitsu leri loko nkarhi hinkwawo ri kongomisa eka munhu ri ta teka xirhanghi xa 1 ku nga *mo-* ku komba vun'we kambe loko xilava ku komba vunyingi xi ta teka ntlawa wa 2 *ba-*. U ttherile a vula leswaku kambe loko ku kongomisiwa eka ririmi xirhanghi xa 7 *se-* xi ta tirhisiwa eka rimitsu leri.

U ttherile a kombisa rito semangmang, laha a boxeke leswaku rito leri ri pfelele kusuka eka rito ro vutisa *mang*. U vula leswaku riviti leri ri nga humelela ri ri eka vun'we ri nga ri na xirhanghi *se-* laha ri nga vaka *mangmang* kumbe *semangmang*. U ttherile a vula leswaku hambiloko riviti leri ri pfumala xirhanghi *se-* loko ri yisiwa eka vunyingi ri ta tshama ri karhi ri teka xirhanghi xa ntlawa wa 2b *bo-*, vunyingi bya kona ku tava *bomangmang* kumbe *bosemangmang*. Marito lama hinkwawo ma nga tirhisiwa na xilandzi -ana ku pfelerisa marito lama tlhelaka ma pfumeleriwa ku hetelela hi xiheteleri -e. Ma nga va *mangmanyana/mangmanyane*, *bomangmanyana/bomangmanyane* kumbe *semangmanyana/semangmanyane* loko ya ya eka vunyingi ya va *bosemangmanyana/bosemangmanyane*.

2.2.8. Swivumbeko swa maendli ma Xiswahili

Mdee (2017) eku xopaxopeni ka yena u paluxe leswaku mpfelelo wa maendli eka Xiswahili wu landzela xivumbeko lexi bvumbekaka. Rimitsu ra riendli ri landzeriwa hi xitwari xo hetelela –a, lexi tlhelaka xi tiviwa tanihi xilandzi –a laha a boxeke leswaku swi tsariwe hi mutsari Chomi (2013).

Mdee (2017) u yile emahlweni a paluxa leswaku xitwari xo hetelela xi hambanisiwile na rimitsu hikuva a hi xiphemu xa nkoka xa rona. Kutani rimitsu ri hlamuseriwa tanihi xiphemu xa nsinya wa riendli lexi salaka endzhaku ko hambanyisa xitwari xo hetelela

eka xivumbeko xa rito. Vativi va ririmi ra Xiswahili (Reichart and Küsters, 1926; Polome, 1967; Kapinga, 1983; Khamis, 1985) va pfumelelana leswaku rimitsu ra riendli ra Xiswahili ri nga va xitatisi, Xk. **p-a**, xitwari Xk. o-a, xitwari + xitatisi Xk. **on-a**, xitatisi + xitwari + xitatisi Xk. pig-a, xitatisi + xitwari + xitatisi + xitwari + xitatisi Xk. **sukum-a** na swin'wana na swin'wana.

Mdee (2017) eka ndzavisio wa yena u vurile leswaku nkanelo lowu wu avanyisa maendli ma Xiswahili hi swiyenge swimbirhi ku nga maendli mo pfumala xiendliwa na maendli lama nga na xiendliwa na ku kambisisa swilandzi leswi xiyenge xin'wana na xin'wana xi nga swi tekaka. Mdee u yile emahlweni a paluxa leswaku xihlawulekisi lexikulu xa riendli ro pfumala xiendliwa i vuswikoti bya rona byo teka nchumu wun'we kumbe swimbirhi tanihi swiengetelo. Riendli ra xiendliwa a ri teki nchumu, kambe hi ku tirhisa endlelo ra mpfelelo maendli lama ma nga na xiendliwa ma humesa maendli man'wana mo pfumala xiendliwa na wona. Eka xiyengetsongo lexi landzelaka hi kambisisa swilandzi swa xivumbeko xa marito tanihilaha swi hlamuseriweke hakona hi vativi va ririmi ra Xiswahili na ku kombisa swikombiso swa maendli lama swilandzi swi humelelaka eka wona.

Mdee (2017) u kombise maendli ma mpfelelo eka Xiswahili

Reichart na Küsters (1926), Polome (1967), Kapinga (1983) Khamis (1985) na Kiango (2000), va paluxe leswaku ku tiveka xilandzi xa xirhangi tanihi – i - kumbe – e – ku ya hi xivumbeko xa xitwari eka rimitsu ra riendli.

Xk 1: chez-a > chez-e-a som-a > som-e-a

imb-a > imb-i-a fung-a > fung-i-a

Mdee (2017) u ttherile a kombisa leswaku tialomofa ta swilandzi leswi, -li- na –le- na tona ti boxiwile hi Reichart na Küsters (ibid.), Steere/Madan (1913), Polome, Kapinga na Khamis. Leswi swi tirha eka maendli lama rimitsu ta wona ti helelaka hi xitwari.

Xk 2: le-a > le-le- a to- a > to-le-a soge-a > soge-le-a

za-a > za-li-a fu-a > fu-li-a ti-a > ti-li-a

Mdee (2017) u tshahile Polome (*ibid.*) laha a paluxeke leswaku va tlhela va engetela –ele- na –ili-. Swivumbeko leswi swi humelela eka timitsu ta riendli leti kurisiweke leti nga na swilandzi swo tlula xin’we tanihi le ka xikombiso xa vunharhu.

Xk 3: ach –a > ach-i-a > ach-ili-a, pig-a > pig-i-a > pig-ili-a

Mdee (2017) u yile emahlweni a paluxa leswaku swi le rivaleni eka xikombiso lexi leswaku leswi hi swi vonaka laha a hi xilandzi –ele- kumbe -ili- kambe i swilandzi swimbirhi:- i - + -li – kumbe - e - + -le- tanihilaha hi swi vonaka hakona eka xikombiso xa vunharhu (3) leswi nyikeriweke laha hansi tanihi xikombiso xa vumune (4).

Xk 4: ach-a>ach-i –a >ach-i-li-a, pig-a > pig-i –a > pig - i – li – a

Mdee u yile emahlweni a kombisa leswaku leswi swi nga tano ke, Polome hakunene a nga nyikeli xiyenge xo hambana xa swilandzi kambe u hlanganisa ntsena swilandzi swimbirhi ivi a endla xin’we.

Mdee (2017) u tlherile a boxa leswaku swilandzi swa xivangelo na swona swi yimeriwile hindlela yo hambana. U yile emahlweni a paluxa leswaku vatsari Reichart na van’wana, Ashton na Kapinga va hlawula –sh- na –z- tanihi swilandzi swa xivangelo. Reichert u engetela –s- kasi Kapinga u engetela –esh- na ish-. Ashton u katsa na –isha, -iza, -fya, -sa na –ya. Kiango u na –z- na –esh- xikan’we na – ish-. Steere na Ratcliffe va na swivumbeko leswi fanaka: -sha na –za. Kambe Ratcliff u engetela –sa na –ya ku fana na Ashton s eka xikombiso xa vuntlhanu (5) laha hansi.

Xk 5: chez-a > chez-**esh**-a, /chez-**esha** / imb- a > imb-**ish**-a, /imb-**isha** /

ingi-a > ingi-**z**-a,/ingi-**za**/ pita > pi**sha** takata > takasa,

on-a > on-**ya**, pon-a > pon-**ya**, wak-a > wa**sha**

Mdee (2017) u tlhela a paluxa leswaku handle ka xivangelo xa –ya kumbe –sha lexi pfelelaka eka –ka Xk. on-a > onya kumbe wa-ka > washa, swivumbeko swa ku hambana swi na xivumbeko xin’we xo sungula Xk. –sh- kumbe –z-. Xilandzi –ya na – sa xi na ku hlanganisiwa loku nga nyawuriki hikokwalaho a hi nge swi hlamuseli ku ya emahlweni.

Mdee (2017) u kombile leswaku xilandzi lexi nga tirhiki xi tiviwa hi swidyondzeki tanihi –w- handle ka Ratcliffe loyi a nga na –iwa, -wa, na - lew-/liw-. Ashton u na –wa na –ewa/-iwa. Xilandzi –an xi tiviwa tanihi xivumbeko xo tlherisela hi hinkwavo handle ka Reichart, Ratcliffe na Ashton lava nga na –na. Ratcliffe na Steere na vona va na –ana.

Mdee (2017) utlherilea paluxa leswaku nxopaxopo wa swilandzi leswi nga laha henhla wu kombisa swiyenge swinharhu swa swilandzi leswi landzelaka:

1. Swilandzi leswi nga na xilandzi –a kumbe leswi tivekaka ngopfu tanihi xitwari xo hetelela, Xk. –ia /-i-a/, - sha /-sh-a/, -ana /-an-a /, -wa /-w-a/, and –ka /k-a/.
2. Swilandzi leswi nga riki na xitwari xo hetelela Xk. –k-, -sh-, -i-, -an- and –w-. na
3. Swilandzi swimbirhi kumbe swinharhu kumbe ku tlula leswi hlengetiweke tanihi xirhangi xin’we lexi nga na xitwari xo hetelela kumbe lexi nga riki na xona e.g. –ili- /-i-li-/, -eka /-e-k-a/, -isha /i-sh-a/, -ekana./-e-k-an-a/.

Mdee (2017) u yile emahlweni eka ndzavisiso wa yena a kombisa leswaku xitwari xo hetelela eka maendli ma masungulo ya Xibantu xi hlawuriwile tanihi xirhangi lexi hambaneke hi Ashton loyi a xi hlawulaka tanihi xilandzi xo olova naswona hi ntolovelu xi hambanisiwa na rimitsu ra riendli hi nkarhi wa endlelo ra mpfelelo hikuva a hi xiphemu xa nkoka xa rimitsu. Langutelo leri fanaka ri khomiwa hi Chomi (2013). Rimitsu ra riendli ra Xiswahili ri nga teka xilandzi xin’we kumbe swo tala ku vumba rito leri pfelelaka eka rito. Nkarhi wun’wana na wun’wana loko ku engeteriwa swilandzi swo tlula xin’we eka rimitsu nhlamuselo ya xilandzi xin’wana na xin’wana yi fanele ku hlayiwa eka rimitsu.

Xk 6: fik-a > fik-i-a; fik-w-a.

fik-i-a > fik-i-sh-a; fik-i-k-a; fik-i-an-a.

pat-a > pat-i-a, pat-an-a, pat-w-a.

pat-i-a > pat-i-k-a,; pat-i-sh-a

end-a > end-e-a, end-w-a; end-an-a

end-e-a > end-e-sh-a, end-e-k-a,

tembe-a > tembe-le-a, tembe-z-a, tembe-k-a.

tembe-le-a > tembe-le-an-a, tembe-le-w-a, tembe-le-k-a

l-a > l-i-a,

l-i-a > l-i-sh-a, l-i-k-a, l-i-w-a, l-i-an-a

li-a > li-li-a, li-z-a

li-li-a > li-li-an-a, li-li-k-a, li-li-w-a.

Mdee (2017) u yile emahlweni a vula leswaku swi le rivaleni eka swikombiso eka xikombiso xa 5 leswaku swilandzi swa xivumbeko xa Xiswahili i swilandzi swin'we leswi nga riki na –a.: Xilandzi xa xivangelo i –sh- kumbe –z-, e.g. fik-i-sh-a kumbe tembe-z-a. Xilandzi xa xiendliwa i –w-, e.g. pik-w-a, pat-i-w-a, kumbe tembe-le-w-a. Xilandzi xa xirhangi i –i/-eor–li-/–le tanihi le ka pat-i-a, end-e-a kumbe tembe-le–a anda-li-a.

Xilandzi xo tlherisela i –an- tanihi le ka patan- a, li-li-an-a, tembe-le-an-a, naswona xilandzi xa xiyimo xa le henhla i –k-, e.g. fik-i-k-a, end-e-k-a, l-i-k-a, lili- k-a etc. Leswi i ku hlawuriwa loku endliwaka ngopfu hi Reichart na Küsters: xivangelo, ku nga tirhi, xirhangi na xihlawulekisi, Kiango na Polome ngopfungopfu eka xirhangi, xi nga tirhi na lexi tlheriselaka, na Khamis eka xirhangi, na ku tlherisela. Steere, Ratcliffe na Ashton a va hambanisi xitwari xo hetelela -a, hikokwalaho a va kombisanga xilandzi xin'we kambe swilandzi swimbirhi leswi nga ku hambanisiwa. Vona xikombiso xa 5 laha henhla.

Mdee (2017) u paluxile leswaku Ratcliffe naswona hi mpimo wutsongo Khamis na Kiango va katsa na swilandzi swimbirhi ku nga katsi –a. Xikombiso –iwa, -lew-, kumbe –eka (Ratcliffe) yi vula swilandzi leswi landzelaka eka xin'wana na xin'wana: xilandzi xa xirhangi-i-, –le- kumbe –e-, xilandzi xa xiendliwa –w- na xilandzi xa xiyimo –k-. Leswi swi vula eka –iwa ku na: -i- +-w-+ -a, eka –lew- ku na –le- +-w-, naswona eka –eka, ku na -e-+-k-+ -a.. Xilandzi xa mbuyelelo kumbe xo vuyelela kanharhu xi endliwa hi ku engetela xilandzi eka rimitsu leri se ri kurisiweke. Fikia < fika, .endea < enda,

tembelea < tembea na lia < la eka xikombiso xa 5 i swiaki swa xirhangi swa swivumbeko swa swona swo olova swa rito leswi hi swi nyikelaka laha hansi tanihi xikombiso xa 6 ivi hi swi xopaxopa ku ya emahlweni no tumbuluxa mpfelelo wa vumbirhi.

Xikombiso 7: fik-a > fik-i-a > fik-i-sh-a, fik-i-k-a, fik-i-w-a na fik-i-an-a.

Mdee (2017) utlherilea vula leswaku xinembeletwana xa -i- eka swivumbeko swa riendli, xa xiyimo, xa ku nga tirhi na lexi tlheriselaka laha henhla i xirhangi xa xirhangi eka fik-i-a lexi mipfelelo yin'wana yi sekeriweke eka xona naswona hikwalaho yi vuyelela eka xivumbeko xin'wana na xin'wana. Swilandzi swa masungulo swa fikia swi na swihlawulekisi leswi fanaka ku fana na maendli hinkwawo lawa timitsu ta wona ti helelaka hi xitwari.

E8 a) li-a > li-li-a, li-z-a,

li-li-a > li-li-an-a, li-li-w-a

b) tembe-a > tembe-le-a, tembe-z-a

tembe-le-a > tembe-le-k-a, tembe-le-w-a, tembe-le-an-a

Mdee (2017) eka xikombiso 8 a) laha henhla i lilia na liza ntsena leswi humaka eka lia kasi liliana na liliwa swi huma eka lilia – mpfelelo wo sungula wa lia. Hilaha ku fanaka tembeza na tembelea swi sekeriwe eka tembea kasi tembeleka, tembelewa na tembeleana i swiaki leswi humaka eka tembelea.

Mdee (2017) u paluxile leswaku eka xikombiso xa 8 laha henhla yi kombisa leswaku maendli ya Xiswahili ya nga hundza eka switeji swinharhu swa ku huma: mpfelelo wo sungula, mpfelelo wa vumbirhi na mpfelelo wa vunharhu. ku vumba swiaki swo hambana swa maendli. Mpfelelo wo sungula wu kongomisa eka xivumbeko xo olova

xa riendli, xa vumbirhi xi kongomisa eka xivumbeko lexi pfelelaka eka masungulo kasi xivumbeko xa vunharhu xi kongomisa eka xivumbeko xa vumbirhi lexi pfelelaka.

Mdee (2017) u vurile leswaku xivumbeko xa riendlimpfelelo xo sungula xi vumbiwa hi ku namarheta swilandzi swa xivumbeko eka rimitsu ro olova ra riendli.

Xk 9: chez-a > chez-e -a

pig-a > pig-i-a

Mdee (2017) xivumbeko xa riendlimpfelelo xa vumbirhi xi vumbiwa hi ku engetela swilandzi swa xivumbeko eka nsinya wa riendli lowu andlariweke wa xivumbeko lexi pfeleleke eka masungulo.

Xk 9: chez- e -a > chez-e-sh -a (chezesh)

pig-i-a > pig-i-sh-a (pigisha)

Mdee (2017) xiaki xa riendlimpfelelo xa vunharhu xi pfelela eka nsinya wa riendli lowu andlariweke wa mpfelelo wa vumbirhi na swilandzi swa xivumbeko lexi engeteriweke.

Xk 11: chez-e-sh-a > chez-e-sh-w-a (chezeshwa)

pig-i-sh--a > pig-i-sh-an-a (pigishana)

Mdee (2017) u vula leswaku kusuka eka swiyimo leswi swa mpfelelo swi le rivaleni leswaku maendli ya Xiswahili ma nga humesa marito yo tala lama man'wana wa wona ma nga ha vaka ma nga ri eka matirhiselo lama tirhaka kambe ma ri masungulo ma mpfelelo lowu twalaka.

Mdee (2017) u paluxile maendli ma Xiswahili na mpfelelo wa wona eka Tafula ra 1 ku nyikiwile xikombiso xa maendli ma Xiswahili naswona swivumbiwa swa wona swi

vumbiwile hi ku namarheta swilandzi swo hambana swa xivumbeko. U boxe na leswaku va ta tlhela va kambisisa datha na ku humesa swilo leswi tekaka swilandzi hinkwaswo kumbe swo karhi ivi va ringeta ku simeka swihlawulekisi swa xin'wana na xin'wana.

verb	applied/prepo	causative	reciprocal	stative	passive
tet-a	tet-e-a	-	tet-an-a	-	tet-w-a
jibu	jib-i-a	-	-	-	-
jib-i-a	-	jib-i-sh-a	jib-i-an-a	jib-i-k-a	jib-i-w-a
sahau	sahau-li-a	-	-	-	-
sahau-li-a	-	sahau-li-sh-	sahau-li-an-	sahau-li-k-a	sahau-li-w-a
f-a	f-i-a	-	-	-	-
f-i-a	f-i-li-a	f-i-sh-a	f-i-an-a	-	f-i-w-a
tembe-a	tembe-le-a	tembe-z-a	-	-	-
tembe-le-a	-	-	tembe-le-	tembe-le-k-a	tembe-le-
za-a	za-li-a	-	za-an-a	-	-
zali-a	-	za-li-sh-a	za-li-an-a	za-li-k-a	za-li-w-a
reje.a	reje.le.a	reje.sh.a	reje.an.a	reje.k.a	reje.w.a
teg.a	teg.e.a	-	teg.an.a	-	teg.w.a
teg-e-a	-	teg-e.sh.a	teg-e.an.a	teg-e.k.a	teg-e.w.a
tosh-a	tosh-e-a	-	-	-	-
udhi	udh-i-a	-	-	-	-
udh-i-a	-	-	udh-i-an.a	udh.-i-k.-a	udh-i-.w.a
rithi	rith.i.a	-	-	-	-
rith-i-a	-	rith-i-sh-a	rith-i-an-a	rith-i-k-a	rith-i-w-a
li-a	li-li-a	li-z-a	-	-	-
li-li-a	-	-	li-li-an-a	li-li-k-a	li-li-w-a
starehe	stareh.e.a	-	-	-	-

Tafula ra 7: Mpfelomaendli eka Xiswahili

verb	applied/prepo	causative	reciprocal	stative	passive
stareh-e-a	-	stareh.e-sh-	-	stareh-e-k-a	-
end-a	end-e-a	-	-	-	-
end-e-a	-	end-e-sh-a	end-e-an-a	end-e-k-a	end-e-w-a
zim.a	zim-i-a	-	zim-an-.a	-	zim-w-a
zim-i.-a	-	zim-i-sh-a	zim-i-an-a	zim-i-k-.a	zim-i-w.a
tengan-a	tengan.-i.-a	-	-	-	-
tengan-i-a	-	tengan-i-	-	tengan-i-k-a	-
lal-a	lal-i-a	-	-	-	-
lal-i-a	-	lal-i-sh-a	lal-i-an-a	lal-i-k-a	lal-i-w-a
p-a	p-e-a	-	-	-	-
p-e-a	-	-	p-e-an-a	-	p-e-w-a
pal-i-a	pal-i-li-a	-	-	pal-i-k-a	pal-i-w-a
pal-i-li-a	-	-	pal-i-li-an-a	pal-i-li-k-a	pal-i-li-w-a
fik-a	fik-i-a	-	-	-	-

Mdee (2017) u tlherile a boxa leswaku maendli mo tala ma Xiswahili ma teka xilandzi xo olova –a, handle ka maendli ma masungulo lama nga riki ma Bantu lama helelaka hi -e, -i kumbe -u. Xk. samehe, sahau, starehe, rithi, udhi, jibu, rhusu etc. Kambe endzhaku ko hundza eka endlelo ro pfelela laha swilandzi swa xivumbeko a swi

namarhetiwa eka riendli rin'wana na rin'wana, swivumbeko hinkwaswo swa mpfelelo swi fikelerile xilandzi xo olova –a.

Mdee (2017) u ttherile a paluxa leswaku ku kamberiwa hi vukheta ka switiviwa leswi nyikiweke ku kombisa leswaku a hi riendli rin'wana na rin'wana leri nga teka swilandzi hinkwaswo swa xivumbeko no vumba maendli lamantshwa. Vona leswi landzelaka:

Xk: pig-a > pig-i-a, pig-an-a and pig-w-a.

sem-a > sem-ea, sem-an-a and sem-w-a

pik-a > pik-i-a and pik-w-a

teg-a > teg-e-a, teg-an-a, and teg-w-a

pali-a, > pali-li-a, pali-k-a pali-w-a

vumili-a > vumili-an-a, vumili-k-a, vumili-w-a

p-a > p-e-a

p-e-a > p-e-an-a, p-e-w-a

lal-i-a > lal-i-an-a, lal-i-k-a, lal-i-sh-a, lal-i-w-a

Mdee (2017) u yile emahlweni a paluxa leswaku maendlimpfelelo lama nga languteriwaka eka Xiswahili. Ku kambisisa hi vukheta maendli ya Xiswahili ku paluxa swiyenge swimbirhi leswikulu: maendli yo pfumala xiendliwa na lama nga na xiendliwa. Ku tlhela ku va na swiyengetsongo swo fana na maendli ya masungulo lama nga riki ya Xibantu lama helelaka hi –e, -i na –u, maendli ya xivulwa xin'we na maendli lama nga na timitsu ta xivulwa xin'we. Endlelo ra mpfelelo eka maendli hinkwawo ku nga langutiwi xiyenge kumbe xivumbeko xa wona, ya lawuriwa hi nawu wa ririmi lowu tolovelekeke: [rimitsu ra riendli + xilandzi xo vumba] = [Rimitsu ra V + swilandzi swa

f]. Eka maendli lama nga riki na rimitsu ro fana na maendli lama nga riki ya Xibantu, swilandzi swa xivumbeko swi namarhetiwa eka nsinya wa riendli endzhaku ko susa xitwari xo hetelela. Nxopaxopo wa datha wu kombisa leswaku;

1. Maendli hinkwawo ya Xiswahili ma teka xilandzi xa xirhangi -i- kumbe –e-/ -li- kumbe -le-.
2. Maendli ya masungulo lama nga riki ya Bantu lawa xitwari xa wona xo hetelela ku nga e, i kumbe u ma teka xilandzi xa xirhangi ntsena endzhaku ka loko xitwari xo hetelela xi susiwile. Hi nkarhi wa maendlelo ya xilandzi, xitwari xa susiwa naswona xirhangi xa xirhangi ku engeteriwa xitwari xo hetelela –a xi namarhetiwa eka xivumbeko xo fana na timitsu. Xk. jaribu > jarib- + i + a > jari b-i –a. Hikwalaho ka endlelo ra mpfelelo wa maendli lama nga riki ya Xibantu ya amukela xihlawlekisi xa mpfelelo wa Xibantu naswona swivumbeko hinkwaswo leswi humaka eka xiyenge lexi swi fambelana na endlelo ra mpfelelo eka maendli man’wana hinkwawo ya Xiswahili. Xk. jaribia > jaribiana, jaribika, jaribisha na jaribiwa.
3. Riendli ro pfumala xiendliwa leri rimitsu ra rona ra rito ri helelaka hi xitwari ri teka xilandzi xa xirhangi, xo tlherisela na xo ka xi nga tirhi, Xk. tet-a > tet-e-a, tet-an-a na tet-w-a.
4. Riendli ra xitwari xin’we ri teka ntsena xilandzi xa xirhangi, Xk. f-a > f-i-a, p-a > p-e-a.
5. Riendli ro pfumala xiendliwa leri rimitsu ra rona ra riendli ri helelaka hi xitwari ri teka swilandzi hinkwaswo swa xivumbeko handle ka xiendliwa, Xk. chomo-a > chomo-le-a, chomo-z-a, xikhomela-ndhawu, xitombo-k-a. Maendli lama nga na rimitsu leri helelaka hi –li, ri teka swilandzi hinkwaswo swa xivumbeko handle ka xilandzi xa xivangelo na xirhangi. Xk. vumili-a > vumili-an-a, vumili-k-a na vumili-w-a.
6. Riendli ro pfumala xiendliwa ra xivulwa xin’we leri nga na rimitsu ri teka xilandzi xa xirhangi na xo tlherisela: zaa > za-li-a, za-an-a; ku-a > ku-le-a na ku-an-a; ju-a > ju-li-a, ju-an-a.
7. Riendli leri nga xiendliwa leri nga na rimitsu ra xitwari xin’we ri teka xirhangi (na xilandzi xa xivangelo), Xk. ka-a > ka-li-a, li-a > lil-i-a (na li-z-a).

8. Swivumbeko hinkwaswo swa xirhangi eka maendli hinkwawo ku nga langutiwi masungulo ya wona, xiyenge kumbe xivumbeko, swi teka swilandzi hinkwaswo handle ka xirhangi xa xirhangi, Xk. zalia > zaliana, zalika, zalisha na zaliwa.
9. Maendli yo tala ya Xiswahili lama nga teki swilandzi hinkwaswo swa xivumbeko ya hundza eka endlelo rin'wana ro pfelela eka xivumbeko lexi pfelelaka eka xirhangi. Vona xikombiso 14 laha hansi.

Xikombiso 14: teg-a > teg-e-a > teg-e-sh-a, teg-e-an-a, teg-e-k-a, teg-e-w-a

Mdee (2017) u hlamusela leswaku leswi swi vula leswaku hambileswi swivumbeko leswi pfelelaka swi landzelerisiwaka endzhaku eka xivumbeko xa swona xa masungulo /tega/, a swi pfeleli hi ku kongoma eka xona kambe eka xivumbeko xa le xikarhi /tegea/.

Mdee (2017) eka phepha leri u kombisile leswaku swa koteka ku vhumbha tinxaka ta maendli lama nga teka swilandzi hinkwaswo swa xivumbeko kumbe swin'wana ntsena. Swi tlhela swi koteka ku vula muxaka wa xilandzi lowu fambelanaka na lexi nyikiweke xivumbeko xa rimitsu. Xk. ku-a > ku-le -a, ku-z-a na swin'wana na toka. > tok-e a, tok-e-z-a na swin'wana.

Kutlherileku paluxiwa leswaku hi tlhelo ra ririmi maendli hinkwawo ya namarhela milawu leyi fanaka ya ku vumbiwa ka marito hi endlelo ra mpfelelo ku nga langutiwi masungulo kumbe xivumbeko xa riendli. Hambiswiritano mpfelelo wa maendli man'wana swi tirhisiwile swinene eka ririmi kasi swin'wana swi fihliwile.

Mdee (2017) u xiyile leswaku maendli lama fihliweke ya pfelerisa swiaki leswi fihliweke kasi mpfelelo wa maendli lama tirhaka hi ntolovelu wu tirhisiwa. I swa nkoka ku xiya hambiswiritano leswaku ku na mboyamelo wa swilandzi swo karhi swa xivumbeko ku vumba maendli lama tirhisiwaka hi ku olova hambu ku ri kusuka eka maendli lama fihliweke. Vona - i- na -sh- / -z-.

2.2.9. Mpefelelo eka ririmi ra Inicha Igbo

Onumajuru (2016) u endlile ndzavisiso hi mpefelelo eka ririmi ra Inicha Igbo. Eka ndzavisiso wa wena kombisaka leswaku xirhangi na ku vuyelela loku heleleke swi vumba tijirendi loko rimitsu ra riendli ri vuyelela, naswona mofimi ya riendli leyi twalaka ya thoni ya le hansi o-/o□- yi rhangeleriwa eka rimitsu ra riendli leri vuyelelaka. Leswi landzelaka i swikombiso swa swikumiwa leswi fikeleleriweke hi ku tirhisa ku namarheta xirhangi na mbuyelelo wo hetiseka.

2.2.10. Ku lungelela xirhangi na mbuyelelo wo hetiseka

Xiendliwa eka Onicha Xiigbo i xivulwa lexi humaka eka rito leri mikarhi hinkwayo ri rhangelaka hi riendli ro pfuneta. Yi na xivumbiwa xa mofimi ya xitwananisi na xitwari (rimitsu ra riendli) na xirhangi xo twanana xa mpefelelo a-/e-/ẹ- ku ya hi xitwari xa rimitsu ra riendli. Ri vumbiwa hi ku sungula xitwari xa le mahlweni lexi nga riki xa le kusuhi lexi twanaka eka rimitsu ra riendli. Swikombiso swi katsa:

	Prefix	Verb	Participi
A	ẹ-	vb: jé „famba“	ẹ-vb: èjé „ku famba“
B	a-	vb: zà „kukula“	a-vb: ázà „ku kukula“
C	e-	vb: sí „sweka“	e-vb: èsí „ku sweka“

Tafula ra 8: Mpefelelo eka Inicha Igbo

Xirhangi na mbuyelelo lowu heleleke swi vumba ti-gerund loko rimitsu ra riendli ri vuyelelo, naswona mofimi ya mpefelelo ya riendli leyi twanaka ya thoni ya le hansi o-/o□- yi rhangeleriwa eka rimitsu ra riendli leri vuyeleriweke. Leswi landzelaka i swikombiso swa swikumiwa leswi fikeleleriweke hi ku tirhisa ku lungelela xirhangi na mbuyelelo wo hetiseka.

	Mpefelelo	Rimitsu ra riendli	Pfeleleke	Nhlamuselo
A	Ò	bí „hanya“	òbíbí	mahanyelo
B	Ò	kwú „vulavula“	òkwúkwú	mavulavulelo
C	ò	lú „tirha“	òlúlú	matirhelo
D	ò	Pì' kama	òpìpì	makamelo

Mpefelelo eka Inicha Igbo Tafula - III

Onumajuru (2016) utlherilea komba leswaku mbuyelelo wa xiphemu wu humelela loko rimitsu ra riendli ri nga vuyelela hi ku hetiseka. Eka mhaka leyi, i xitwari lexi vuyelelaka naswona xitwari lexi vuyeleleke xi rhangleriwa eka xivumbeko lexi nga heriki xa rimitsu ra riendli lexi eka xona ku tlhelaka ku rhangeriwa thoni ya le hansi leyi pfumelelanaka na mofimi mpfelelo ya xihundla o-/o□-. Ku tlheriseriwa ka xiphemu ku humelela loko rimitsu ra riendli ri ri na switwari swin'wana handle ka leswi boxiweke tanihi [+ swa le henhla] Xk. loko rimitsu ti hela hi /a/, /e/, /o/, /o□/. Leswi landzelaka hi swin'wana swa swikombiso:

	Mpfelelo	Rimitsu ra riendli xitatisi	Rimitsu ra riendli	Pfeleleke	Nhlamuselo
a	ò	-t-	-tá „cakunya”	òtítá	macakunyelo
b	ò	-z-	-zà „kukula”	òzizà	makukulelo
c	ò	-g-	-gó „xava”	ògígó	maxavelo
d	ò	-j-	-jé „famba”	òjjjé	mafambelo

Tafula ra 10: Mpfelelo eka Ànlcha Igbo Tafula - IV

Onumajuru (2016) u boxile leswaku xirhangi na xilandzi tanihi maendlelo ya mpfelelo eka Onicha Xiigbo swi tiveka hi ku namarhetiwa ka xirhangi na xilandzi eka rimitsu xin'we ku pfelerisa rito lerintshwa. Xiyenge lexi a xi humesi endlelo ra mpfelelo. Ku endlela nxopaxopo wo olova, swihlawulekisi swa mpfelelo eka xirhangi na xirhangi swi hlengeletiwile hi ku ya hi swivumbeko swa swona swa xivumbeko tanihi le ka swikombiso leswi landzelaka:

Ntlawa A

	Rimitsu ra riendli	Xirhangi	Xilandzi	Mpfelelo
A	-kà „maka”	á	là	á-kà-là „sign”
B	-sí „vula”	à	lì	à-sì-lì „ku hleva”
C	-kpé „khongela”	è	lé	è-kpé-lé „xikhongelo”
D	-kwò „tsakela”	é	lò	é-kwò-lò „ku tsakela”
E	-ghé „ahlamula”	ú	lé	ú-ghé-lé „ku ahlamula”
F	-zé „hentshemula”	ú	lé	ú-zé-lé „ku
G	-kwà „khohlola”	ú	là	ú-kwà-là „ku khohlola”
H	-ghé „pfula”	ó	lé	ó-ghé-lé „ku pfula”
I	-lò „ehleketa”	ì	lò	ì-lò-lò „ku ehleketa”

Mpfelelo eka Ìnlcha Igbo Tafula - V

Onumajuru (2016) kombisile leswaku ku xiyiwa eka swikombiso leswi nga laha henhla leswaku mpfelelo hinkwawo wu na switwari leswi fanaka eka xilandzi lexi nga „L” naswona xitwari xa xilandzi xi fana na xitwari xa rimitsu ra riendli eka xiyimo xin’wana na xin’wana.

Ntlawa B

	Rimitsu ra riendli	Xirhangi	Xilandzi	Mpfelelo
A	-chè „hleketa”	é	chè	é-chì-chè „ku hleketa”
B	-jú „vutisa”	á	jú	á-jù-jú „ku vutisa”
C	-zá „nhamulo/ hlamula”	á	zá	á-zì-zá „ku hlamula”
D	-bó „muhehliwa”	é	bó	é-bù-bó „ku hehla”
E	-jè „tekelela”	é	jé	é-jì-jé „ku tekelela”

Mpfelelo eka Ìnlcha Igbo Tafula - VI

Kusuka eka swikombiso leswi nga laha henhla, ku xiyiwa leswaku swilandzi eka mpfelelo hinkwawo wa fana na timitsu ta maendli.

Ntlawa C

	Rimitsu ra riendli	Xirhangi	Xilandzi	Mpfelelo
A	-gb „hlanta”	á	ō	á-gbó-ó „ku hlanta”
B	-gú „ndlala”	á	ū	á-gú-ú „ku hlanta”
C	-kpó „oma”	ó	ō	ó-kpó-ó „ku oma”

<i>D</i>	-jó „biha”	ó	ō	ó-jó-ó „ku biha”
<i>E</i>	-jí „ntima”	ó	ī	ó-jí-í „ku ntima”

Mpfelelo eka Ɔnicha Igbo Tafula - II

Onumajuru (2016) utlherilea languta ku lungelela xinembeletwana exikarhi ka rito. U nyikile nhlamuselo ya leswaku endlelo leri i endlelo ra mpfelelo laha xirhangi xi hume lelelaka exikarhi ka timitsu timbirhi leti fanaka. Endlelo leri ri kavanyeta ntlhandlamano wa timitsu timbirhi. Ku lungelela xitwalana exikarhi ka rito swa Xiigbo i timofimi leti endlaka mitirho yo hambana ya mpfelelo, maviti ya nga pfelele eka maviti kumbe eka maendli.

U yisile emahlweni a paluxa leswaku ku lungelela xinembeletwana exikarhi ka rito i switatisi kumbe swivumbeko swa xitwananisi na xitwari (CV) swa xitwari xin’we. Ku na tinxaka timbirhi ta ku lungelela xitwari exikarhi ka rito eka muxaka wa Onicha wa Xiigbo:

- (a) Riviti – Rimitsu ro lungelela xinembetwana exikarhi ka rito.
- (b) Riendli – Rimitsu ro lungelela xinembetwana exikarhi ka rito.

Onumajuru (2016) u kombisile leswaku eka xivumbeko xa rimitsu ra riviti, mpfelelo eka riviti kuya eka riviti, ku nga ri na xirhangi xa rito. Yi na xivumbeko xa N-I-N, laha:

N = Riviti (noun)

I = Xinembeletwana xa le xikarhi ka rito (interfix)

N = Riviti (noun)

Swikombiso leswi landzelaka i leswi pfeleleke eka timitsu ta maviti.

	Rimitsu (riviti)	Mofimi vale xikarhi	Mpfelelo	Nhlamuselo
<i>A</i>	ánú „nyama”	-m-	ánúmànù	xiharhi
<i>B</i>	ùwà „misava”	-tu-	ùwàtùùwà	malembe
<i>C</i>	ógó „ku leha”	-n-	ógónógó	ku leha
<i>D</i>	mpé „switsongo”	-li-	mpélímpé	swiphemuphemu
<i>E</i>	ńgò „goveka”	-li-	ńgòlínógò	ku gombonyoka
<i>F</i>	mkpú „xihlahla”	-ta-	mkputamkpu	ku tlakuka/misava leyi nga

Mpfelelo eka Ɔnicha Igbo Tafula - III

Onumajuru (2016) u tshahile Anagbogu (1990:42) laha a vuleke leswaku u hlamusela mpfelelo tanihi xivumbeko xa khale, xa idiyosinkiratiki, lexi nga tshamisekangiki, na lexi nga humelerisiki.

Onumajuru (2016) u paluxile na xivumbeko xa riendli - Rimitsu ro lungelela xinembetwana exikarhi ka rito. Eka rixaka leri u vula leswaku swikumiswa swa rimitsu ra riendlimpfelelo swi na riendli tanihi xivumbeko xa swona xa mpfelelo xo humesa maviti. Va teka xirhangi xa rito naswona xivumbeko xa vona xa xivumbeko i VP-VR-I-VP-VR laha:

VP = Xirhangi xa riendli (Verbal prefix)

VR = Rimitsu ra riendli (Verb root)

I = Xinembeletwana xa le xikarhi ka rito (interfix)

Onumajuru (2016) u yile emahlweni a boxa leswaku switatisi –m– na –l– swi humelerile swinene tanihi swinembeletwana swa le xikarhi ka rito eka mpfelelowa maviti kusuka eka maendli.

Ku nembeleta -m- exikarhi ka rito (The –m– Interfix)

	Rimitsu	Xinembeletwana 'm'	Mpfelelo	Nhlamuselo
<i>A</i>	lí „dyana”	-m-	élímélí	swakudya
<i>B</i>	sí „sweka”	-m-	ésímésí	bekara
<i>C</i>	mù „dvondza”	-m-	ámùmàmù	dvondzo
<i>D</i>	tù „kombetela”	-m-	átùmàtù	xikombiso
<i>E</i>	qú	-m-	áqúmáqú	tidvondzo/hlaveka
<i>F</i>	bà „ngheha”	-m-	ábàmàbà	ngheha
<i>G</i>	kpú „vumba”	-m-	ákpúmákpú	vuvatlaribye
<i>H</i>	kwú „vulavula”	-m-	ékwúmékwú	mbulavulo

Mpfelelo eka Anlcha Igbo Tafula - IVX

Ku xiyiwa eka swikombiso leswi nga laha henhla leswaku thoni ya pfelelo yi fambelana na ya rimitsu ra riendli. Hi marito man'wana, loko rimitsu ra riendli ri ri na thoni ya le

henhla, mpfelelo na wona wu va na thoni ya le henhla kasi loko rimitsu ra riendli ri ri na thoni ya le hansi, mpfelelo na wona wu va na thoni ya le hansi.

Onumajuru (2016) u paluxile rixaka ra ku lungelela xinembeletwana -l- exikarhi. Swikombiso leswi landzelaka swa mpfelelo swi vumbiwile hi ku lungelela xinembeletwana -l- exikarhi ka rito:

	Rimitsu (riendli)	Xinembeletwana	Mpfelelo	Nhlamuselo
<i>A</i>	kwú „vulavula“	-l-	èkwúlèkwú	Ku vulavula ngopfu
<i>B</i>	gwù „tlanga“	-l-	égwùlégwú	Ku tlanga
<i>C</i>	fù „ku lahleka“	-l-	éfùléfù	ku lahlekeriwa hi swilo
<i>D</i>	kú „hlanganisa“	-l-	àkùlàkú	nkatsakanyo lowu nga
<i>E</i>	ká „rhurhumela“	-li-	ńkálínká	ku rhurhumela
<i>F</i>	gò „rhendzeleka“	-li-	ńgòlíngó	ku rhendzeleka
<i>G</i>	chó „switsongo“	-li-	ńchólínchó	switsongo swinene
<i>H</i>	pé „switsongo“	-li-	mpélímpé	switsongo

Mpfelelo eka Ǻnlcha Igbo Tafula - X

Ku xiyiwa eka swikombiso leswi nga laha henhla leswaku loko mpfelelo wu ri na xirhangi xa xitwari, xinembeletwana lexi lungeleriwa exikarhi ka rito i xitatisi -l- kambe loko mpfelelo wu ri na xirhangi xa xinhompfu xa xitwari, xinembeletwana lexi lungeleriwa i mofimi leyi yaka emahlweni hi xivumbeko xa CV (Xitatisi na xitwari) leyi nga -li-.

Eka ku vulavula ka xiviri, mpfelelo lowu humaka eka swirhangi swa xinhompfu swa switwari swa komisiwa leswaku ku lemuka ka xiviri ku va hindlela leyi landzelaka:

ńkílíká for ńkálínká

ńgòńgò for ńgòlíngó

ńchónchó for ńchólínchó

mpémpé for mpélímpé

Ku lemuka havumbirhi bya kona swa koteka naswona swa amukeleka eka Anicha kambe vavulavuri va ririmi ra rikwavo va tsakela xivumbeko lexi pfuxetiweke tanihileswi xi nga na ikhonomi naswona xi nga khumbiki nhlamuselo ya marito.

2.3. Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi hlamuserile milavisiso leyi nga tshama yi endliwa leyi fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu. Milavisiso leyi yi hlamuseriwile hi ku landza tindzimi to hambanahambana leti nga lavisisiwa hi tinhlokomhaka leti fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu. Milavisiso leyi yi kotile no komba vangwa leri nga kona eka Xitsonga leri nga ta pfariwa hi ndzavisiso lowu. Milavisisi leyi nga hlamuseriwa yi kombisa leswaku eka tindzi tin'wana ku lavisisiwile hi muxaka lowu wa mavumbelo ma marito, kambe eka ririmi ra Xitsonga a ku na ndzavisiso lowu langutaka na nhlokomhaka leyi lavisisiwaka hi ku angarhela. Ndzavisiso lowu wu ta tshuriwa kusuka eka marito lama vumbiweke hi mulavisisi kutani ya tiyisisiwa hi vativi kumbe vatirhi va ririmi ku kombisa ku amukelelaka ka wona eka Xitsonga.

Ndzima ya 3: Dizayini na maendlelo swa ndzavisiso

3.1. Manghenelo

Ndzima leyi yi kana hi dizayini na maendlelo lama nga tirhisiwa ku kuma switiviwa swa ndzavisiso. Eka ndzima leyi ku tlhela ku kombisiwa ndlela leyi nga tirhisiwa ku hlengelela na ku xopaxopa switiviwa swa ndzavisiso lowu. Thiyori leyi ndzavisiso wu simekiweke eka yona na yona ya hlamuseriwa hi vuenti. Xohetelela, ku kombisiwa mindzelekano ya ndzavisiso laha ku nga kombisiwa leswi ndzavisiso wu nga kongomana na swona.

3.2. Dizayini ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu tirhisa dizayini ya vulavisi byo hlamusela (descriptive research design). Vulavisi byo hlamuselaka byi na xikongomelo xo hlamusela hindlela leyi pakanisaka na hindlela yo languta xiyimo, ndhawu, kumbe mhaka yo karhi (Kothari, 2010). Dizayini ya muxaka lowu yi tala ku hlamula swivutiso yini, kwihi, rini na njhani. Xikongomelokulu xa dizayini ya muxaka lowu i ku lava ku tiva swihlawulekisi, ku tala ka swona, na maendlelo. Xiphemu xa nkoka xa endlelo ra vulavisi bya ku hlamusela i ku tirhisa swilo swo hambanahambana leswi nga lawuriwiki hi valavisi (Harrish, 2021).

Tanihileswi ndzavisiso lowu wu lavaka ku hlamusela xivumbeko xa marito lama pfelelaka kusuka eka marito man'wana, dizayini ya muxaka lowu hi yona yi nga fanela. Mulavisi wo lava ku hlamusela swihlawulekisi na swindleko leswi humelelaka loko marito yo karhi ya lungeleriwa swiphemu ku vumba marito mantshwa.

3.3. Maendlelo ya ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku ta va ku ri karhi ku landzeleriwa maendlelo ma nkoka. Maendlelo lama ma ta endliwa hi ku vumba swivulwa leswi nga tava na marito lama vumbiweke hi endlelo ra mpelelo leswi nga ta yisiwa eka vatokoti va ririmi lava nga

na swi tiyisisa leswaku swa amukeleka eka Xitsonga. Pope na Mays (1995: 311) va nyika nhlamuselo ya maendlelo ma nkoka loko va ku:

Qualitative research is development of concepts which help us to understand social phenomena in natural (rather than experimental) settings, giving due emphasis to the meanings, experiences and views of the participants.

Flick (2013:05) na yena u nyika nhlamusela ya maendlelo ma nkoka hindlela leyi:

Qualitative data analysis is the classification and interpretation of linguistic (or visual) material to make statements about implicit and explicit dimensions and structures of meaning-making in the material and what is represented in it.

Hi ku leteriwa hi mitshaho leyi nga laha henhla, ku nga vuriwa leswaku maendlelo ma nkoka ku kongomisiwa eka ku hlengeleta mahungu kusuka eka vuxokoxoko lebyi nga tsariwa hi vatsari van'wana ku kota ku humelerisa hungu ra wena.

Maendlelo ya nkoka eka ndzavisiso lowu hi wona lama nga fanela hikuva ndzavisiso lowu a wu lavi ku tirha hi tinhlayo ta marito kumbe tinhlayo tin'wana, kambe wu languta ntsena leswaku maritompfelelo ya va ya vumbekisa ku yini eka Xitsonga. Kutani ke, maendlelo ya muxaka lowu i maendlelo ya nkhaqatho eka eka ndzavisiso lowu.

3.4. Ndlela yo hlengeleta switiviwa

Ku na tindlela tinharhu letikulu leti tirhisiwaka ku hlengeleta switiviwa leswi nga tirhisiwaka eka mofoloji na xivumbeko xa marito, ku nga, khophasi, vupfapfarhuti (applied elicitation), na vuperimente. Eka vupfapfarhuti, mulavisisi u tirha na mutirhisi wa ririmi ku hlengeleta switiviwa swa ririmi kusuka eka ririmi rero. Eka vupfapfarhuti, swi tala ku va swa tindzimi timbirhi, leswi vulaka leswaku nhlengeleto wa switiviwa wu kongomisiwa hi ririmi rin'wana (Henry 2013). Mulavisisi a nga ha kombela mutirhisi wa ririmi ku hundzuluxela rito, xivulwahava kumbe xivulwa eka ririmi leri kongomisiweke, kumbe mulavisisi loyi a tivaka ririmi leri a nga le ku ri lavisiseni a vumba swivulwa leswi a nga ta swi teka a swi yisa eka mutivi wa ririmi ku tiyisisa leswaku swa amukeriwa.

Eka ndzavisiso lowu, ndlela yo hlengoleta switiviwa hi vuxokori hi wona maendlelo lama nga tirhisiwa, ku karhi ku kongomisiwa ngopfu eka xiphemu xa vumbirhi xo va mulavisisi a titela na marito no tivumbela swivulwa. Mulavisi loyi a nga mutivi wa ririmi ra Xitsonga u tile ma marito a tlhela a vumba swivulwa leswi nga maviti kumbe maendli lama a lavaka ku ma xopaxopa. Endzhaku ka swona, u tekile marito na swivulwa leswi a swi vumbeke a swi yisa eka vatirhisi va ririmi va ntlhanu ku tiyisisa ku amukeleka ka swivulwa leswi vumbiweke eka Xitsonga. Doner (2024) u ri:

Elicitation results in categorical data, based on the judgments of the language user.

Ndlela leyi, hi yona yi nga fanela eka ndzavisiso lowu wa maendlelo ya nkoka tanihleswi ndzavisiso lowu wu ngo lava ku andlala timhaka hi ku hlamusela hi ku landza tinhlokomhakatsongo handle ko ngenisa tinhlayonhlayo.

3.5. Vatekaxiave, sapulu na nhlayo ya sampulu

Eka ndzavisiso, vatekaxiave kumbe switekaxiave ku vuriwa ntlawa hinkwawo wa vanhu, swilo kumbe swiendlakalo leswi avelanaka xihlawulekisi lexi tolovelekeke naswona i nhlokomhaka ya dyondzo . Ndzavisiso lowu wu tirhisile ndlela yo sampula ya vusampuri bya xikongomelo. Eka vusampuri lebyi, vatekaxiave va hlawuriwile hikwalaho ka xikongomelo xo karhi, ku nga va leswaku va ri na vutivi byo yelana kumbe swihlawulekisi swin'wana Nyimbili na Nyimbili (2024). Eka ndzavisiso lowu vatekaxiave i vanhu, laha ku nga hlawuriwa vativi va ririmi va ntlhanu, ku nga valeteri va Xitsonga eka tiyunivhesiti timbirhi leti nyikaka tidyondzo ta Xitsonga. Valeteri lava va nyikiwile marito na swivulwa leswaku va tiyisisa ku amukeleka ka swivulwa leswi vumbiweke hi mulavisisi.

3.6. Maxopaxopelo ma switiviwa

Ku endlela leswaku ndzavisiso wu kota ku fikelela swikongomelo leswi vekiweke, switiviwa leswi hlengeletweke swa fanele ku xopaxopiwa hindlela yo karhi. Maxopaxopelo ma switiviwa ku kongomisiwa eka ku xopaxopa switiviwa leswi hlengeletweke hi xikongomelo xo lava ku fikelela leswi lavisisiwaka. Marshall na Rossman (1999:150) va andlala nhlamuselo ya maxopaxopelo ma switiviwa hindlela leyi:

Data analysis is the process of bringing order, structure and meaning to the mass of collected data. It is a messy, ambiguous, time consuming, creative, and fascinating process.

Shamoo na Resnik (2003: 360) vona va nyika nhlamuselo ya maxopaxopelo ya switiviwa loko va ku:

Data analysis is the process of systematically applying statistical and/or logical techniques to describe and illustrate, condense and recap, and evaluate data.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi seketela leswaku maxopaxopelo ma switiviwa yi humelela loko ku xopaxopiwa switiviwa leswi nga hlengeletwa hi xikongomelo xo lava ku fikelela xikongomelokulu xa ndzavisiso.

Eka ndzavisiso lowu switiviwa, ku nga marito lama nga vumba hi mulavisisi kutani ya langutiwa ku amukeleka ka wona eka ririmi hi vativi va ririmi, ya ta xopaxopiwa hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni.

Switiviwa swi aviwile hi tinxakakulu timbirhi ta mpfelelo na ndzungelelo, laha swi nga na tinxakatsongo endzeni ka tona. Marito lama ma ta tsariwa ku karhi ku khwatihatiwa swiphemu leswi nga ta va swi pfelerile no ndzungelela. Endzeni ka swiangi ku ta kombisiwa xihluvi xa mbulavulo laha rito ri welaka eka xona. Ehansi ka rito rin'wana na rin'wana ku ta hlamuseriwa leswi mpfelelo na ndzungelelo swi humeleriseke xiswona. Mulavisisi u ta tlhela a languta nhlamuselo ya ritoxidzi (RX) ku nga si humelela mpfelelo na ndzungelelo ku yi pimanisa na nhlamuselo ya rito leri endzhaku

ka mpfelelo na ndzungelelo (RM) ku vona loko ku vile na ku cinca ko karhi ka tinhlamuselo.

3.7. Rimba ra thiyori

Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka thiyori ya *Optimality*, thiyori leyi i thiyori ya Alan Prince na Paul Smolensky leyi tumbuluxiweke hi lembe ra 1993. Thiyori leyi yi vulavula hi swipimelo na milawu eku vumbeni ka marito hi ku angarhela. Thiyori leyi yi kombisa leswaku loko hi vumba marito ku na milawu leyi hi faneleke ku yi landzelela ku nga milawu ya mavumbelo ma marito. Loko hi vumba marito hi nga landzeleleli thiyori leyi, milawu na swipimelo swa thiyori leyi a swi hi pfumeleli ku endla tani. Leswi swi seketela hi ntshaho wa McCarthy (2007:01) loko a ku:

Optimality Theory is a general model of how grammars are structured.

Hi ku landza ntshaho lowu nga laha henhla, thiyori ya *Optimality* yi kongomisa eka ndlela leyi marito ma faneleke ku vumbiwa hayona. Ntshaho lowu wu seketela hi Kager (1999:xi) loko a ku:

Optimality Theory is a development of Generative Grammar, a theory sharing its focus on formal description and quest for universal principles, on the basis of empirical research of linguistic typology and (first) language acquisition.

Thiyori leyi yi tlhela yi paluxa leswaku loko ku tumbuluxiwa marito hi tlhelo ra mofoloji ku na maendlelo mo lungelela xirhangi na xilandzi eka marito ku tumbuluxa marito mantshwa. Hi ku landza thiyori leyi loko hi endla maendlelo man'wana hi nga landzi lama yi ma boxaka swipimelo na milawu swa yona swi komba leswaku swi ta va swi hoxekile. Hambu ku ri hi tlhelo ra fonoloji yi komba leswaku ku na maendlelo mo karhi ma mindzhundzuluko ya mimpfumawulo ya marito leyi faneleke ku landzeleriwa ku humelerisa mindzhundzuluko ya mimpfumawulo, kasi loko hi nga landzeleli maendlelo lama swi va swi hoxekile kumbe ku ka swi nga amukeleki. Leswi swi seketela hi Pandey (2020:02) loko a ku:

OT, is essentially an alternate way to view phonology. In general, phonological rules are used to figure out what is “allowed” or “not allowed” in a language.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku ku na milawu ya fonoloji leyi faneleke ku landzeleriwa leyi letelaka leswaku i yini lexi pfumeleriwaka na leswi nga pfumeleriweke eka ririmi.

3.8. Ndzilekano wa ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu languta marito lama vumbiweke ku karhi ku tirhisiwa mpfelelo na ndzungelelo eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu a wu languti marito hinkwawo lama vumbiweke hi ku tirhisa ndlela ya mpfelelo na ndzungelelo eka Xitsonga tanihileswi ya nga tsandzavahlayi. Ku tekiwile ntsena marito mo karhi lama nga ntlawahatiwa ku ya hi tinxaka ta mpfelelo na ndzungelelo, ku nga mpfelelo wo huma eka maendli na mpfelelo wo huma eka maviti.

3.9. Matikhomelo eka ndzavisiso

Matikhomelo eka ndzavisiso swi katsa milawu, swipimelo ni maendlelo lama fambisanaka ni ku hlengeletwa, ku kambisisiwa ni ku hangalasiwa ka swikumiwa leswi kumiweke hi nkarhi wa ndzavisiso (Bos 2020). Ndzavisiso lowu a wu nge tihlanganisi na vanhu, swi nga leswi wu wela eka muxaka wa ndzavisiso lowu nga ri ki na nxungeto. Ku endliwile xikombelo xa mpfumelelo wa matikhomelo eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga ku tiyisekisa leswaku endlelo ra ndzavisiso ri khomiwa hi ku tshembeka ni hi xichavo.

3.10. Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima ya nharhu yi langutile dizayini ya ndzavisiso. Ku kombisiwile leswaku ndzavisiso wu tirhisa maendlelo ma nkoka. Ndlela leyi hi yona yi faneleke ku tirhisiwa tanihileswi ndzavisiso wu xopaxopaka marito ku kuma tinhlamulo ta xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Ku hlengeleta mahungu, ku tirhisiwa maendlelo ya vuxokori ivi ya

xopaxopiwa hi ku tirhisa maendlelo ma nxopaxopo wa vundzeni. Thiyori leyi nga tirhisiwa i ya *Optimality*.

Ndzima ya 4: Ku andlala no xopaxopa switiviwa

4.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku andlariwa na ku xopaxopa swikumiwa swa ndzavisiso. Eka ndzavisiso lowu ku kumiwe leswaku mpfelelo wu humelela hi tindlela to hambanahambana. Switiviwa leswi nga xopaxopiwa swi ntlawahatiwile hi mitlawa yimbirhi eka mpfelelo, ku nga mavitimpfelelo na maendlimpfelelo. Ku ntlawahata mahungu lama kumiweke i ku endlela leswaku mahungu ma kota ku landzeleleka loko ya karhi ya andlariwa. Mitlawa leyi yi andlarile hi vuenti leswi mpfelelo wu humelerisaka xiswona eka Xitsonga hi ku nyika xikombiso xa rito, ku kombisiwa ritoxidzi (RX) na ritompfelelo (RM). Ku hlamuseriwa hindlela leyi mpfelelo wu humelelaka hakona eka rixaka rin'wana na rin'wana hi ku hlamusela marito.

4.2. Andlalo na nxopaxopo wa switiviwa

4.2.1. Mpfelelo

Laha hansi ku hlamuseriwa marito mantshwa lama pfelelaka hikwalaho ko va ku hlanganisiwa marito mambirhi kumbe ku tlula ku vumba rito rintshwa, ku nga mavitinkatsano na rito rintshwa leri vumbiwaka hi ku vuyelela swiphemu swo karhi swa rito kumbe nsinya hinkwawo wa rito, ku nga mbuyelelo.

4.2.1.1. Mavitinkatsano

Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela maviti lama pfelelaka hi ku va ku hlanganisiwa marito mambirhi, ku nga va riviti na riendli, riviti na riviti, riendli na riendli, sweswosweswo.

Mavitinkatsano ku kongomisiwa eka ku hlangana ka marito mambirhi kumbe ku tlula ku vumba rito rintshwa leri hambanaka na marito lama nga hlangana ku ri vumba hi tinhlamuselo. Mavitinkatsano ya nga vumbiwa hi ku hlangana ka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana tanihi riviti na riviti, riviti na riendli na swin'wana na swin'wana. Marhanele (2017:159) u nyikile nhlamuselo ya rivitinkatsano a ku rivitinkatsano i riviti leri vumbiweke hi marito mambirhi kumbe yo tala. Marito lama

vumbaka rivitinkatsano ya nga há va ya wela eka xihluvi xin'we xa mbulavulo kumbe ya vumbiwile hi marito mambirhi ku yo tala lama humaka eka swihluvi swo hambanahambana swa mbulavulo.

Eka ririmi ra Xitsonga hina tinxaka to hambanahambana ta mavitinkatsano, mavitinkatsano lama hi nga na wona ya katsa nsinya wa Riendli + Riviti Xk: -pela + dyambu = vupeladyambu, Nsinya wa Riendli + Riengeteri Xk: -famba + khwatsi = mafambakhwatsi, Riviti + Riviti Xk: Mahungu + ndlela = Mahungundlela, Riviti + nsinya wa Rihlawuri Xk: Siku + nene + Sikunene, Riviti + nsinya wa mfuwo Xk: Nyama + yavo = Nyamayavo, Riendli + Riendli Xk: -Hlasela + hundza = Mahlaselahundza, Riendli + Risivi Xk: -Famba + yexe = Mafambayexe, Riendli + Rihlayi Xk: -Hanyisa + hinkwaswo = Mahanyisahinkwaswo na Riendli + Risivi Xk: -Fa + nato = Mafanato.

a) Wanuna loyi i **nyokanhansi**, u rhandzana na nsati wa mina.

Nyoka+hansi > nyokahansi

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
nyokahansi	Nyoka + hansi Riviti + riengeteri

Eka riviti nyokahansi ku vile na endlelo ra mpfelelo laha ku hlanganeke marito mambirhi ku pfelerisa rito leri. Ku hlanganisiwile riviti **nyoka** na riengeteri **hansi** ku pfelerisa riviti nyokahansi. Riviti leri pfeleleke ri tlhela ri hambanela kule hi tinhlamusela na marito lama ri pfeleleke kusuka eka wona. Riviti **nyoka** ku kongomisiwa eka xikokovi lexi nga riki na swirho swa le handle swo famba hi swona swo tanihi milenge xi famba hi khwiri, riengeteri **hansi** rona i riviti leri kongomisa eka xiyimo xo karhi laha ku nga ritofularha ra henhla. Kasi riviti **nyokahansi** ri kongomisa eka munhu loyi a ti kombaka a lunghile kasi hi vu yena a nga lungangi.

b) **Nkwahlemananga** yi lumile malume nenge.

Nkwahle+mananga > nkwahlemananga

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
Nkwahlemananga	Nkwahle + mananga Riviti + riviti

Eka riviti leri nga laha henhla ku hlanganile marito mambirhi lama nga na tinhlamuselo to hambana ma pfelerisa rito rintshwa. Ku hlanganile riviti **nkwahle** na riviti **mananga** ma pfelerisa riviti rintshwa **nkwahlemananga**. Riviti leri pfeleleke ri fika ri hambanela kule hi ti nhlamuselo na marito lama ri pfeleleke kusuka eka mona. Riviti **nkwahle** ri kongomisa eka xikokovi lexi fanaka na ngwenya kambe xona i xitsongo hi xivumbeko naswona xi hanya ematini hambi ku ri ehandle ka mati naswona xi kota ku khandziya na le henhla ka misinya, kasi riviti **mananga** rona ri kongomisa eka ndhawu kumbe tiko ro oma, riviti leri pfeleleke hi ku hlangana ka marito lama mambirhi ku nga **nkwahlemananga** rona ri kongomisa eka nkwahle lowu kumekaka ngopfu etindhawini to hisa.

c) Wanuna loyi i **marindzansati** xa yena i ku landzelela nsati loko a famba.

-rindza+nsati > Marindzansati

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
Marindzansati	-rindza + nsati Riendli + riviti

Riviti **marindzansati** ri pfelela kusuka eka ku hlangana ka marito mambirhi ku nga riendli **rindza** na riviti **nsati** kutani ma pfelerisa rona. Endzaku ko va marito lama ma hlanganile ma pfelerisa riviti leri, riviti **marindzansati** ri pfelerile na nhlamuselo ya rona leyi hambana na ya marito lama ma ri pfeleriseke. Riendli **rindza** ri kongomisa eka ku hlayisa nchumu wo karhi, riviti **nsati** ri kongomisa eka munhu wa rimbewu ra xisati loyi

a nga lovorwa hi wanuna leswaku va aka muti swin'we, kasi riviti leri pfeleleke **marindzansati** rona ri kongomisa eka wanuna loyi a tshameleke ro landzelela no landzelerisa leswi nsati wa yena a endlaka.

d) Vatirhi va fambile hi **xihahampfuka** ku ya eAmerika.

Haha + mpfuka > Xihahampfuka

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
Xihahampfuka	-haha + mpfuka Riendli + riviti

Xihahampfuka i riviti leri pfeleleke hi ku hlangana ka riendli **haha** na riviti **mpfuka**. Eku hlanganeni ka marito lama swi pfelerise riviti **xihahampfuka** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya marito lama ri pfeleleke hi ku hlangana ka mona. Riendli **haha** ri kongomisa eka ku famba emoyeni, riviti **mpfuka** rona ri kongomisa eka ndhawu ya le xibakabakeni kasi riviti **xihahampfuka** ri kongomisa eka xo famba lexi fambaka hi ku haha empfukeni lexi vitiwaka fulayimachini.

e) Tatana u xavile **xipandzamananga** lexintshwa.

pandza + mananga > xipandzamananga

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
Xipandzamananga	-pandza + mananga Riendli + riviti

Ku hlanganile riendli **pandza** na riviti **mananga** kutani ku pfelela riviti **xipandzamananga**. Riviti **xipandzamananga** ri pfelerile hi kwalaho ka ku hlangana ka marito **pandza** na **mananga** ku ri endlelo ro pfelerisa rito rintshwa eka ririmi. Riviti **xipandzamananga** ri pfelerile na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi hambanaka na marito lama ma hlanganeke ma ri pfelerisa. Riendli **pandza** ri kongomisa eka ku tsema hi le xikarhi kumbe ku ava, riviti **mananga** ri kongomisa eka ndhawu kumbe tiko ro oma ngopfu, laha riviti leri pfeleleke **xipandzamananga** ri kongomisa eka xifambo xo va na mune wa mavhilwa na injhini lexi fambaka epatwini (movha).

f) Murhangeri wa xikolo i **mabahleka**, u tshamela ro tikisela vadyondzisi va yena.

-ba + hleka = Mabahleka

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
mabahleka	-ba + hleka Riendli + riendli

Eka riviti **mabahleka** ku vile na endlelo ra mpfelelo laha ku hlanganeke marito mambirhi ku pfelerisa rito leri. Ku hlanganisiwile maendli **-ba** na **hleka** ku tlhela ku lungeleriwa xirhangi xa riviti **ma-** ku pfelerisa rito **mabahleka**. Riviti leri pfeleleke ri tlhela ri hambanela kule hi tinhlamusela na marito lama ri pfeleleke kusuka eka wona. Riendli **-ba** ku kongomisiwa eka ku vavisa miri wa munhu hi ku n'wi tirhisela nchumu wokarhi hi voko, riendli **hleka** rona i riendli leri kongomisa eka ku ncinamisa meno xikan'we ni ku ba pongo ra ntsako. Kasi riviti **mabahleka** ri kongomisa eka munhu loyi a tsakaka ngopfu loko a ri eku tikiseleni ka van'wana vutomi.

g) Mufana loyi u nyenyerisa hi leswi a nga **xigumandzeni** ka manana wa yena.

guma+ndzeni > xigumandzeni

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
-----------	------------------------

xigumandzeni	guma + ndzeni Riviti + riengeteri
--------------	--

Eka riviti leri nga laha henhla ku hlanganile marito mambirhi lama nga na tinhlamuselo to hambana ma pfelerisa rito rintshwa. Ku hlanganile riendli **guma** na riengeteri **ndzeni** ku tlhela ku lungeleriwa xirhangi **xi-** ku pfelerisa rito rintshwa **xigumandzeni**. Riviti leri pfeleleke ri fika ri hambanela kule hi ti nhlamuselo na marito lama ri pfeleleke kusuka eka mona. Riendli **guma** ri kongomisa eka ku dya swakudya swa mapa, kasi rito **ndzeni** rona ri kongomisa eka xiyimo xa le xivindzini kumbe exikarhi, riviti leri pfeleleke hi ku hlangana ka marito lama mambirhi ku nga **xigumandzeni** rona ri kongomisa eka n'wana wo tswariwa ro hetelela emutini (rikotse).

- h) Tinyenyana leti ti vuriwa **xihlolavayeni**, hikuva ku vona tona swi vula leswaku ku ta fika vayeni lani mutini.

hlola+vayeni > xihlolavayeni

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
xihlolavayeni	hlola + vayeni riendli + riviti

Riviti **xihlolavayeni** ri pfelela kusuka eka ku hlangana ka marito mambirhi ku nga riendli **hlola** na riviti **vayeni** na ku lungelela xirhangi **xi-** kutani ma pfelerisa rona. Endzaku ko va marito lama ma hlanganile ma pfelerisa riviti leri, riviti **xihlolavayeni** ri pfelerile na nhlamuselo ya rona leyi hambana na ya marito lama ma ri pfeleriseke. Riendli **hlola** ri kongomisa eka ku tivisa hi ta khombo leri nga ta mi wela nkarhi wihi na wihi, riviti **vayeni** ri kongomisa eka vaendzi, kasi riviti leri pfeleleke **xihlolavayeni**

rona ri kongomisa eka nchumu lowu loko wu fikile emutini kumbe ekusuhi na muti wu sumaka ku ta ka vayeni tanihi tinyanyana leti vuriwaka *vureyani/vurayana*.

i) Ximanga lexi i **mbutimahlanga**, a xi twani no tshama laha ku nga na vanhu.

Mbuti + mahlanga > mbutimahlanga

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
mbutimahlanga	mbuti + mahlanga riviti + riviti

Mbutimahlanga i riviti leri pfeleleka hi ku hlangana ka riviti **mbuti** na riviti **hlanga**. Eku hlanganeni ka marito lama swi pfelerise riviti **mbutimahlanga** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya marito lama ri pfeleleke hi ku hlangana ka mona. Riviti **mbuti** ri kongomisa eka xifuwo lexi welaka eka ndyangu wa timhunti kasi riviti **mahlanga** ri kongomisa eka swintshitshi swa mavele leswi omeke leswi dyiwaka hi swifuwo hi nkarhi wa muhwani. Kasi riviti **mbutimahlanga** ri kongomisa eka goya kumbe ximanga lexi lan'weke ku tshama na vanhu kutani lava va dyaka nyama ya xona va xi sasekisa va xi vula mbutimahlanga.

j) Gezani i **mafambaborhile** ku lo sala siku na nkarhi leswaku hosi yi vitana.

famba+borile > mafambaborile

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
mafambaborile	famba + borile Riendli + xiendliwa

Ku hlanganile riendli **famba** na rito **borile** ku tlela ku lungeleriwa xirhangi **ma-** kutani ku pfelela riviti **mafambaborile**. Riviti **mafambaborile** ri pfelerile hi kwalaho ka ku hlangana ka marito **famba** na **borile** na ku lungeleriwa ka xirhangi **ma-** ku ri endlelo ro pfelerisa rito lerintshwa eka ririmi. Riviti **mafambaborile** ri pfelerile na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi hambanaka na marito lama ma hlanganeke ma ri pfelerisa. Riendli **famba** ri kongomisa eka ku tlakusa milenge u ya kun'wana, xiendliwa **borile** ri kongomisa eka kuva swakudya swi onhakile swi nga ha dyeki, laha riviti leri pfeleleke **mafambaborile** ri kongomisa eka munhu wo hanya na mavabyi yokarhi.

k) Mi nga tlangeli enambyeni hikuva ku na **ngwenyankelenge**.

Ngwenya+nkelenge > Ngwenyankelenge

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
Ngwenyankelenge	Ngwenya + nkelenge Riviti + riviti

Eka rito **ngwenyankelenge** ku vile na endlelo ra mpfelelo laha ku hlanganeke marito mambirhi ku pfelerisa riviti leri. Ku hlanganisiwile maviti **ngwenya** na **nkelenge** ku pfelerisa riviti **ngwenyankelenge**. Riviti leri pfeleleke ri tlhela ri hambanela kule hi tinhlamusela na marito lama ri pfeleleke kusuka eka wona. Riviti **ngwenya** ku kongomisiwa eka xikokovi xa magegetsu kumbe magwarhu lexi hanyaka ematini kambe xi etlela ebakwini leri nga eribuwani, riviti **nkelenge** rona i rito leri kongomisa eka vukari kumbe nsele. Kasi riviti **ngwenyankelenge** ri kongomisa eka ngwenya yo basanyana yo leva/kariha ngopfu.

l) Gezani a laviwa hi **mahlongati** endzhaku ko baleka ekhotsweni.

mahlo + ngati > nyokahansi

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
mahlongati	mahlo + ngati riviti + riviti

Eka riviti leri nga laha henhla ku hlanganile maviti mambirhi lama nga na tinhlamuselo to hambana ma pfelerisa riviti rintshwa. Ku hlanganile riviti **mahlo** na riviti **ngati** ku pfelerisa riviti rintshwa **mahlongati**. Riviti leri pfeleleke ri fika ri hambanela kule hi ti nhlamuselo na maviti lama ri pfeleleke kusuka eka mona. Riviti **mahlo** ri kongomisa eka matihlo ku nga swirho swa miri leswi tirhaka ku vona, kasi riviti **ngati** rona ri kongomisa xihalaki xo tshwuka lexi pompiwaka embilwini leswaku xi khuluka eminsiheni ya xihefemuri, rito leri pfeleleke hi ku hlangana ka maviti lama mambirhi ku nga **mahlongati** rona ri kongomisa eka vulanguteri bya xihatla bya mbuyelo lowunene.

- m) Godi tatana wa yena wa n'wi byerile leswaku **ximitantsengele** xi tshemba nkolo, endzhaku ka loko a hlongoriwile entirhweni hikwalaho ka vusopfa bya yena.

mita + ntsengele > ximitantsengele

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
ximitantsengele	mita + ntsengele riendli + riviti

Riviti **ximitantsengele** ri pfelela kusuka eka ku hlangana ka marito mambirhi ku nga riendli **-mita** na riviti **ntsengele** na ku lungelela xirhangang **xi-** kutani ma pfelerisa rona. Endzaku ko va marito lama ma hlanganile ma pfelerisa riviti leri, riviti **ximitantsengele**

ri pfelerile na nhlamuselo ya rona leyi hambana na ya marito lama ma ri pfeleriseke. Riendli **-mita** ri kongomisa eka ku susa swakudya kumbe swakun'wa enon'wini swi hundza hi le nkolweni ku ya ekhwirini hi ku tirhisa timayisele ta nkolo, riviti **ntsengele** ri kongomisa eka muhandzu lowu tshwariwaka hi murhi wa ntsengele, kasi riviti leri pfeleleke **ximitantsengele** rona ri kongomisa eka munhu loyi a titssembaka loko a endla xokarhi.

n) Munhu loko a lumiwa hi **mimpfihomu** wa pfimba.

mimpfi + homu > mimpfihomu

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
mimpfihomu	mimpfi + homu riviti + riviti

Mimpfihomu i riviti leri pfeleleka hi ku hlangana ka riviti **mipfi** na riviti **homu**. Eku hlanganeni ka maviti lama swi pfelerise riviti **mimpfihomu** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya marito lama ri pfeleleke hi ku hlangana ka mona. Riviti **mimpfi** ri kongomisa eka xifuwo lexi welaka eka ndyangu wa timhunti kasi riviti **homu** ri kongomisa eka xifuwo xa le kaya xa milenge ya mune, nhloko, timhondzo, na ncila xo hanya hi byanyi. Kasi riviti **mimpfihomu** ri kongomisa eka mimpfi ya le xikarhi ka mimpfidonki na mimpfindlopfu hi vukulu.

o) Mufana loyi i **xigidavusiku** a nga chavi na xinyami.

gida + vusiku > xigidavusiku

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
-----------	------------------------

xigidavusiku	gida + vusiku riendli + riviti
--------------	-----------------------------------

Ku hlanganile riendli **gida** na riviti **vusiku** ku tlhela ku lungeleriwa xirhangi **xi-** kutani ku pfelela riviti **xigidavusiku**. Riviti **xigidavusiku** ri pfelerile hi kwalaho ka ku hlangana ka marito **gida** na **vusiku** na ku lungeleriwa ka xirhangi **xi-** ku ri endlelo ro pfelerisa rito rintshwa eka ririmi. Riviti **xigidavusiku** ri pfelerile na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi hambanaka na marito lama ma hlanganeke ma ri pfelerisa. Riendli **gida** ri kongomisa eka ku famba mpfhuka wo leha hi milenge, riviti **vusiku** ri kongomisa eka nkarhi lowu sungulaka loko dyambu ri perile, laha riviti leri pfeleleke **xigidavusiku** ri kongomisa eka munhu loyi a fambafambaka loko van'wana va etlerile hi nkarhi wa valoyi.

p) A ndzi dyi **njiyamavele** ya bava.

Njiya + mavele > njiyamavele

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
njiyamavele	njiya + mavele riviti + riviti

Eka riviti **njiyamavele** ku vile na endlelo ra mpfelelo laha ku hlanganeke maviti mambirhi ku pfelerisa riviti leri. Ku hlanganisiwile maviti **njiya** na **mavele** ku pfelerisa riviti **njiyamavele**. Riviti leri pfeleleke ri tlhela ri hambanela kule hi tinhlamusela na maviti lama ri pfeleleke kusuka eka wona. Riviti **njiya** ku kongomisiwa eka muxaka wa xitsotswana lexi nga na mitsenga nakona xa dyiwa hi vanhu, riviti **mavele** rona i riviti leri kongomisaka eka swirin'wa leswi tswalaka swifaki. Kasi riviti **njiyamavele** ri kongomisa eka thagavele ku nga njiya ya ku rhandza ngopfu ku tshama laha ku rimiweke.

q) **Xisolahosi** va sola munhu a sukule eka muganga wa hosi yaleyo.

sola + hosi > xisolahosi

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
xisolahosi	sola + hosi riendli + riviti

Eka riviti leri nga laha henhla ku hlanganile marito mambirhi lama nga na tinhlamuselo to hambana ma pfelerisa riviti rintshwa. Ku hlanganile riendli **-sola** na riviti **hosi** ku tlhela ku lungeleriwa xirhangi **xi-** ku pfelerisa rito rintshwa **xisolahosi**. Riviti leri pfeleleke ri fika ri hambanela kule hi ti nhlamuselo na marito lama ri pfeleleke kusuka eka mona. Riendli **-sola** ri kongomisa eka veka un'wana nandzu hikwalaho ka xihoxo lexi a xi endleke, kasi riviti **hosi** rona ri kongomisa eka munhu loyi a rhangelaka tiko, rito leri pfeleleke hi ku hlangana ka marito lama mambirhi ku nga **xisolahosi** rona ri kongomisa eka munhu loyi a tikukumuxaka hambani a vulavula ni lavakulu.

r) Wena a wu lavi ku tirha u **madyatshamile** laha mutini.

dya + tshamile > madyatshamile

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
madyatshamile	dya + tshamile riendli + xiendliwa

Riviti **madyatshamile** ri pfelela kusuka eka ku hlangana ka marito mambirhi ku nga riendli **-dya** na riviti **tshamile** na ku lungelela xirhangi **ma-** kutani ma pfelerisa rona. Endzaku ko va marito lama ma hlanganile ma pfelerisa riviti leri, riviti **madyatshamile** ri pfelerile na nhlamuselo ya rona leyi hambana na ya marito lama ma ri pfeleriseke. Riendli **-dya** ri kongomisa eka ku hoxa swakudya enon'wini kutani u swi cakunya kutani u swi mita, riviti **tshamile** ri kongomisa eka ku tindzava ehenhla ka xitshamo, kasi riviti leri pfeleleke **madyatshamile** rona ri kongomisa eka munhu loyi a nga lolo a lavaka ku endleriwa kumbe ku tirheriwa yena a lo tshama.

s) Ndzi lumekele **mavonakule** ndzi ta vona mahungu.

vona + kule > mavonakule

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
mavonakule	vona + kule riendli + riengeteri

Mavonakule i riviti leri pfeleleka hi ku hlangana ka riendli **-vona** na riengeteri **kule** ku tlhela ku lungeleriwa xirhangi **ma-**. Eku hlanganeni ka marito lama swi pfelerise riviti **mavonakule** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya marito lama ri pfeleleke hi ku hlangana ka mona. Riendli **vona** ri kongomisa eka ku languta kasi riengeteri **kule** ri kongomisa eka xivandla lexi nga ri ki ekusuhi. Laha riviti **mavonakule** ri kongomisa eka thelevhixini.

t) Manana i **madyambitsi** hikwalaho ka buti.

dyisa + mbitsi > madyisambitsi

Ritoxidzi	Marito lama ri vumbeke
madyisambitsi	dyisa + mbitsi xiendliwa + riviti

Ku hlanganile riendli **dyisa** na riviti **mbitsi** ku tlela ku lungeleriwa xirhangi **ma-** kutani ku pfelela riviti **madyisambitsi**. Riviti **madyisambitsi** ri pfelerile hikwalaho ka ku hlangana ka marito **dyisa** na **mbitsi** na ku lungeleriwa ka xirhangi **ma-** ku ri endlelo ro pfelerisa rito rintshwa eka ririmi. Riviti **madyisambitsi** ri pfelerile na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi hambanaka na marito lama ma hlanganeke ma ri pfelerisa. Riendli **dyisa** ri kongomisa eka ku pfuneta kumbe ku sindzisa un'wana leswaku a dya, riviti **mbitsi** ri kongomisa eka ku vaviseka hi swokarhi embilwini, laha riviti leri pfeleleke **madyisambitsi** ri kongomisa eka n'wana loyi a xanisaka vatswari va yena hi mahanyelo ya yena lamo hamboloka.

4.2.1.2. Mbuyelelo

Eka xiyenge lexi, ku hlamuseriwa ku vumbiwa ka maendlimpfelelo hi kuva ku vuyeleriwa misinya ya maendli hi ku hetiseka.

a) N'wana loyi u tlelatlela ngopfu, uti komba atwa ku vava swinene.

Xihlubi xa Ritoxidzi	Xihlubi xa Ritompfelelo
tlela (Riendli)	tlelatlela (Riendli)

Ku vumba rito ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka tanihindlela yo vumba marito mantshwa eka ririmi, ku vuyeleriwa nsinya wa riendli hi ku hetiseka. **Tlelatlela** i rito leri nga vumbiwa hi ku vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku va ri vumbiwa kusuka eka nsinya wa riendli **tlela**. Riendli leri rintshwa ri tile na nhlamuselo ya rona

leyi hambaneke na ya riendli **tlela**. Riendli **tlela** ri kongomisa eka ku wisa hi ku veka miri hinkwawo ehansi kumbe ehenhla ka mubedwa., kasi riendli **tlelatlela** ri kongomisa eka ku tshamela ku etlela mikarhi hinkwayo.

b) Ndzi ringetile ku vulavula na yena kambe a nga ndzi yingisanga.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa ritompfelelo
vula (Riendli)	<u>vulavula</u> (Riendli)

Riendli **vulavula** ri vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku pfelerisa rito rintshwa. Hi kwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka riendli **vula** ku pfelerile riendli **vulavula**. Riendli **vulavula** ri pfelela tanihi hi riendli rintshwa leri pfeleleke kusuka ka riendli **vula** laha ri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri pfeleleke kusuka eka rona. Riendli **vula** ri kongomisa eka ku boxa mhaka kumbe ku byela munhu swokarhi, riendli **vulavula** rona ri vula ku twarisa ka marito lama humaka enon'wini wa munhu.

c) N'wana loyi u tshamela ku rilarila loko manana wa yena a nga ri kona ekusuhi.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
rila (Riendli)	<u>rilarila</u> (Riendli)

Eka riendli leri nga ehenhla ku vuyeleriwe nsinya wa riendli hi ku hetiseka. Riendli leri loko ri vumbiwa ri fikile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri vumbiweke kusuka eka rona eka ririmi. Riendli **rilarila** ri tumbuluka kusuka ka riendli **rila** laha ku nga vuyeleriwa nsinya wo hetiseka wa riendli **rila** ku vumba riendli **rilarila**. Riendli **rila** ri vula ku humesa mpfumawulo wo komba ntsako, nhlundzuko kumbe kutwa ku vava, laha riendli **rilarila** ri kongomisaka eka kuva munhu a tshamela ku sola kumbe ku gungula ehenhleni ka leswi a hlanganaka na swona evuton'wini bya yena.

d) Mufana loyi u tshamela ro vekaveka swilo swo yiviwa laha kaya.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
veka (Riendli)	<u>vekaveka</u> (Riendli)

Riendli leri nga andlariwa **vekaveka** ri vumbiwile tanahi hi riendli rintshwa eka ririmi leri sukaka eka riendli **veka** ku ri vumba. Maendlelo lama i endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka wo vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka **veka** ku tisa marito mantshwa eka ririmi. Riendli leri vumbiwaka rintshwa ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri nga vumbiwa kusuka eka rona. Riendli **veka** ri vula ku thandleka nchumu ehenhla ka wun'wana, laha riendli **vekaveka** rona ri vula vuswikoti byo andlala swilo hindlela ya kahle.

e) Ndzi lava ku ringeta ku tshetsha nyana laha mutini ku tlumile swinene.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
tshetsha (Riendli)	tshetshat <u>tshetsha</u> (Riendli)

Tshetshatshetsha i riendli leri nga riendli rintshwa eka ririmi hikwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka riendli **tshetsha** ku pfelerisa marito mantshwa. Eka riendli leri ku vuyeleriwile nsinya wa riendli **tshetsha** hinkwaro ku pfelerisa riendli **tshetshatshetsha** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **tshetsha**. Riendli **tshetsha** ri kongomisa eka ku basisa hi ku susa nhova kumbe mirhi, riendli **tshetshatshetsha** rona ri vula ku basisa ndhawu yokarhi hi ku vuyelela.

f) Kokwana a va ha koti ku famba hikuva va dyuharile se vo ndzundzandzundza kunene ehansi.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
----------------------	-------------------------

ndzundza (Riendli)	ndzundz <u>andzundza</u> (Riendli)
--------------------	------------------------------------

Ku vumba rito ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka tanihindlela yo vumba marito mantshwa eka ririmi, ku vuyeleriwa nsinya wa riendli hi ku hetiseka. **Ndzundzandzundza** i rito leri nga vumbiwa hi ku vuyeleda nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku va ri vumbiwa kusuka eka riendli **ndzundza**. Riendli leri rintshwa ri tile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **ndzhundza**. Riendli **ndzundza** ri kongomisa eka kusuka endhawini yo karhi ku ya eka yin'wana hi ku tirhisa switshamo, kasi riendli **ndzundzandzundza** ri kongomisa eka kusuka endhawini yo karhi ku ya eka yin'wana hi ku tirhisa switshamo hi ku vuyeleda.

g) Manana i munhu wo tshamela ku lukaluka masangu hi risenga.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
luka (Riendli)	lukal <u>uka</u> (Riendli)

Riendli **lukaluka** ri vuyeleda nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku pfelerisa rito rintshwa. Hi kwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka riendli **luka** ku pfelerile riendli **lukaluka**. Riendli **lukaluka** ri pfelela tanihi hi riendli rintshwa leri pfeleleke kusuka ka riendli **luka** laha ri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri pfeleleke kusuka eka rona. Riendli **luka** ri kongomisa eka ku rhunga nchumu wo karhi hi ku phasanisa na ku bohanisa swo karhi. **lukaluka** rona ri vula ku rhunga nchumu wo karhi hi ku phasanisa na ku bohanisa swo karhi hi ku vuyeleda.

h) Namuntlha timovha ati rhetarheta epatwini hikwalaho ko na ka mpfula.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
rheta (Riendli)	rhetar <u>heta</u> (Riendli)

Eka riendli leri nga ehenhla ku vuyeleriwe nsinya wa riendli wo hetiseka ku ri vumba. Riendli leri loko ri vumbiwa ri fikile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri vumbiweke kusuka eka rona eka ririmi. Riendli **rheta** ri tumbuluka kusuka ka riendli **rheta** laha ku nga vuyeleriwa nsinya wo hetiseka wa riendli **rheta** ku vumba riendli **rheta**. Riendli **rheta** ri vula ku kandziya ritshapu leri ku vangelaka ku wa, laha riendli **rheta** ri kongomisaka eka ku kandziya ritshapu leri ku vangelaka ku dlitadliteka.

i) Sukelani ku hundzahundza hi laha kaya a hindlela.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
hundza (Riendli)	<u>hundzahundza</u> (Riendli)

Riendli leri nga andlariwa **hundzahundza** ri vumbiwile tanahi hi riendli rintshwa eka ririmi leri sukaka eka riendli **hundza** ku ri vumba. Maendlelo lama i endlelo ra mbuyeletso wa riendli hi ku hetiseka wo vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka **hundza** ku tisa marito mantshwa eka ririmi. Riendli leri vumbiwaka rintshwa ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri nga vumbiwa kusuka eka rona. Riendli **hundza** ri kongomisa eka ku va nchumu wu famba wu ta hi le ka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana, laha riendli **hundzahundza** rona ri vula ku va nchumu wu famba wu ta hi le ka ndhawu yo karhi ku ya eka yin'wana wu ri karhi wu vuyelela eka ndhawu yin'we.

j) Gezi leri ri tshamela ku timatima swinga endleka ku ri na laha kunga onhaka kona.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
tima (Riendli)	<u>Timatima</u> (Riendli)

Timatima i riendli leri nga riendli rintshwa eka ririmi hikwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka riendli **tima** ku pfelerisa marito mantshwa. Eka riendli leri ku vuyeleriwele nsinya wa riendli **tima** hinkwaro ku pfelerisa riendli **timatima** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **timatima**. Riendli **tima** ri kongomisa eka ku yimisa ku pfurha ka swokarhi, ri nga tlhela ri vula ku yimisa ku duma ka swifambo, riendli **timatima** rona ri vula ku yimisa u tlhela u lumeka ku pfurha ka swo karhi hi ku vuyelela.

k) Jaha leri ri ngo tshamela ku tisatisa swilo laha kaya rilo vona yini?

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
tisa (Riendli)	<u>tisatisa</u> (Riendli)

Ku vumba rito ra mbuyelelo wa rito wo hetiseka tanihindlela yo vumba marito mantshwa eka ririmi, ku vuyeleriwa nsinya wa riendli hi ku hetiseka. **Tisatisa** i rito leri nga vumbiwa hi ku vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku va ri vumbiwa kusuka eka riendli **tisa**. Riendli leri rintshwa ri tile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **tisa**. Riendli **tisa** ri kongomisa eka ku yisa swokarhi kun'wana kumbe ku nyiketa, kasi riendli **tisatisa** ri kongomisa eka ku tshamela ku yisa swokarhi kun'wana kumbe ku nyiketa.

l) Gezani u khomiwile hi maphorisa hikwalaho ko tshamela ku yivayiva emakulweni.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
yiva (Riendli)	<u>yivayiva</u> (Riendli)

Rito **yivayiva** ri vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku pfelerisa rito rintshwa. Hi kwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa rito wo hetiseka eka riendli **yiva** ku pfelerile riendli **yivayiva**. Riendli **yivayiva** ri pfelela tanihi hi riendli rintshwa leri pfeleleke kusuka ka

riendli **yiva** laha ri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri pfeleleke kusuka eka rona. Riendli **yiva** ri kongomisa eka ku teka swilo swa vanhu u nga nyikiwangi **yivayiva** rona ri vula ku tshamela ku teka swilo swa vanhu u nga nyikiwangi.

m) Kokwana i munhu wo rhandza ku rimarima emasin'wini.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
rima (Riendli)	<u>rimarima</u> (Riendli)

Eka riendli leri nga ehenhla ku vuyeleriwe nsinya wa riendli wo hetiseka ku ri vumba. Riendli leri loko ri vumbiwa ri fikile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri vumbiweke kusuka eka rona eka ririmi. Riendli **rimarima** ri tumbuluka kusuka ka riendli **rma** laha ku nga vuyeleriwa nsinya wo hetiseka wa riendli **rma** ku vumba riendli **rimarima**. Riendli **rma** ri vula ku cela na ku seletela mbewu emisaveni, laha riendli **rimarima** ri kongomisaka eka ku cela na ku seletela mbewu emisaveni hi ku vuyelela.

n) Magezi i munhu wo rhandza ku longalonga swakudya loko a ri enkosini.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
longa (Riendli)	<u>longalonga</u> (Riendli)

Riendli leri nga andlariwa **longalonga** ri vumbiwile tanahi hi riendli rintshwa eka ririmi leri sukaka eka riendli **longa** ku ri vumba. Maendlelo lama i endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka wo vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka **longa** ku tisa marito mantshwa eka ririmi. Riendli leri vumbiwaka rintshwa ri tumbuluka na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri nga vumbiwa kusuka eka rona. Riendli **longa** ri kongomisa eka ku paka swilo hinkwaswo swa riendzo, laha riendli **longalonga** rona ri vula ku paka swilo hinkwaswo swa riendzo hi ku vuyelela.

o) Tatana va tala ku vuyavuya hi mikarhi ya makhisimusi.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
vuya (Riendli)	Vuyavuya (Riendli)

Vuyavuya i riendli leri nga riendli rintshwa eka ririmi hikwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka riendli **vuya** ku pfelerisa marito mantshwa. Eka riendli leri ku vuyeleriwile nsinya wa riendli **vuya** hinkwaro ku pfelerisa riendli **vuyavuya** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **vuya**. Riendli **vuya** ri kongomisa eka ku tlhelela endzhaku laha u humaka u ri kona, riendli **vuyavuya** ku tlhelela endzhaku laha u humaka u ri kona hi ku vuyelela.

p) Kokwani i munhu wo rhungarhunga vuhlalu byo xavisa epheyini.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
rhunga (Riendli)	Rhungarhunga (Riendli)

Ku vumba rito ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka tanihindlela yo vumba marito mantshwa eka ririmi, ku vuyeleriwa nsinya wa riendli hi ku hetiseka. **Rhungarhunga** i rito leri nga vumbiwa hi ku vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku va ri vumbiwa kusuka eka riendli **rhunga**. Riendli leri rintshwa ri tile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **rhunga**. Riendli **rhunga** ri kongomisa eka luka xiambalo xo fana na jesi hi ku tirhisa muchini, kasi riendli **rhungarhunga** ri kongomisa eka luka xiambalo xo fana na jesi hi ku tirhisa muchini hi ku vuyelela.

q) Tatana i munhu wo raharaha ahi munhu wo tshama hi mavoko.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
----------------------	-------------------------

raha (Riendli)	<u>raharaha</u> (Riendli)
----------------	---------------------------

Rito **raharaha** ri vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku pfelerisa rito rintshwa. Hi kwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka riendli **raha** ku pfelerile riendli **raharaha**. Riendli **raharaha** ri pfelela tanihi hi riendli rintshwa leri pfeleleke kusuka ka riendli **raha** laha ri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri pfeleleke kusuka eka rona. Riendli **raha** ri kongomisa eka ku ba kumbe ku susumeta nchumu hi nenge, riendli **raharaha** rona ri vula ku ba kumbe ku susumeta nchumu hi nenge hi ku vuyelela kumbe ku raha swilo swo tala.

r) N'anga leyi yi rhandza ku celacela mirhi entshaveni.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
cela (Riendli)	<u>celacela</u> (Riendli)

Celacela i riendli leri nga riendli rintshwa eka ririmi hikwalaho ka endlelo ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka eka riendli **cela** ku pfelerisa marito mantshwa. Eka riendli leri ku vuyeleriwile nsinya wa riendli **cela** hinkwaro ku pfelerisa riendli **celacela** leri pfeleleke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **cela**. Riendli **cela** ri kongomisa eka ku guba misava yi siya goji kumbe nkele, riendli **celacela** rona ri vula ku guba misava yi siya goji kumbe nkele kambe hi maendlelo mo vuyelela.

s) Masesi ulo na dya nyama ya homu yi sungula ku n'wi lumaluma endzeni.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
luma (Riendli)	<u>lumaluma</u> (Riendli)

Ku vumba rito ra mbuyelelo wa riendli hi ku hetiseka tanihindlela yo vumba marito mantshwa eka ririmi, ku vuyeleriwa nsinya wa riendli hi ku hetiseka. **Lumaluma** i rito leri nga vumbiwa hi ku vuyelela nsinya wa riendli hi ku hetiseka ku va ri vumbiwa kusuka eka riendli **luma**. Riendli leri rintshwa ri tile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **luma**. Riendli **luma** ri kongomisa eka ku khoma swokarhi hi meno, kasi riendli **lumaluma** ri kongomisa eka ku tshamela ro luma swo karhi hi meno hi ku vuyelela kumbe ku vavisiwa endzeni ka khwirhi hinkwalaho ka swakudya swo karhi.

t) Nsuku u hetile muholo wa yena hikwalaho ko tshamela ku bejabeja.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ritompfelelo
beja (Riendli)	bejabeja (Riendli)

Eka riendli leri nga ehenhla ku vuyeleriwe nsinya wa riendli wo hetiseka ku ri vumba. Riendli leri loko ri vumbiwa ri fikile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri ri vumbiweke kusuka eka rona eka ririmi. Riendli **bejabeja** ri tumbuluka kusuka ka riendli **beja** laha ku nga vuyeleriwa nsinya wo hetiseka wa riendli **beja** ku vumba riendli **bejabeja**. Riendli **beja** ri na tinhlamuselo timbirhi ku nga ku nyika ntombi nchumu wokarhi lowu tiyisaka rirhandzu leri jaha ri nga rona eka yona kumbe ku humesa mali hi xikongomelo xo lava ku vuyeriwa hi yo tala, laha riendli **bejabeja** ri kongomisaka eka ku tinhlamuselo timbirhi ku nga ku tshamela ku nyika ntombi nchumu wokarhi lowu tiyisaka rirhandzu leri jaha ri nga rona eka yona kumbe ku tshamela ro humesa mali hi xikongomelo xo lava ku vuyeriwa hi yo tala.

4.2.1.3. Mitlawa ya maviti

Xiyengetsongo lexi nga laha hansi xi hlamusela mpfelelo wa maviti lowu vaka kona hi ku cinciwa ka swirhanghi swa mitlawa ya maviti. Maviti lama nga ta khumbiwa i mitlawa ya 1, 2, 7, 8, 14, 15, na 21.

(a) -rima

Ntlawa	Xirhanghi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Murimi	<u>Murimi</u> u tsakile loko kuna mpfula.
2	Va-	Varimi	<u>Varimi</u> va tshoverile swifaki.
7	Xi-	Xirimi	<u>Xirimi</u> xi endla leswaku kuva na swakudya.
8	Swi-	Swirimi	<u>Swirimi</u> swi rimile ndhawu yo leha swinene.
14	Vu-	Vurimi	Ku na <u>zurimi</u> bya kahle eGiyani.
15	Ku-	Ku rima	<u>Ku rima</u> swi tsakisa vakokwana.
21	Dyi-	Dyirimi	Kokwana i <u>dyirimi</u> dya ndhuma.

Riviti **murimi** i rivitimpfelelo leri sukaka eka nsinya wa riendli **-rima** ivi ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva ri lungeleriwiwe xirhanghi xa ntlawa wa 1 xo komba vanhu na xiheteleri **-i**. Riviti leri ri kongomisa eka munhu loyi a rimaka masimu a byala swirin'wa swo hambanahambana. Nsinya lowu wa riendli **-rima** wu nga kota ku lungeleriwa swirhanghi swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti ku tumbuluxa marito lamantshwa. Nsinya lowu wu nga lungeleriwa swirhanghi swa tsevu, ku nga ntlawa wa 2, 7, 8, 14, 15 na 21.

Loko hi lungelela xirhanghi xa ntlawa wa 2, ku nga **va-** na xiheteleri **-i** ku tumbuluka riviti **varimi**, leri vulaka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava celaka na ku seletela mbewu emisaveni.

Kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i** hi kuma riviti **xirimi** leri kombisaka ntokoto hi ntirho lowu munhu a wu endlaka wo rima, laha xirhangi xa ntlawa wa 8 xa **swi-** na xiheteleri **-i** swi va swikombisa vunyingi bya vanhu kumbe varimi lava nga na ntokoto ku nga **swirimi**.

Ntlawa wa 14 xirhangi **vu-** na xiheteleri **-i** swi kombisa maendlelo ma ntirho wo rima ku nga riviti **zurimi**. Kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** ku kombisa ntirho lowu endlwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku rima**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i** ri kongomisa eka ku kurisa munhu hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** riviti ri va **dyirimi** leri kongomisa eka ku kurisa munhu ri vula leswaku a kova ximurimi ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi xivumbeko.

(b) -yiva

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Muyivi	<u>Muyivi</u> u biwile a kondza a lova.
2	Va-	Vayivi	<u>Vayivi</u> va khomiwile.
7	Xi-	Xiyivi	Mufana loyi i <u>xiyivi</u> xo tiveka.
8	Swi-	Swiyivi	Lowu i ntlawa wa <u>swiyivi</u> laha mugangeni.
15	Ku-	Ku yiva	<u>Ku yiva</u> swi n'wi hlongorise entirhweni.
21	Dyi-	Dyiyivi	Wena u <u>dyiyivi</u> dya ndhuma.

Muyivi i rivitimpfelelo leri pfelelaka kusuka eka nsinya wa riendli **-yiva** kutani ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva ri lungeleriwa xirhangi xa 1 xa **mu-** xo komba vanhu na xiheteleri **-i**. Nsinya lowu wa riendli **-yiva** wu nga tlhela wu lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti ku pfelerisa marito man'wana. Nsinya wa riendli wu nga lungeleriwa swirhangi swa maviti ya mitlawa ya 2, 7, 8, 15 na 21.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 ku nga **va-** na xiheteleri **-i** ku pfelela riviti leri ra **muyivi**, ri va ri kombisa munhu loyi a tekaka swilo swa vanhu a nga nyikiwangi.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i** hi kuma riviti **xiyivi** leri kombisaka leswaku munhu loyi wo yiva u na ntokotoko wo yiva. Kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 8 xa **swi-** xi va xikombisa vuningi bya vanhu kumbe vayivi lava nga na ntokoto ku nga **swiyivi**.

Kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** ku kombisa ntirho lowu endliwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku yiva**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i** ku kongomisa eka ku kurisa munhu hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** riviti ra kona ku nga **dyiyivi** leri ri vula leswaku a kova muyivi ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi mirhi.

(c) -khegula

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mukhegula	<u>Mukhegula</u> loyi wa hamba.
2	Va-	Vakhegula	<u>Vakhegula</u> lava va rima.
7	Xi-	Xikhegula	<u>Nhwanyana</u> loyi u ti khome xikhegula.
15	Ku-	Ku khegula	<u>Ku khegula</u> swi komba vukulu na ntokoto.
21	Dyi-	Dyikhegula	<u>Dyikhegula</u> ledyi dya loya.

Mukhegula i riviti leri pfeleleke kusuka eka nsinya wa riendli **-khegula**, eku pfeleleni ka riviti leri ku lungeleriwele xirhangi xa ntlawa wa 1 ku nga **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **mukhegula** leri kongomisaka eka munhu loyi a nga kula swinene hi ku languteka kumbe ku landza malembe ma yena.

Ku tlherile ku lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa ya 2, 7, 15 na 21 ku vumba marito man'wana kusuka eka nsinya wa riendli **-khegula**. Hi nga lungelela xirhangi xa

ntlawa wa 2 va- na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **vakhegula** leri kongomisaka eka **vakhegula** vambirhi kumbe ku tlula.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** hi pfelerisa riviti **xikhegula** leri kongomisaka eka maendlelo ma vakokwana.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 **ku-** hi pfelerisa riviti **ku khegula** laha hi kongomisaka eka ku va munhu a kula, leri nga vaka riviti kumbe riendli hi ku lawuriwa hileswi ri nga tirhisiwa xiswona exivulweni.

Hi nga ha tlhela hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 wa xirhangi **dyi-** na xiheteleri **-i** laha xirhangi lexi xi tirhaka ku kurisa hi ku landza xiyimo xi pfelerisa riviti **dyikhegula** laha ri vulaka leswaku munhu loyi a ngo va mukhegula ntsena u tlhela a va lonkulu hi xiyimo.

(d) -rindza

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Murindzi	<u>Murindzi</u> u hlongorisile swigevenga.
2	Va-	Varindzi	<u>Varindzi</u> va fikile va pfuna kokwana.
7	Xi-	Xirindzi	Tatana loyi i <u>xirindzi</u> xo tshembeka.
8	Swi-	Swirindzi	Vavanuna lava i <u>swirindzi</u> swa feme.
15	Ku-	Ku rindza	<u>Ku rindza</u> munhu wa karhata.
21	Dyi-	Dyirindzi	Wanuna loyi i <u>dyirindzi</u> .

Ku na nsinya wa riendli **-rindza** lowu eka wona ku nga nembeletlwa swirhangi ku vumba marito lamantshwa. Swirhangi leswi nga nembeletlwa i swirhangi swa mitlawa ya 1, 2, 7, 8, 15 na 21. Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 1 **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti **murindzi** leri kongomisaka eka munhu loyi a tirhaka ku hlayisa nhundzu.

Loko hi nembeleta xirhangi xa ntlawa wa 2 **va-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti ra vunyingi bya vanhu ku nga **varindzi**, riviti leri ri kongomisa eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava tirhaka ku hlayisa nhundzu.

Hi tlhela hi vumba riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **xirindzi** leri kongomisaka eka mulanguteri wa nhundzu yokarhi kumbe muhlayisi wa swokarhi loyi a tokotaka hi tlhelo ro rindza.

Riviti leri ra **xirindzi** ri nga tlhela ri yisiwa eka vunyingi hi ku lungelela xirhangi xa vunyingi xa ntlawa 8 **swi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **swirindzi** leri kongomisaka eka valunguteri va nhundzu lava nga vambirhi kumbe ku tlula lava tokoteke hi tlhelo ro rindza.

Eka nsinya lowu wa riendli **-rindza** hi tlhela hi lungelela xirhangi xa 15 **ku-** ku vumba rito **ku rindza** leri vulaka ku langutela nhundzu kumbe swokarhi.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa 21 **dyi-** xo kurisa na xiheteleri **-i** hi vumba riviti **dyirindzi** leri kombaka leswaku a ko va murindzi ntsena kambe i nkulu hi xiyimo xa mirhi wa yena.

(e) -hlota

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Muhloti	Malume i <u>muhloti</u> wa nduma.
2	Va-	Vahloti	Vanhu lava i <u>vahloti</u> va swiharhi.
7	Xi-	Xihloti	Fumani i <u>xihloti</u> .
8	Swi-	Swihloti	Vafana lava i <u>swihloti</u> .
14	Vu-	Vuhloti	<u>Vuhloti</u> hi leswi a swi hanyisa vanhu va khale.
15	Ku-	Ku hlota	<u>Ku hlota</u> swi endla munhu a tlhariha.

Eka riviti **muhloti** ku nembeletiwile xirhangi xa ntlawa wa 1 wa **mu-** eka nsinya wa riendli **-hlota** na xiheteleri **-i** ku ri vumba. Hi ku landza endlelo ro tumbuluxa marito lamantshwa eka ririmi ra mpfelelo ku nga nembeleriwile swirhangi swin'wana eka nsinya wa riendli **-hlota** ku vumba marito man'wana. Swirhangi leswi nga nembeletiwaka i xirhangi xa 2 **va-**, xa 7 **xi-**, 8 **swi-**, xa 14 **vu-**, xa 15 **ku-**, na xa 21 xa **dyi-**.

Loko hi nembeleta xirhangi xa ntlawa 2 xa **va-** na xiheteleri **-i** eka nsinya wa riendli **-hlota** ku vumbiwa riviti **vahloti** leri kongomisaka eka vadlayi va swihari swa nhova.

Kasi loko hi nembeleta xitwari xa ntlawa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti **xihloti** leri kongomisaka eka muhloti wa swihari loyi a nga na ntokoto wo hlota, hi tlhela hi vumba riviti rin'wana hi ku nembeleta xirhangi xa 8 **swi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **swihloti** leri kongomisaka eka vanhu lava nga vambirhi kumbe ku tlula lava nga tokota hi ku hlota swiharhi.

Ku vumbiwile riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 **ku-** ku vumba **ku hlota** leswi kongomisaka eka endlelo ro famba ku lavalaviwa swiharhi hi xikongomelo swo lava ku dlayela ku swidya.

Eka nsinya wa riendli leri ku nga tlhela ku nembeletywa xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **dyihloti** leri vulaka leswaku muhloti loyi a ngo va muhloti ntsena kambe i nkulu hi ku landza xivumbeko xa yena.

(f) -tokota

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mutokoti	<u>Mutokoti</u> wa bolo ya milenge.
2	Va-	Vatokoti	<u>Vatokoti</u> va bolo ya milenge.

7	Xi-	Xitokoti	Mufana loyi i <u>xitokoti</u> xa bolo ya milenge.
8	Swi-	Switokoti	Vavanuna lava i <u>switokoti</u> swa ku cina.
14	Vu-	Vutokoti	Vutokoti lebyi va nga na byona bya va pfuna.
15	Ku-	Ku tokota	<u>Ku tokota</u> eka swokarhi swi kahle.
21	Dyi-	Dyitokoti	Dokodela Ndlovu i <u>dyitokoti</u> dya ririmi.

Riviti **mutokoti** i rivitimpfelelo leri sukaka eka nsinya wa riendli **-tokota** ivi ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva ri lungeleriwele xirhangisi xa 1 xa **mu-** xo komba vanhu na xiheteleri **-i**. Nsinya wa riendli **-tokota** ri nga kota ku lungeleriwa swirhangisi swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti ku tumbuluxa marito lamantshwa. Hi nga lungeleriwa swirhangisi swa ntsevu ku nga ntlawa wa 2, 7, 8, 14, 15 na 21.

Loko hi lungelela xirhangisi xa ntlawa wa 2 ku nga **va-** na xiheteleri **-i** hi tumbuluxa rito ro komba vuningisi bya rito mutoko ku nga **vatokoti**. Kasi loko hi lungelela xirhangisi xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i**, hi kuma riviti **xitokoti** leri kombisaka ntokoto hi ntirho lowu munhu a wu endlaka, xirhangisi xa ntlawa wa 8 xa **swi-** na xiheteleri **-i** xi va xikombisa vuningisi bya vanhu kumbe vatokoti lava nga na ntokoto ku nga **switokoti**.

Ntlawa wa 14 xirhangisi **vu-** na xiheteleri **-i** wu kombisa maendlelo ma ntokota ku nga riviti **vutokoti**, kasi loko hi lungelela xirhangisi xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** ku kombisa ntirho lowu endlwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku tokota**.

Loko hi lungelela xirhangisi xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i** ri kongomisa eka ku kurisa munhu hi ku lungelela xirhangisi xa ntlawa wa 21 **dyi-** riviti ri va **dyitokoti** leri kongomisa eka ku kurisa munhu yi vula leswaku a kova mutoloki ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi xivumbeko.

(g) -kolota

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mukoloti	<u>Mukoloti</u> wa byala lebyi hi mina.
2	Va-	Vakoloti	<u>Vakoloti</u> va mali ya mina a va hakele.
7	Xi-	Xikoloti	Mafemani i <u>xikoloti</u> xo tiveka.
8	Swi-	Swikoloti	Gezani na vanghana va yena i <u>swikoloti</u> swa byala.
14	Vu-	Vukoloti	<u>Vukoloti</u> lebyi mi byi endlaka bya chavisa.
15	Ku-	Ku kolota	<u>Ku kolota</u> swilo swa holovisa.
21	Dyi-	Dyikoloti	Wanuna loyi i <u>dyikoloti</u> dyo tiveka.

Mukoloti i rivitimpfelelo leri tumbulukeke kusuka eka nsinya wa riendli **-kolota** kutani ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva hi nembeleta xirhangi xa 1 xa **mu-** xo komba vanhu na xiheteleri **-i**. Nsinya lowu wa riendli wu nga tlhela wu nembeletwa swirhangi swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti ku tumbuluxa marito man'wana. Nsinya wa riendli leri wu nga nembeletwa swirhangi swa mitlawa ya 2, 7, 8, 15 na 21.

Loko hi nembeleta xirhangi xa ntlawa wa 2 ku nga **va-** na xiheteleri **-i** ku tumbuluka riviti **vakoloti** ri va ri kongomisa eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava kolataka swilo ka van'wana.

Kasi loko hi nembeleta xirhangi xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i** hi kuma riviti **xikoloti** leri kombisaka ntokoto wo kolota kumbe munhu loyi a tivekaka hi ku kolota.

Loko hi nembeleta xirhangi xa ntlawa wa 8 xa **swi-** na xiheteleri **-i** xi va xikombisa vuningi bya vanhu kumbe vakoloti lava nga na ntokoto ku nga **swikoloti**.

Ku nembeleta xirhangi xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** ku kombisa ntirho lowu endlwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku kolota**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i** ku nga **dyikoloti** leri ri kongomisa eka ku kurisa munhu ri vula leswaku a mukoloti ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi xivumbeko.

(h) -cina

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mucini	Munhu loyi i <u>mucini</u> wa kahle.
2	Va-	Vacini	<u>Vacini</u> va mina va wuba nenge.
7	Xi-	Xicini	Mufana loyi i <u>xicini</u> xa mina.
8	Swi-	Swicini	<u>Swicini</u> swa ntlambi leyi swa cina.
14	Vu-	Vucini	<u>Vucini</u> bya wena bya lolowisa.
15	Ku-	Ku cina	<u>Ku cina</u> i vutiolori bya kahle.
21	Dyi-	Dyicini	Mufana loyi i <u>dyicini</u> .

Mucini i riviti leri pfeleleke kusuka eka nsinya wa riendli **-cina**, eku pfeleleni ka riviti leri ku lungeleriwiwe xirhangi xa ntlawa wa 1 ku nga **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **mucini**, leri kongomisaka eka munhu loyi a cinaka. Ku ttherile ku lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa ya 2, 7, 14, 15 na 21 ku vumba marito man'wana kusuka eka nsinya wa riendli **-cina**.

Eka nsinya wa riendli **-cina** loko ku lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 2 **va-** ku pfelerisa riviti **vacini** leri ku nga vunyingi bya riviti **mucini**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** hi pfelerisa riviti **xicini** leri kongomisaka eka munhu loyi a kotaka ku cina swinene, loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 8 **swi-** na xiheteleri **-i** hi kuma vunyingi bya riviti **xicini** ku nga **swicini**, riviti **swicini** ri kongomisa eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava kotaka ku cina swinene.

Kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 **ku-** hi pfelerisa riviti **ku cina** laha hi kongomisaka eka ku va munhu a fambafambisa swirho swa miri hikwalaho ko tsakisiwa hi vunanga.

Emakumu hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 wa xirhangi **dyi-** na xiheteleri **-i** laha xirhangi lexi xi tirhaka ku kurisa hi ku landza xiyimo xi pfelerisa riviti **dyicini** laha ri vulaka leswaku munhu loyi a ngo va mucini ntsena u tlhela a va lonkulu hi xiyimo.

(i) -tlumba

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mutlumbi	<u>Mutlumbi</u> wa khumbi u tsutsumile.
2	Va-	Vatlumbi	<u>Vatlumbi</u> va movha wa mina i vadyondzisi.
7	Xi-	Xitlumbi	Mufana loyi a nga nyikiwi movha hikuva i <u>xitlumbi</u> .
8	Swi-	Switlumbi	Vatirhi lava i <u>switlumbi</u> va nga nyikiwi movha.
14	Vu-	Vutlumbi	<u>Vutlumbi</u> lebyi humelelaka eka patu leri bya chavisa.
15	Ku-	Ku tlumba	<u>Ku tlumba</u> munhu hi movha swa khomisa.
21	Dyi-	Dyitlumbi	A ngo va mutlumbi munhu loyi i <u>dyitlumbi</u> .

Ku na nsinya wa riendli **-tlumba** leri eka rona ku nga namarheta swirhangi ku vumba marito lamantshwa. Swirhangi leswi nga namarheta i swirhangi swa mitlawa ya 1, 2, 7, 8, 15, 15 na 21.

Loko hi namarheta xirhangi xa ntlawa wa 1 **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti **mutlumbi**, leri kongomisaka eka munhu loyi a nga bisa van'wana hi xifambo.

Loko hi lungelela xirhangi xa wa 2 **va-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti ra vunyingi bya vanhu ku nga **vatlumbi** riviti leri ri kongomisa eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava nga bisa munhu kumbe xokarhi hi xifambo.

Hi tlhela hi vumba riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **xitlumbi** leri kongomisaka eka munhu loyi a tokoteke hi ku tlumba.

Riviti leri ra **xitlumbi** ri nga tlhela ri yisiwa eka vunyingi hi ku lungelela xirhangi xa vunyingi xa ntlawa 8 **swi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **switlumbi** leri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava tokoteke hi ku bisa/tlumba vanhu kumbe xo karhi.

Eka nsinya lowu wa riendli **-tlumba** hi tlhela hi lungelela xirhangi xa 15 **ku-** ku vumba riviti **ku tlumba** leri vulaka endlelo ro bisa vanhu hi xifambo.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa 21 **dyi-** xo kurisa na xiheteleri **-i** hi vumba riviti **dyitlumbi** leri kombaka leswaku a ko va mutlumbi ntsena kambe i nkulu hi xiyimo xa mirhi wa yena.

(j) -tshemba

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mutshembi	<u>Mutshembi</u> wa swilo swa mina.
2	Va-	Vatshembi	<u>Vatshembi</u> va ntirho wa mina.
7	Xi-	Xitshembi	Mufana loyi i <u>xitshembi</u> lexikulu xa mahungu.
8	Swi-	Switshembi	Vanhu lava i <u>switshembi</u> swa makungu yanga.
15	Ku-	Ku tshemba	<u>Ku tshemba</u> munhu a swi olovi.
21	Dyi-	Dyitshembi	Gezani i <u>dyitshembi</u> .

Eka riviti **mutshembi** ku lungeleriwele xirhangi xa ntlawa wa 1 wa **mu-** na xiheteleri **-i** eka nsinya wa riendli **-tshemba** ku ri vumba, laha riviti **mutshembi** ri kongomisaka eka munhu loyi a amukelaka leswaku swilo swokarhi swi na ntiyiso. Hi ku landza endlelo ro tumbuluxa marito lamantshwa eka ririmi ra mpfelelo ku nga lungeleriwa swirhangi swin'wana eka nsinya wa riendli **-tshemba** ku pfelerisa marito man'wana. Swirhangi leswi nga lungeleriwaka i xirhangi xa 2 **va-**, xa 7 **xi-**, xa 8 **swi-**, xa 15 **ku-**, na xa 21 xa **dyi-**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa 2 xa **va-** eka nsinya wa riendli **-tshemba** na ku lungelela xihetelela **-i** eka xitwari **-a** ku pfelela riviti **vatshembi** leri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava amukelaka leswaku swilo swokarhi swi na ntiyiso.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa 7 **xi-** ku pfelela riviti **xitshembi** leri kongomisaka eka muhloti wa swihari loyi a nga duma, hi tlhela hi pfelerisa riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa 8 **swi-** ku vumbiwa riviti **swihloti** leri kongomisaka eka vanhu lava nga vambirhi kumbe ku tlula lava nga duma hi ku hlota swiharhi.

Ku pfelerile riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 **ku-** ku vumba **ku hlota** leswi kongomisaka eka endlelo ro famba ku lavalaviwa swiharhi hi xikongomelo swo lava ku dlayela ku swidya.

Eka wona nsinya wa riendli **-tshamba** ku nga lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** na xiheteleri **-i** ku pfelerisa riviti **dyihloti** leri vulaka leswaku muhloti loyi a ngo va munhu ntsena kambe i nkulu hi ku landza xivumbeko xa yena.

(k) -hemba

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Muhembi	Rivoningo i <u>muhembi</u> .

2	Va-	Vahembi	<u>Vahembi</u> va muganga i vavasati lava.
7	Xi-	Xihembi	N'wana loyi i <u>xihembi</u> .
8	Swi-	Swihembi	Vana va muti lowu i <u>swihembi</u> .
15	Ku-	Ku hemba	<u>Ku hemba</u> swa holovisa.
21	Dyi-	Dyihembi	Manana loyi i <u>dyihembi</u> dya ndhuma.

Riviti **muhembi** i rivitimpfelelo leri sukaka eka nsinya wa riendli **-hemba** ivi ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva ri lungeleriwile xirhangi xa 1 na xiheteleri **-i** ro komba vanhu. Nsinya lowu wa riendli **-hemba** wu nga kota ku lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti na xiheteleri **-i** ku tumbuluxa marito mantshwa. Xikombiso nsinya wa riendli **-hemba** wu nga lungeleriwa swirhangi swa ntlhanu ku nga mitlawa wa 2, 7, 8, 15 na 21 na xiheteleri **-i**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 ku nga **va-** ku pfelerisa riviti vahembi ri va ri kombisa vanhu lava nga riki na ntiyiso, kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i** hi kuma riviti **xihembi** leri kombisaka ntokoto hi leswi munhu a swi endlaka.

Xirhangi xa ntlawa wa 8 xa **swi-** na xiheteleri **-i** swi va swikombisa vuningi bya vanhu kumbe vahembi lava nga na ntokoto ku nga **swihembi**, kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** ku kombisa ntirho lowu endliwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku hemba**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i** xi kongomisa eka ku kurisa munhu hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** riviti ri va **dyihembi** leri kongomisa eka ku kurisa munhu yi vula leswaku a kova ximunhwana ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi xivumbeko.

(l) -hlanta

Ntlawa	Xirhang	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Muhlanti	<u>Muhlanti</u> wa thyaka leri a basise.
2	Va-	Vahlanti	<u>Vahlanti</u> lava nga thyakisa lani a humele erivaleni.
7	Xi-	Xihlanti	Wanuna loyi i <u>xihlanti</u> loko a kala a dakwa.
8	Swi-	Swihlanti	<u>Swihlanti</u> swa swakudya.
15	Ku-	Ku hlanta	<u>Ku hlanta</u> evanhwini swa sirhinga.
21	Dyi-	Dyihlanti	Buti yaloye i <u>dyihanti</u> .

Muhlanti i rivitimpfelelo leri pfelelaka kusuka eka nsinya wa riendli **-hlanta** kutani ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva ri lungeleriwa xirhang xa 1 xa **mu-** xo komba vanhu na xiheteleri **-i**. Nsinya wa riendli **-hlanta** wu nga tlhela wu lungeleriwa swirhang swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti na xiheteleri **-i** ku pfelerisa marito man'wana. Xikombiso nsinya wa riendli **-hlanta** wu nga lungeleriwa swirhang swa mitlawa ya 2, 7, 8, 15 na 21 na xiheteleri **-i**.

Loko hi lungelela xirhang xa ntlawa wa 2 ku nga **va-** riviti leri pfelelaka i **vahlanti** leri ri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava hlantaka. kasi loko hi lungelela xirhang xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i** hi kuma riviti **xihlanti** leri kombisaka ntokoto hi leswi munhu a swi endlaka, xirhang xa ntlawa wa 8 xa **swi-** na xiheteleri **-i** swi va swikombisa vuningi bya vanhu kumbe vahlanti lava nga na ntokoto ku nga **swihlanti**.

Loko hi lungelela xirhang xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** na xiheteleri **-i** ku kombisa ntirho lowu endlwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku hlanta**, kasi loko hi lungelela xirhang xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i** swi kongomisa eka ku kurisa munhu hi ku lungelela xirhang xa ntlawa wa 21 **dyi-** na xiheteleri **-i** laha riviti ra kona ku nga **dyihlanti** leri ri kongomisa eka ku kurisa munhu ri vula leswaku a kova ximunhwana ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi xivumbeko.

(m) -tsona

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mutsoni	Wanuna loyi i <u>mutsoni</u> a nga tsakeli ku pfuna vanhu.
2	Va-	Vatsoni	Muti lowu i <u>vatsoni</u> a va fihluti.
7	Xi-	Xitsoni	Rivoningo i <u>xitsoni</u> a nga lombi vanhu bolo.
8	Swi-	Switsoni	Lava i <u>switsoni</u> a va nyiki munhu nyama ya mpfundla.
15	Ku-	Ku tsona	<u>Ku tsona</u> swo va ngatini eka malume.
21	Dyi-	Dyitsoni	Buti i <u>dyitsoni</u> dya nyama.

Mutsoni i riviti leri pfeleleke kusuka eka nsinya wa riendli **-tsona**, eku pfeleleni ka riviti leri ku lungeleriwele xirhangi xa ntlawa wa 1 ku nga **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **mutsoni** leri kongomisaka eka munhu loyi a nga pfumeleki ku nyika van'wana swilo swa yena. Ku tlherile ku lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa ya 2, 7, 14, 15 na 21 na xiheteleri **-i** ku vumba marito man'wana kusuka eka nsinya wa riendli **-tsona**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** hi pfelerisa riviti **xitsoni** leri kongomisaka eka munhu loyi a tivekaka hi ku tsonana swinene, hi tlhela hi lungelela xirhangi xa ntlawa 8 swi- na xiheteleri **-i** ku vumba riviti ra vuningi switsoni leri kongomisaka eka vanhu vambirhu kumbe ku tlula lava tivekaka hi ku tsonana.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 **ku-** hi pfelerisa riviti **ku tsona** laha hi kongomisaka eka maendlelo ya ku va munhu a ala ku nyika van'wana swa yena.

Emakumu hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 wa xirhangi **dyi-** na xiheteleri **-i** laha xirhangi lexi xi tirhaka ku kurisa hi ku landza xiyimo xi pfelerisa riviti **dyitsoni** laha ri vulaka leswaku munhu loyi a ngo va mutsoni ntsena u tlhela a va lonkulu hi xiyimo.

(n) -aka

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Muaki	<u>Muaki</u> wa yindlu leyi u na voko ro saseka.
2	Va-	Vaaki	I vamani <u>vaaki</u> va yindlu ya n'wina.
7	Xi-	Xiaki	Tatana i <u>xiaki</u> xa tiyindlu .
8	Swi-	Swiaki	Vavanuna lava i <u>swiaki</u> swa tiyindlu.
15	Ku-	Ku aka	<u>Ku aka</u> yindlu loko u tirha swi kahle.
21	Dyi-	Dyiaki	<u>Dyiaki</u> dya yindlu ya mina hi yena wanuna loyi.

Ku na nsinya wa riendli **-aka** leri eka rona ku nga lungeleriwaka swirhangi ku vumba marito mantshwa. Swirhangi leswi nga lungeleriwaka i swirhangi swa mitlawa ya 1, 2, 7, 8, 15 na 21. Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 1 **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti **muaki** leri kongomisaka eka munhu loyi a nga na vutivi byo aka.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 **va-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti ra vunyingi bya vanhu ku nga **vaaki**, riviti leri ri kongomisa eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava nga na vutivi byo aka.

Hi tlhela hi vumba marito man'wana hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **xiaki** leri kongomisaka eka munhu loyi a nga na ntokoto wo aka.

Ku nga tlhela ku lungeleriwa xirhangi xa ntlawa 8 **swi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **swiaki** leri kongomisaka eka vanhu lava nga na ntokoto wo aka lava nga vambirhi kumbe ku tlula.

Eka nsinya lowu wa riendli **-aka** hi tlhela hi lungelela xirhangi xa 15 **ku-** ku vumba rito **ku aka** leri vulaka ku tumbuluxa xa nchumu hi ku tirhisa switirho swo karhi na switirhisiwa leswi lavekaka.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa 21 **dyi-** xo kurisa na xiheteleri **-i** hi vumba riviti **dyiaki** leri kombaka leswaku a ko va muaki ntsena kambe i nkulu hi xiyimo xa mirhi wa yena.

(o) -pfinya

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mupfinyi	<u>Mupfinyi</u> u khomiwile hi maphorisa.
2	Va-	Vapfinyi	<u>Vapfinyi</u> va qweviwile khumentlhanu wa malimbe ekhotseni.
7	Xi-	Xipfinyi	Mufana loyi i <u>xipfinyi</u> a nga ngheni lani.
8	Swi-	Swipfinyi	<u>Swipfinyi</u> swi hlongorisiwile hi maphorisa.
15	Ku-	Ku pfinya	<u>Ku pfinya</u> a swi amukeleki etikweni.
21	Dyi-	Dyipfinyi	Gezani i <u>dyipfinyi</u> dya laha mugangeni.

Eka riviti **mupfinyi** ku lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 1 wa **mu-** na xiheteleri **-i** eka nsinya wa riendli **-pfinya** ku ri vumba. Hi ku landza endlelo ro tumbuluxa marito lamantshwa eka ririmi ra mpfelelo ku nga lungeleriwa swirhangi swin'wana na xiheteleri **-i** eka nsinya wa riendli **-pfinya** ku pfelerisa maviti man'wana. Swirhangi leswi nga lungeleriwaka i xirhangi xa ntlawaa wa 2 **va-**, 7 **xi-**, xa 8 **swi-**, xa 15 **ku-**, na xa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa 2 xa **va-** eka nsinya wa riendli **-pfinya** ku pfelela riviti **vapfinyi** leri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava va ti

nghenisaka eka timhaka ta masangu na vanhu hi ku tirhisa nkanu kumbe ku sindzisa ku nghena ka timhaka ta masangu na yena.

Loko hi lungelela xitwari xa ntlawa **7 xi-** na xiheteleri **-i** ku pfelela riviti **xipfinyi** leri kongomisaka eka munhu loyi a nga duma hi ku sindzisa vanhu ku tinghenisa eka timhaka ta masangu na yena, hi tlhela hi pfelerisa riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa **8 swi-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti **swipfinyi** leri kongomisaka eka vanhu lava nga vambirhi kumbe ku tlula lava nga duma hi ku sindzisa vanhu ku nghena ka timhaka ta masangu na vona.

Eka nsinya wa riendli **-pfinya** ku nga tlhela ku lungeleriwa xirhangi xa ntlawa **15 ku-** ku vumba **ku pfinya** leswi kongomisaka eka endlelo ro sindzisa vanhu ku nghena ka timhaka ta masangu na wena.

Ku nga lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa **21 dyi-** na xiheteleri **-i** eka nsinya wa riendli **-pfinya** ku pfelerisa riviti **dyipfinyi** leri vulaka leswaku mupfinyi loyi a ngo va munhu ntsena kambe i nkulu hi ku landza xivumbeko xa yena.

(p) -sweka

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Musweki	<u>Musweki</u> wa swakudya leswi wa wa sweka.
2	Va-	Vasweki	<u>Vasweki</u> va kona va tata munyu.
7	Xi-	Xisweki	Manana i <u>xisweki</u> xa tihove.
8	Swi-	Swisweki	<u>Swisweki</u> swi swekile swakudya swo nandzika.
15	Ku-	Ku sweka	<u>Ku sweka</u> a swi olovi.
21	Dyi-	Dyisweki	Manana i <u>dyisweki</u> dya vuswa.

Riviti **musweki** i rivitimpfelelo leri sukaka eka nsinya wa riendli **-sweka** ivi ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva ri lungeleriwile xirhangi xa **1 xa mu-** xo komba vanhu na xiheteleri **-i**, ri va ri kombisa munhu loyi a nga tseleka mabodo. Nsinya wa riendli **-sweka** wu nga kota ku lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti ku tumbuluxa marito lamantshwa. Xikombiso nsinya wa riendli **-sweka** wu nga lungeleriwa swirhangi swa ntlhanu ku nga mitlawa ya 2, 7, 8, 15 na 21 na xiheteleri **-i**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa **2** ku nga **va-** na xiheteleri **-i** ku pfelela riviti **vasweki** leri kongomisaka ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava nga tseleka mabodo.

Kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i** hi kuma riviti **xisweki** leri kombisaka ntokoto hi ntirho lowu munhu a wu endlaka wo sweka, xirhangi xa ntlawa wa 8 xa **swi-** na xiheteleri **-i** naswona swi nga nembeletwa eka nsinya ku vumba riviti swisweki leri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava nga na ntokoto wo sweka.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** ku kombisa ntirho lowu endlwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku sweka**, kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** ni xiheteleri **-i** leri ri kongomisa eka ku kurisa munhu hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** riviti ri va **dyisweki** leri ri kongomisa eka ku kurisa munhu ri vula leswaku a kova musweki ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi xivumbeko.

(q) -balesa

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mubalesi	<u>Mubalesi</u> wa xibamu u tsusumile.
2	Va-	Vabalesi	Maphorisa ya hlongorisile <u>vabalesi</u> va swibamu.
7	Xi-	Xibalesi	Fumani i <u>xibalesi</u> a nga huphi.
8	Swi-	Swibalesi	Ntlawa wa <u>swibalesi</u> wu fikile na vusiku.

15	Ku-	Ku balesa	<u>Ku balesa</u> munhu hi xibamu swi ni nghozi.
21	Dyi-	Dyibalesi	Va thorile <u>dyibalesi</u> dya xibamu.

Mubalesi i rivitimpfelelo leri pfelelaka kusuka eka nsinya wa riendli **-balesa** kutani ri wela eka ntlawa wa 1 hikuva ri lungeleriwiwe xirhangi xa 1 xa **mu-** xo komba vanhu na xiheteleri **-i**. Riviti leri ri kongomisa eka munhu loyi a nga duvula xibamu. Nsinya lowu wa riendli **-balesa** wu nga tlhela wu lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa yin'wana ya maviti ku pfelerisa marito man'wana. Ku nga lungeleriwa swirhangi swa mitlawa ya 2, 7, 8,15 na 21.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 ku nga **va-** na xiteleri **-i** ku pfelela riviti **vabalesi** leri vulaka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava duvulaka xibamu.

Kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 ku nga **xi-** na xiheteleri **-i** hi kuma riviti **xibalesi** leri kombisaka ntokoto wa ku tirhisa xibamu kumbe wa ku duvula, loko hi lungelela xirhangi ntlawa wa 8 xa **swi-** na xiheteri **-i** ku pfelerisa riviti **swibaleswi** leri vulaka vanhu lava nga dhuma hi kuva na ntokoto wo xirhisa xibamu kumbe hi ku duvula.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 ku nga **ku-** pfelela riviti leri kombisaka ntirho lowu endliwaka hi nhlokomhaka ku nga **ku balesa**, kasi loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 xa **dyi-** na xiheteleri **-i** ri kongomisa eka ku kurisa munhu hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** riviti ra kona ku nga **dyibalesi** leri ri kongomisa eka ku kurisa munhu ri vula leswaku a kova mubalesi ntsena i munhu loyi a nga nkulu hi xivumbeko.

(r) -hlamba

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Muhlambi	<u>Muhlambi</u> wa mati lama a halati.

2	Va-	Vahlambi	<u>Vahlambi</u> vo tala a v abasi.
7	Xi-	Xihlambi	Tsakani i <u>xihlambi</u> u tsama a basile.
8	Swi-	Swihlambi	Vavasati lava i <u>swihlambi</u> swa kwala mugangeni.
15	Ku-	Ku hlamba	<u>Ku hlamba</u> swi endla munhu a nga vi na risema.
21	Dyi-	Dyihlambi	Makhanana i <u>dyihlambi</u> .

Muhlambi i riviti leri pfeleleke kusuka eka nsinya wa riendli **-hlamba**, eku pfeleleni ka riviti leri ku lungeleriwele xirhangi xa ntlawa wa 1 ku nga **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **muhlambi**, leri kongomisaka eka munhu loyi a tirhandzaka hi ku tshama a basile. Ku tlherile ku lungeleriwa swirhangi swin'wana swa mitlawa ya 2, 7, 14, 15 na 21 ku vumba marito man'wana kusuka eka nsinya wa riendli **-hlamba**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 **va-** na xiheteleri **-i**, ku vumbiwile riviti vahlambi leri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava tirhandzaka hi ku tshama va basile.

Xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** loko swi nembeletywa swi pfelerisa riviti **xihlambi** leri kongomisaka eka munhu loyi a duma hi ku rhandza ku hlamba swinene, loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 15 **ku-** hi pfelerisa riviti **ku hlamba** laha hi kongomisaka eka ku va munhu a tirhisa mati ku tisusa thyaka emirini wa yena.

Kutani hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 21 wa xirhangi **dyi-** na xiheteleri **-i** laha xirhangi lexi xi tirhaka ku kurisa hi ku landza xiyimo xi pfelerisa riviti **dyihlambi** laha ri vulaka leswaku munhu loyi a ngo va muhlambi ntsena u tlhela a va lonkulu hi xiyimo.

(s) -tlanga

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mutlangi	<u>Mutlangi</u> wa ndhuma wa bolo.
2	Va-	Vatlangi	Vafana lava i <u>vatlangi</u> va bolo.
7	Xi-	Xitlangi	Masana i <u>xitlangi</u> xa bolo.
8	Swi-	Switlangi	Buti na munghana wa yena i <u>switlangi</u> swa ncuva.
15	Ku-	Ku tlanga	<u>Ku tlanga</u> bolo i vutiori bya kahle.
21	Dyi-	Dyitlangi	Nsuku i <u>dyitlangi</u> dya bolo.

Ku na nsinya wa riendli **-tlanga** leri eka rona ku nga lungeleriwaka swirhangi ku vumba marito lamantshwa. Swirhangi leswi nga lungeleriwaka i swirhangi swa mitlawa ya 1, 2, 7, 8, 15 na 21.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 1 **mu-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **mutlangi**, leri kongomisaka eka munhu loyi a tekaka xiave eka ntlango wo karhi.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa wa 2 **va-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti ra vunyingi bya vanhu ku nga **vatlangi**, riviti leri ri kongomisa eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava nga tekaka xiave eka ntlango wokarhi.

Hi tlhela hi vumba riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa 7 **xi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **xitlangi**, leri kongomisaka eka munhu loyi a tokoteke hi ku tlanga ntlango wokarhi. Ku tlhela ku lungeleriwa xirhangi xa vunyingi xa ntlawa 8 **swi-** na xiheteleri **-i** ku vumba riviti **switlangi**, leri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava tokoteke hi ku teka xiave eka ntlango wokarhi.

Eka nsinya lowu wa riendli **-tlanga** hi tlhela hi lungelela xirhangi xa 15 **ku-** ku vumba riviti **ku tlanga** leri vulaka endlelo ro teka xiave eka ntlango wokarhi.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa 21 **dyi-** xo kurisa na xiheteleri **-i** hi vumba riviti **dyitlangi** leri kombaka leswaku a ko va mutlangi ntsena kambe i nkulu hi xiyimo xa mirhi wa yena.

(t) -karapa

Ntlawa	Xirhangi	Rito	Xivulwa
1	Mu-	Mukarapi	<u>Mukarapi</u> wa tihlampfi leti wa swi kota.
2	Va-	Vakarapi	<u>Vakarhapi</u> va tihlampfi va fambile.
7	Xi-	Xikarapi	Risuna i <u>xikarhapi</u> xa tihlampfi.
8	Swi-	Swikarapi	Majaha lama mabirhi hi vona swikaraphi swa tihlampfi.
15	Ku-	Ku karapa	<u>Ku karapa</u> tinhlampfi swilava vukheta leswaku ti ta basa,
21	Dyi-	Dyikarapi	Xirilo i <u>dyikarapi</u> dya tinhlampfi.

Eka riviti **mukarapi** ku lungeleriwele xirhangi xa ntlawa wa 1 wa **mu-** eka riendli **-karapa** na xiheteleri **-i** ku ri vumba, laha rito **mukarapi** ri kongomisaka eka munhu loyi a halaka kumbe ku khwaya voya edzobyeni ra xifuwo. Hi ku landza endlelo ro tumbuluxa marito lamantshwa eka ririmi ra mpfelelo ku nga lungeleriwa swirhangi swin'wana eka nsinya wa riendli **-karapa** ku pfelerisa marito man'wana. Swirhangi leswi nga lungeleriwaka i xirhangi xa **2 va-**, xa **7 xi-**, xa **8 swi-**, xa **15 ku-**, na xa 21 xa **dyi-**.

Loko hi lungelela xirhangi xa ntlawa **2** xa **va-** na xiheteleri **-i** eka nsinya wa riendli ku pfelerisa riviti **vakarapi**, leri kongomisaka eka vanhu vambirhi kumbe ku tlula lava halaka kumbe ku khwaya voya edzobyeni ra xifuwo.

Loko hi lungelela xitwari xa ntlawa **7 xi-** na xiheteleri **-i** ku pfelela riviti **xikarapi**, leri kongomisaka eka munhu loyi a tokoteke hi ku hala kumbe ku khwaya voya edzobyeni ra xifuwo.

Hi tlhela hi pfelerisa riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa **8 swi-** na xiheteleri **-i** ku vumbiwa riviti **swikarapi**, leri kongomisaka eka vanhu lava nga vambirhi kumbe ku tlula lava nga duma hi ku hala kumbe ku khwaya voya edzobyeni ra xifuwo.

Ku pfelerile riviti rin'wana hi ku lungelela xirhangi xa ntlawa 15 **ku-** ku vumba **ku karapa**, leswi kongomisaka eka endlelo ra ku hala kumbe ku khwaya voya edzobyeni ra xifuwo. Eka nsinya wa riendli **-karapa** ku nga lungeleriwa xirhangi xa ntlawa wa 21 **dyi-** na xiheteleri **-i** ku pfelerisa riviti **dyikarapi** leri vulaka leswaku mukarapi loyi a ngo va munhu ntsena kambe i nkulu hi xiyimo.

4.2.2. Ndzungelelo

4.2.2.1. Ntsongohato

Ntsongohato ku kongomisiwa eka ku komba vutsongo bya nchumu wo karhi loko wu ringanisiwa na michumu yin'wana. Loko maviti ya yisiwa eka ntsongohato ku lungeleriwa xirhangi xi- na swilandzi -ana, -nyana na -etana. Hina tinxaka to hambanahambana ta ntsongohato, laha wu nga humelela hi ku komba vutsongo hi xiyimo: xk: tafula – xitafulana, ku komba vutsongo hi ku ku monya kumbe ku sola: xk: vuswa> xivuswana, ku komba vutsongo hi ku ndhundhuzela xk: nsati> xisatana, ku komba vutsongo hi ku tala xk: mali> swimalana na ku komba vutsongo hi vukhale xk: mufana> xifanyetana.

a) Mavundza u aka xiyindlwana.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
-----------------------------	-------------------------------

yindlu (Riviti)	xiyindlwana (Riviti) <u>xi-</u> -yindl- [w]- <u>-ana</u>
--------------------------	--

Eka riviti leri ku humelele ndzungelelo wa ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri lungeleriwile swinembeletwana ku vumba riviti lerintshwa. Hi ku landza nawu wa ntsongohato lowu lawuriwaka hi thiyori leyi tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu ya OT, riviti **xiyindlwana** ri vumbiwa kusuka eka riviti **yindlu**, laha ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-yindl-** ku vumba riviti ra ntsongohato wo komba xiyimo ku nga **xiyindlwana**.

Mpfumawulo wa xitwalana **/w/** wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhla xo pfuleka xa **/u/** xi hlanganeke na xitwari xa le hansi xo pfuleka **/a/**, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Riviti **yindlu** ri kongomisa eka muako lowu vanhu va hlayisekaka eka wona lowu hi tlhelo wu nga ndhawu ya byetlelo, kasi riviti **xiyindlwana** ku kongomisiwa eka yindlu kumbe muako lowutsongo.

b) Vana va Gezani va xaveriwile swimovhana hinkwavo.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
Mimovha (Riviti)	Swimovhana - (Riviti) swi- -movh- -ana

Riviti **mimovha** ri vumbile riviti lerintshwa endzhaku ka endlelo ra ndzungelelo wa marito wa ntsongohato. Ku lungeleriwile swinembeletwana eka riviti **mimovha** ku vumba riviti ra ntsongohato wo komba xiyimo ku nga **swimovhana**. Ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **swi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-movh-** ku vumba riviti **swimovhana**.

Riviti mimovha ri kongomisa eka swo famba leswi nga na mavhila ma mune leswi fambisiwaka hi ku tirhasa injhini swi kota no khoma nhlayo yitsongo ya vanhu, kasi swimovhana ku kongomisiwa eka loko minchumu loyi yo famba yi ri leyitsongo hi xivumbeko.

c) Xifanyetana xi risa tihomu.

Xihlivi xa Ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
Mufana - Riviti	xifanyetana – Riviti <u>xi-</u> -fan[y]- <u>-etana</u>

Riviti leri paluxiweke laha henhla ri vumbiwa hi kwalaho ka endlelo ra ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri tumbuluka loko ku humelela endlelo ra ndzungelelo wa ntsongohato, riviti leri ri vumbiwaka kusuka eka riviti **mufana** laha loko ri tsongahatiwa ku lungeleriweke xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-etani** ku ri vumba.

Mpfumawulo wa xitwalana /y/ wu humelerile hikokwalaho ka ndzhundzhuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le hansi xo pfuleka /a/ xi hlanganinile na xitwari xa le henhlixakarhi /e/, kutani swi kucetalana ku tumbuluxa xitwalana /y/.

Riviti **mufana** ri kongomisa eka munhu wa rimbewu ra xinuna loyi a nga si vaka na ntokoto wa swo tala evuton'wini, kasi **xifanyetani** ri komba vutsongo hi vukhale ri vula leswaku munhu loyi wa rimbewu ra xinuna wahari ntsongo swinene hi malembe.

d) Ndzi keke swimatana n'wananga.

Xihlivi xa Ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
mati - Riviti	swimatana – Riviti

	<u>swi-</u> -mat- <u>ana</u>
--	------------------------------

Riviti leri andlariweke laha henhla **swimatana** ri vumbiwe tanihi hi riviti lerintshwa leri tumbulukeke kusuka eka riviti **mati**, hi maendlelo ma ndzungelelo ma ntsongohato mo komba ntalo. Laha ku lungeleriwele swinembeletwana xa xirhangi xa ntsongohato **swi-** na xilandzi **-ana** eka rimutsu **-mat-** ku vumba riviti **swimatana**. Riviti **mati** ri kongomisa eka xihalaki xo kala muhlovo hambi wu ri nantswo, kasi riviti **swimatana** rona ri kongomisa eka xihalaki xo kala muhlovo hambi wu ri nantswo kambe swi ri switsongo swinene hi ntalo.

e) Xikhegudyana xi pfukerile emudendeni.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
Mukhegula - Riviti	xikhegudyana – Riviti <u>xi-</u> -khegu- <u>-dyana</u>

Riviti leri ri andlariweke laha henhla ri vumbiwele hi ku lungelela xirhangi na xilandzi eka rimutsu ra riviti **mukhegula**. Endlelo leri ra ku lungelela xirhangi **xi-** na xilandzi **-dyana** eka rimutsu **-khegu-** i endlelo ro vumba riviti ro komba ntsongahato wa rito **mukhegula** ku nga **xikhegudyana**. Ku vumba riviti **xikhegudyana** hi endlelo ra ndzungelelo ra ku komba vutsongo hi vukhale. Riviti **mukhegula** ri vula munhu wa xisati loyi a dyuhaleke, kasi riviti **xikhegudyana** rona ri kongomisa eka mukhegula lontsongo.

f) Ndzi xaverile Risuna xibolwana xo tlanga hi xona.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo

bolo – (Riviti)	xibolwana – (Riviti) xi- -bol-[w]- -ana
-----------------	--

Eka riviti leri ku humelele ndzungelelo wa ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri lungeleriwile swinembeletwana ku vumba riviti lerintshwa. Hi ku landza nawu wa ntsongohato riviti **xibolwana** ri vumbiwa kusuka eka riviti **bolo**, laha ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-bol-** ku vumba riviti **xibolwana** ro komba xiyimo hi vutsongo.

Mpfumawulo wa xitwalana /w/ wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhla xikarhi xo pfuleka /o/ xi hlanganeke na xitwari xa le hansi xo pfuleka /a/, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Riviti **bolo** ri kongomisa eka nchumu wa xirhendzewutana lowu wu tirhisiwaka eka mitlango yo tala, kasi riviti **xibolwana** ku kongomisiwa eka nchumu lowutsongo hi xivumbeko wa xirhendzewutana lowu wu tirhisiwaka eka mitlango yo tala.

g) Ndzi n'wi rhumile ku lahla xibokisana, a vhela a fambile.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
bokisi – (Riviti)	xibokisana – (Riviti) xi- -bokis- -ana

Riviti **bokisi** ri vumbile riviti lerintshwa endzhaku ka endlelo ra ndzungelelo wa maviti ya ntsongohato. Ku lungeleriwile swinembeletwana eka riviti **bokisi** ku vumba riviti ra ntsongohato wo komba xiyimo **xibokisana**. Ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-bokis-** ku vumba riviti **xibokisana**. Riviti **bokisi** ri kongomisa eka xitirhisiwa xo akiwa hi mapulangi kumbe hi makhalibodo lexi nga ni vundzeni byo chela swin'wana eka xona, kasi riviti **xibokisana** ku kongomisiwa eka

xitirhisiwa lexitsongo hi xiyimo lexi nga akiwa hi mapulangi kumbe hi makhalibodo lexi nga ni vundzeni byo chela swin'wana eka xona.

h) Nsati wa wena wa tsonana u ndzi phamele xivuswana.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
vuswa – (Riviti)	swivuswana – (Riviti) <u>swi-</u> -vusw- - <u>ana</u>

Riviti leri paluxiweke laha henhla ri vumbiwile hi kwalaho ka endlelo ra ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri tumbuluka loko ku humelela endlelo ra ndzungelelo wa ntsongohato, riviti leri ri vumbiwa kusuka eka riviti **vuswa** laha loko ri tsongahatiwa ku lungeleriweke xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** ku vumba riviti **xivuswana** ro komba ku sola. Riviti **vuswa** ri kongomisa eka xakudya lexi swekiwaka hi mapa ya mavele ni mati, kasi riviti **xivuswana** ri kongomisaka eka xakudya lexi swekiwaka hi mavele na mati ntsena kambe xi ri xitsongo hi xiyimo.

i) Xitikwana xa hina xina vaakatiko vo hanyeka.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
tiko – (Riviti)	xitikwana – (Riviti) <u>xi-</u> + -tik- [w] - <u>ana</u>

Riviti leri andlariweke laha henhla **xitikwana** ri vumbiwe tanihi hi riviti lerintshwa leri tumbulukeke kusuka eka riviti **tiko**, hi maendlelo ma ndzungelelo ma ntsongohato mo komba ku ndhundhuzela. Laha ku lungeleriweke swinembeletwana xa xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimutsu **-tik-** ku vumba riviti **xitikwana**.

Mpfumawulo wa xitwalana /w/ wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhlaxikarhi xo pfuleka xa /o/ xi hlanganeke na xitwari xa le hansi xo pfuleka /a/, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Riviti **tiko** ri kongomisa eka ndhawu leyi ku tshamaka vanhu lava fumiwaka hi hosi, kasi riviti **xitikwana** ku kongomisiwa eka ndhawu leyi ku tshamaka vanhu lava fumaka hi hosi kambe kuva ku tsongo hi xiyimo kumbe ku va ku nga hluvukanga.

j) Mudyondzisi u komberile xitafulana leswaku a ta veka tibuku ta yena.

Xihlivi xa Ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
tafula – (Riviti)	xitafulana – (Riviti) <u>xi-</u> -taful- <u>-ana</u>

Riviti leri ri andlariweke laha henhla ri vumbiwile hi ku lungelela xirhangi na xilandzi eka rimitsu ra riviti **tafula**. Endlelo leri ra ku lungelela xirhandzi **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-taful-** ra riviti **tafula**. Ku vumbiwile riviti **xitafulana** hi endlelo ra ndzungelelo ra ku komba xiyimo. Riviti **tafula** ri kongomisa eka nchumu lowu hakanyingi hi wu tirhisaka ku veka swakudya no dyela eka wona no tlhela hi wu tirhisa ku tsalela ehenhla ka wona, kasi riviti **xitafulana** rona ri kongomisa eka nchumu lowu hakanyingi hi wu tirhisaka ku veka swakudya no dyela eka wona no tlhela hi wu tirhisa ku tsalela ehenhla ka wona kambe wu tsongahatiwile hi xivumbeko.

k) Hi lumekile xindzilwana leswaku hi ta kota ku kufumela.

Xihlivi xa Ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
ndzilo – (Riviti)	xindzilwana – (Riviti) <u>xi-</u> -ndzil-[w]- <u>-ana</u>

Eka riviti leri ku humelele ndzungelelo wa ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri lungeleriwile swinembeletwana ku vumba riviti lerintshwa. Hi ku landza nawu wa ntsongohato lowu lawuriwaka hi thiyori leyi tirhisiwaka eka ndzavisiso lowu ya OT, riviti **xindzilwana** ri vumbiwa kusuka eka riviti **ndzilo**, laha ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-ndzil-** ku vumba riviti **xindzilwana** leri nga eka ntsongahato wo komba xiyimo.

Mpfumawulo wa xitwalana /w/ wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhla xo pfuleka xa /o/ xi hlanganeke na xitwari xa le hansi xo pfuleka /a/, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Riviti **ndzilo** ri kongomisa eka nchumu lowu pfurhaka lowu hisaka lowu vaka kona hiloko ku lumekiwe tihunyi, muako lowu vanhu va hlayisekaka eka wona lowu hi tlhelo wu nga ndhawu ya byetlelo, kasi riviti **xindzilwana** ku kongomisiwa eka nchumu lowu pfurhaka lowu hisaka kambe wu nga pfurhi hi matimba.

l) U nga mukisa hi xindlalana ku kari ku nadzika hindlela leyi.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
ndlala – (Riviti)	xindlalana xi- ndlal- -ana – (Riviti)

Riviti **ndlala** ri vumbile riviti lerintshwa endzhaku ka endlelo ra ndzungelelo wa marito wa ntsongohato. Ku lungeleriwile swinembeletwana eka riviti **ndlala** ku vumba riviti ra ntsongohato **xindlalana**. Ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-ndlal-** ku vumba riviti **xindlalana**. Riviti **ndlala** ri kongomisa eka ku va munhu a twa khwirhi ri lava swakudya, kasi **xindlalana** ku kongomisiwa eka ku va munhu a twa khwirhi ri lava swakudya katsongo.

m) Ndzi phameriwile xinyamana.

Xihlubi xa Ritoxidzi	Xihlubi xa Ndzungelelo
nyama – (Riviti)	xinyamana – (Riviti) <u>xi-</u> -nyam- - <u>ana</u>

Riviti leri paluxiweke laha henhla ri vumbiwile hikwalaho ka endlelo ra ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri tumbuluka loko ku humelela endlelo ra ndzungelelo wa ntsongohato wo komba ku sola, riviti leri ri vumbiwa kusuka eka riviti **nyama** laha loko ri tsongahatiwa ku lungeleriweke xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** ku ri vumba. Riviti **nyama** ri kongomisa eka xiphemu xa xifuwo kumbe xiharhi lexi swekiwaka hi vanhu kumbe xi dyiwa na ngati ya xona hi swin'wana swiharhi, kasi riviti **xinyamana** ri kongomisa eka xiphemu lexitsongo xa xifuwo kumbe xiharhi lexi swekiwaka hi vanhu kumbe xi dyiwa na ngati ya xona hi swin'wana swiharhi.

n) Rhwalelani swihunyana hita pfurisa ndzilo.

Xihlubi xa Ritoxidzi	Xihlubi xa Ndzungelelo
tihunyi – (Riviti)	swihunyana – (Riviti) <u>swi-</u> huny - <u>ana</u>

Riviti leri andlariweke laha henhla **swihunyana** ri vumbiwe tanihi hi riviti leririntshwa leri tumbulukeke kusuka eka riviti **tihunyi**, hi maendlelo ma ndzungelelo wa ntsongohato wo komba ntalo. Laha ku lungeleriweke swinembeletwana xa xirhangi xa ntsongohato **swi-** na xilandzi **-ana** eka rimutsu **-huny-** ku vumba riviti **swihunyana**. Riviti **tihunyi** ri kongomisa eka timhandzi kumbe marhavi ya mirhi lama omeke kutani ya tirhisiwa ku engetelela vukari bya ndzilo exikweni, kasi riviti **swihunyani** rona ri

kongomisa eka timhandzi kumbe marhavi ya mirhi lamatsongo hi xivumbeko lama omeke ya tirhisiwa ku engetelela vukari bya ndzilo exikweni.

o) N'wana wa n'wina u dlayile xihukwana xa mina.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
huku – (Riviti)	xihukwana – (Riviti) <u>xi-</u> -huk- [w] <u>-ana</u>

Riviti leri ri andlariweke laha henhla ri vumbiwile hi ku lungelela xirhangi na xilandzi swa ntsongohato eka rimitsu ra riviti **huku**. Leri i endlelo ra ku lungelela xirhandzi **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-huk-** ra riviti **huku**, ku vumbiwile riviti ra ntsongohato **xihukwana** hi endlelo ra ndzungelelo wa ntsongohato wo komba vukhale.

Mpfumawulo wa xitwalana /w/ wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhla xo pfuleka xa /u/ xi hlanganeke na xitwari xa le hansi xo pfuleka /a/, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Riviti **huku** ri kongomisa eka xifuwo xa le kaya lexi welaka eka ntlawa wa swinyenyana, xa tinsiva, xo famba hi milenge mimbirhi, no dyiwa. Kasi riviti **xihukwana** rona ri kongomisa eka xifuwo xa le kaya lexi welaka eka ntlawa wa swinyenyana, xa tinsiva, xo famba hi milenge mimbirhi, no dyiwa kambe xi ri xitsongo hi xiyimo.

p) Tatana u dlayile xinyipfana loko malume a fika.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
nyimpfu – (Riviti)	xinyimpfana – Riviti

	<u>xi-</u> -nyimpf- <u>-ana</u>
--	---------------------------------

Eka riviti leri ku humelele ndzungelelo wa ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri lungeleriwile swinembeletwana ku vumba riviti lerintshwa. Hi ku landza nawu wa ntsongohato, riviti **xinyimpfana** ri vumbiwa kusuka eka riviti **nyipfu**, laha ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-nyimpf-** ku vumba riviti ra ntsongohato ro komba vukhale **xinyimpfana**. Riviti **nyimpfu** ri kongomisa eka xifuwo xa vukulu bya mbuti xa ncila wo bumbula, xa voya lebyi byi tirhisiwaka ku endla swiambalo swo tanihi majesi na swin'wana, kasi riviti **xinyimpfana** ku kongomisiwa eka xifuwo lexisongo hi xiyimo xo tanihi mbuti xa ncila wo bumbula, xa voya lebyi byi tirhisiwaka ku endla swiambalo swo tanihi majesi na swin'wana.

q) Ku nghanile xinyokana endlwini.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
nyoka – (Riviti)	xi- -nyok- -ana – (Riviti) xinyokana

Riviti **nyoka** ri vumbile riviti lerintshwa endzhaku ka endlelo ra ndzungelelo wa marito ra ntsongohato. Ku lungeleriwile swinembeletwana eka riviti **nyoka** ku vumba riviti ra ntsongohato wo komba vukhale **xinyokana**. Ku lungeleriwile xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-nyok-** ku vumba riviti **xinyokana**. Riviti **nyoka** ri kongomisa eka xikokovi lexi nga riki na swirho swa le handle swo famba hi swona, xikokovi lexi famba famba hi nxava/khwiri kumbe hi marhumbu, kasi riviti **xinyokana** ku kongomisiwa eka xikokovi lexi nga riki na swirho swa le handle swo famba hi swona, xikokovi lexi famba famba hi nxava/khwiri kumbe hi marhumbu kambe xi ri xitsongo hi vukhale.

r) U lumiwile hi xinyoxana endleveni.

Xihlivi xa Ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
nyoxi – (Riviti)	xinyoxana – (Riviti) <u>xi-</u> -nyox- <u>-ana</u>

Riviti leri paluxiweke laha henhla ri vumbiwile hikwalaho ka endlelo ra ntsongohato wa riviti. Riviti leri ri tumbuluka loko ku humelela endlelo ra ndzungelelo wa ntsongohato wo komba vukhale, riviti leri ri vumbiwa kusuka eka riviti **nyoxi** laha loko ri tsongahatiwa ku lungeleriweke xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** ku vumba riviti **xinyoxana**. Riviti **nyoxi** ri kongomisa eka xitsotswana xo haha xa miri wa muhlovo wa xitshopana ni wa ntima xi tlhela xi va na ndzhombo exisukeni xa xona, kasi riviti **xinyoxana** ri kongomisa eka xitsotswana xitsongo hi xivumbeko xo haha xa miri wa muhlovo wa xitshopana ni wa ntima xi tlhela xi va na ndzhombo exisukeni xa xona.

s) Ndzi pfurile xibindzwana xa mina edorobeni.

Xihlivi xa Ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
bindzu – (Riviti)	xibindzwana – (Riviti) xi- -bindz- [w] -ana

Riviti leri ri andlariweke laha henhla ri vumbiwile hi ku lungelela xirhangi na xilandzi swa ntsongohato eka rimitsu ra riviti **bindzu**. Leri i endlelo ra ku lungelela xirhangi **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimitsu **-bindz-** ra riviti **bindzu**, ku vumba riviti ra ntsongohato **xibindzwana** hi endlelo ra ndzungelelo ra ku komba ku ndhundhuzela.

Mpfumawulo wa xitwalana /w/ wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhla xo pfuleka xa /u/ xi hlanganeke na xitwari xa le hansi xo pfuleka /a/, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Riviti **bindzu** ri kongomisa eka ndhawu laha ku xavisiwaka na ku xavisa nhundzu. Kasi riviti **xibindzwana** rona ri kongomisa eka ndhawu yi tsongo hi xivumbeko laha ku xavisiwaka na ku xavisa nhundzu.

t) Vana va vuyile hi xibazana exikolweni.

Xihluvi xa Ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
bazi – (Riviti)	xibazana – (Riviti) <u>xi-</u> -baz- <u>-ana</u>

Riviti leri andlariweke laha henhla **xibazana** ri vumbiwe tanihi hi riviti lerintshwa leri tumbulukeke kusuka eka riviti **bazi**, hi maendlelo ma ndzungelelo ma ntsongohato yo komba xiyimo. Laha ku lungeleriwile swinembeletwana xa xirhangi xa ntsongohato **xi-** na xilandzi **-ana** eka rimutsu **-baz-** ku vumba riviti **xibazana**. Riviti **bazi** ri kongomisa eka xifambo lexikulu xi nga na switulu na mafasitere yo tala xi tlhela xi va na lwangu onge hi le ndlwini leswaku vakhandziyi va xona va hlayiseka eka vukarhi bya maxelo man'wana na man'wana, kasi riviti **xibazana** rona ri kongomisa eka xifambo lexikulu kambe xi ri xitsongo hi xiyimo ka bazi lexi nga na switulu na mafasitere yo tala xi tlhela xi va na lwangu onge hi le ndlwini leswaku vakhandziyi va xona va hlayiseka eka vukarhi bya maxelo man'wana na man'wana.

4.2.2.2. Vundhawu

Eka ririmi ra Xitsonga loko hi vumba vundhawu hi lungelela xirhangi na xilandzi swa vundhawu. Eka Xitsonga hi na xirhangi xa vundhawu **e-**, hi tlhela hi va na swilandzi swa vundhawu, ku nga **-ini**, na, **-eni**. Hi tlhela hi va na xiaki xo komba vundhawu xa

eka. Eka matsalelo ma khale, xirhangi **e-** a xi kumeka xi tsariwile xi ri **a-**, kambe maendlelo ma muxaka lowu ma cinciwile hi ku landza milawu ya matsalelo na mapeletelo ma 2019. Leswi swi tano na le ka xiaki **eka** lexi a xi tsariwa ku ri **aka**. Xirhangi xa vundhawu xi tirha na xilandzi xa vundhawu eka maviti mo tala handle ka le ka mavitatindhawu.

a) Vana va yile exikolweni.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
xikolo (Riviti)	Exikolweni (Riviti) e- -xikol- [w]- -eni

Riviti **exikolweni** ri vumbiwile kusuka eka riviti **xikolo** loko ku vumbiwa vundhawu bya riviti **xikolo**. Eka riviti **exikolweni** ku nembeletiwile swinembeletwana ku vumba riviti **exikolweni**, swinembeletwana leswi nga nembeletywa i xirhangi xa vundhawu **e-** lexi nembeletweke emahlweni ka xirhangi xa riviti **xi-** na xilandzi **-eni**. Swinembeletwana leswimbirhi leswi boxiweke swi nembeletiwile eka rimitsu ra riviti **xikolo -kol-** ku vumba riviti ro komba vundhawu **exikolweni** laha ri vumbiweke na nhlamuselo ya rona yo hambana na riviti leri ri pfeleleke kusuka eka rona.

Mpfumawulo wa xitwalana **/w/** wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhlaxikarhi xo pfuleka xa **/o/** xi hlangeke na xitwari xa le xikarhi xo pfuleka **/e/**, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Riviti **xikolo** ku kongomisiwa eka muako lowu vadyondzi va leteriwaka eka wona mayelana ni leswi lavekaka eka vumundzuku bya vona, kasi riviti **exikolweni** ri kongomisa eka ndhawu leyi vadyondzi va leteriwaka eka yona.

b) Risenga u akile yindlu leyikulu emutini wa yena.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
muti - Riviti	emutini (Riviti) e- -mut- -ini

Eka riviti leri andlariweke laha henhla ku humelerile endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito. Riviti **muti** ri lungeleriwile xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-ini** eka rimitsu ra rona **-mut-** ku vumba riviti ra ku komba vundhawu **emutini**. Riviti leri vumbiweke ri va na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Nhlamuselo ya riviti **muti** yi kongomisa laha ku nga kaya ka vanhu kumbe vutshamo bya nuna na nsati laha ku nga na tindlu to etlela eka tona, kasi riviti **emutini** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi ku tshamaka vanhu.

c) Ku vile na ndhambi etikweni.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
tiko – (Riviti)	etikweni – (Riviti) e- -tik-[w]- -eni

Ekuvumbiweni ka riviti **etikweni** leri nga andlariwa laha henhla, ku humelele endlelo ra ndzungelelo eka riviti **tiko** ku vumba riviti **etikweni**. Eka riviti **tiko** ku na ku nembeletwa ka swinembeletwana swa xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-eni** eka rimitsu **-tik-** ku vumba riviti etikweni.

Mpfumawulo wa xitwalana **/w/** wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhlaxikarhi xo pfuleka xa **/o/** xi hlanganeke na xitwari xa le xikarhi xo pfuleka **/e/**, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Maviti lama hambileswi rin'wana ri vumbiweke kusuka eka rin'wana kambe ma hambana hi tinhlamuselo. Riviti **tiko** ri kongomisa eka ndhawu leyi ku tshamaka vanhu

lava fumiwaka hi phuresidente ndhawu leyi yiva yi aviwile hi swifundzha, kasi riviti **etikweni** rona ri pfelerile na nhlamuselo ya rona laha ri kombaka ndhawu yo karhi laha ku tshamaka vanhu vo karhi.

d) Kokwana u yile emaphoriseni kuya mangala nandzu.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
maphorisa – (Riviti)	emaphoriseni– (Riviti) e- -maphoris- -eni

Endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito ri humelerile eka riviti leri nga laha henhla. Riviti **maphorisa** ri lungeleriwele xirhangi xa vundhawu **e-** eka rimutsu ra rona **-phor-** ri tlhela ri lungeleriwa na xilandzi **-eni** ku vumba riviti ro komba vundhawu **emaphoriseni**. Riviti leri vumbiweke ri va na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riviti leri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **maphorisa** ri kongomisa eka tinhlori ta tiko leti tirhelaka mfumo ku tiyisisa leswaku vanhu va hanyisana kahle etikweni, kasi riviti **emaphoriseni** rona ri komba ndhawu leyi maphorisa ma kumekaka kona.

e) Ndzi fambile namixo kuya ekerekeni.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
kereke – (Riviti)	ekerekeni – (Riviti) e- -kerek- -eni

Ekerekeni i riviti leri vumbiweke hi endlelo ra ndzungelelo laha ri vumbiweke kusuka eka riviti **kereke**. Riviti leri ri vumbiwile hi ku lungelela xirhangi xa vundhawu xa **e-** na xilandzi xa **-eni** eka riviti **kereke**. Riviti leri loko ri vumbiwa ri va na nhlamuselo ya rona,

leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **kereke** ri vula yindlu leyi vanhu va gandzelaka eka yona Xikwembu, kasi riviti **ekerekeni** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi vanhu lava gandzelaka Xikwembu yi nga kona.

f) Gezani u fikile ehofisini a hlundzukile.

Xihlivi xa ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
hosi – (Riviti)	Ehosini – (Riviti) e- -hos- -ini

Riviti leri paluxiweke laha henhla **ehosini** ri vumbiwile kusuka eka riviti **hosi**, hi ku landza endlela ro vumba marito ra ndzungelelo. Endlelo leri ri humelele hi ku lungelela swinembeletwana eka riviti **hosi**, laha ku nga nembeletwa xinembeletwana xa xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-ini** eka riviti **hosi** ku vumba riviti ro komba vundhawu **ehosini**. Riviti leri vumbiweke ri va na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **hosi** rikongomisa eka munhu loyi a rhangela vanhu va rixaka ro karhi naswona a va a lo tswaleriwa vurhangeri lebyi, kasi riviti **ehosini** ku kongomisiwa eka ndhawu leyi hosi yi tshamaka kona.

g) Vafana va yile ebolweni.

Xihlivi xa ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
bolo – (Riviti)	ebolweni - (Riviti) e- -bol- [w]- -eni

Riviti **ebolweni** ri vumbiwile kusuka eka riviti **bolo** loko ku vumbiwa vundhawu bya riviti **xikolo**. Eka riviti **ebolweni** ku nembeletwile swinembeletwana ku vumba riviti **ebolweni**, swinembeletwana leswi nga nembeletwa i xirhangi xa vundhawu **e-** lexi

nembeletiwewe emahlweni ka xirhangi xa riviti **xi-** na xilandzi **-eni**. Swinembeletwana leswimbirhi leswi boxiweke swi nembeletiwile eka rimitsu ra riviti **bolo -bol-** ku vumba riviti ro komba vundhawu **ebolweni** laha ri nga na nhlamuselo ya rona yo hambana na riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **bolo** ku kongomisiwa eka nchumu wa xirhendzevutana lowu tirhisiwaka eka mitlango yo tala, kasi riviti **ebolweni** ri kongomisa eka ndhawu leyi vatlangi va bolo va tlangelaka kona.

h) Vavanuna va fikile efemeni va tirha.

Xihlivi xa ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
feme – (Riviti)	efemeni – (Riviti) e- -fem- -eni

Eka riviti leri andlariweke laha henhla ku humelerile endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito. Riviti **feme** ri lungeleriwele xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-eni** eka rimitsu ra rona **-fem-** ku vumba riviti ra ku komba vundhawu **efemeni**. Riviti leri vumbiweke ri na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Nhlamuselo ya riviti **feme** yi kongomisa eka xivandla xa mitirho, kasi riviti **efemeni** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi xivandla xa mitirho xi nga kona.

i) Va yile entirhweni ku karhi kuna mpfula ya xihangu.

Xihlivi xa ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
ntirho – (Riviti)	entirhweni – (Riviti) e- -ntirh- [w]- -eni

Ekv vumbiweni ka riviti **entirhweni** leri nga andlariwa laha henhla, ku humelele endlelo ra ndzungelelo eka riviti **ntirho** ku vumba riviti **entirhweni**. Eka riviti **ntirho** ku na ku

nembeletwa ka swinembeletwana swa xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-eni** eka rimitsu **-ntirh-** ku vumba riviti **etirhweni**.

Mpfumawulo wa xitwalana **/w/** wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhlaxikarhi xo pfuleka xa **/o/** xi hlanganeke na xitwari xa le henhlaxikarhi xo pfuleka **/e/**, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Maviti lama hambileswi rin'wana ri vumbiweke kusuka eka rin'wana kambe ma hambana hi tinhlamuselo. Riviti **ntirho** ri kongomisa eka nghingiriko lowu endliwaka hi ku tirhisa mavoko, kasi riviti **entirhweni** rona ri na nhlamuselo ya rona laha ri kombaka ndhawu yo karhi laha vanhu vatirhaka kona.

j) Gezani u tshama a ri ebyaleni masiku hinkwawo.

Xihlubi xa ritoxidzi	Xihlubi xa Ndzungelelo
byala – (Riviti)	ebyaleni – (Riviti) e- -byal- -eni

Endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito ri humelerile eka riviti leri nga laha henhla. Riviti **byala** ri lungeleriwile xirhangi xa vundhawu **e-** eka rimutsu ra rona **-byal-** ri tlhela ri lungeleriwa na xilandzi **-eni** ku vumba riviti ro komba vundhawu **ebyaleni**. Riviti leri vumbuwaka ri va na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riviti leri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **byala** ri kongomisa eka xinwiwa lexi pypyaka munhu loko a xi nwile hi xitalo, kasi riviti **ebyaleni** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi byala byi xavisiwaka kona.

k) Nyeleti u ngenile emovheni a famba.

Xihlubi xa ritoxidzi	Xihlubi xa Ndzungelelo

movha – (Riviti)	emovheni – (Riviti) e- -movh- -eni
-------------------------	--

Emovheni i riviti leri vumbiweke hi endlelo ra ndzungelelo laha ri vumbiweke kusuka eka riviti **movha**. Riviti leri ri vumbiwile hi ku lungelela xirhangi xa vundhawu xa **e-** na xilandzi xa **-eni** eka riviti **movha**. Riviti leri loko ri vumbiwa ri va na nhlamuselo ya rona, leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **movha** ri vula xifambo xa ku va na njhini na mavhilwa ma mune, kasi riviti **emovheni** rona ri kongomisa endzeni kumbe laha xifambo xa ku va na njhini na mavhilwa ma mune xi nga kona.

l) Gezani u fikile ehofisini a hlundzukile.

Xihlubi xa ritoxidzi	Xihlubi xa Ndzungelelo
hosi – (Riviti)	ehosini – (Riviti) e- -hos- -ini

Riviti leri paluxiweke laha henhla **ehofini** ri vumbiwile kusuka eka riviti **hofisi**, hi ku landza endlela ra vuvumba marito ra ndzungelelo. Endlelo leri ri humelele hi ku lungelela swinembeletwana eka riviti **hofisi**, laha ku nga nembeletwa xinembeletwana xa xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-ini** eka riviti **hofisi** ku vumba riviti ro komba vundhawu **ehofisini**. Riviti leri vumbiweke ri va na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **hofisi** rikongomisa eka kamara leyi vanhu va tirhelaka eka yona mitirho, kasi riviti **ehosini** ku kongomisiwa eka ndhawu leyi kamara yo tirhela eka yona yi nga kona.

m) Hi yile enkosini wa manana wa yena.

Xihlavi xa ritoxidzi	Xihlavi xa Ndzungelelo
nkosi – (Riviti)	enkosini – (Riviti) e- -nkos- -ini

Eka riviti leri andlariweke laha henhla ku humelerile endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito. Riviti **nkosi** ri lungeleriwile xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-ini** eka rimitsu ra rona **-nkos-** ku vumba riviti ra ku komba vundhawu **enkosini**. Riviti leri vumbiweke ri na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Nhlamuselo ya riviti **nkosi** yi kongomisa eka ntirho wo heleketa mufi endlwini ya yena ya makumu, kasi riviti **enkosini** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi ku nga na ntirho wo heleketa mufi endlwini ya yena ya makumu.

n) Vatrhi va yile entlangwini wa mutirhikuloni.

Xihlavi xa ritoxidzi	Xihlavi xa Ndzungelelo
ntlango – (Riviti)	entlangwini – (Riviti) e- -ntlang- [w]- -ini

Ekv vumbiwini ka riviti **entlangwini** leri nga andlariwa laha henhla, ku humelele endlelo ra ndzungelelo eka riviti **ntlango** ku vumba riviti **entlangwini**. Eka riviti ntlango ku na ku nembeletwa ka swinembeletwana swa xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-ini** eka rimitsu **-ntlang-** ku vumba riviti **entlangwini**.

Mpfumawulo wa xitwalana **/w/** wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le xikarhi xo pfuleka xa **/o/** xi hlanganeke na xitwari xa le xikarhi xo pfuleka **/e/**, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Maviti lama hambileswi rin'wana ri vumbiwile kusuka eka rin'wana kambe ma hambana hi tinhlamuselo. Riviti **ntlango** ri kongomisa eka nghingiriko wo tirhisa

matimba na vuswikoti bya mutlangi kumbe ntlawa ku wu humelerisa, kasi riviti **entlangwini** rona ri na nhlamuselo ya rona laha ri kombaka ndhawu laha nghingiriko lowu wu humelelaka kona.

o) Vana va vuyile na mati enkoveni.

Xihlubi xa ritoxidzi	Xihlubi xa Ndzungelelo
nkova – (Riviti)	enkoveni – (Riviti) e- -nkov- -eni

Endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito ri humelerile eka riviti leri nga laha henhla. Riviti **nkova** ri lungeleriwele xirhangi xa vundhawu **e-** eka rimutsu ra rona **-nkov-** ri tlhela ri lungeleriwa na xilandzi **-eni** ku vumba riviti ro komba vundhawu **enkoveni**. Riviti leri vumbiweke ri na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riviti leri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **nkova** ri kongomisa eka rivala leri nga exikarhi ka switsunga kumbe tintshava, kasi riviti **enkoveni** rona ri komba ndhawu leyi rivala leri nga exikarhi ka switsunga kumbe tintshava ri kumekaka kona.

p) Va hundzile hi le enhoveni na vusiku.

Xihlubi xa ritoxidzi	Xihlubi xa Ndzungelelo
nhova – (Riviti)	enhoveni – (Riviti) e- -nhov- -eni

Enhoveni i riviti leri vumbiweke hi endlelo ra ndzungelelo laha ri vumbiweke kusuka eka riviti **nhova**. Riviti leri ri vumbiweke hi ku lungelela xirhangi xa vundhawu xa **e-** na

xilandzi xa **-eni** eka riviti **nhova**. Riviti leri loko ri vumbiwa ri va na nhlamuselo ya rona, leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **nhova** ri vula ndhawu leyi nga tala hi byanyi na minsinya, kasi riviti **enhoveni** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi nga tala hi byanyi na minsinya yi nga kona.

q) Hi ngenile etshangeni hi senga masi.

Xihlivi xa ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
tshanga – (Riviti)	etshangeni – (Riviti) e- -tshang- -eni

Riviti **etshangeni** ri vumbiwile kusuka eka riviti **tshanga** loko ku vumbiwa vundhawu bya riviti **tshanga**. Eka riviti **etshangeni** ku nembeletiwile swinembeletwana ku vumba riviti leri, swinembeletwana leswi nga nembeletwiwa i xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-eni**. Swinembeletwana leswimbirhi leswi boxiweke swi nembeletiwile eka rimitsu ra riviti **tshanga** ku nga **-tshang-** ku pfelerisa riviti ro komba vundhawu **etshangeni** laha ri vumbiweke na nhlamuselo ya rona yo hambana na riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **tshanga** ku kongomisiwa eka xivala xa tihomu, kasi riviti **etshangeni** ri kongomisa eka ndhawu leyi xivala xa tihomu xi nga kona.

r) Hi yile edorobeni ku ya xava swiambalo.

Xihlivi xa ritoxidzi	Xihlivi xa Ndzungelelo
doroba – (Riviti)	edorobeni – (Riviti) e- -dorob- -eni

Eka riviti leri andlariweke laha henhla ku humelerile endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito. Riviti **doroba** ri lungeleriwele xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi **-eni** eka rimitsu ra rona **-dorob-** ku vumba riviti ra ku komba vundhawu **edorobeni**. Riviti leri vumbiweke ri na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riviti leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Nhlamuselo ya riviti **doroba** yi kongomisa eka xivandla lexi nga ni miako ya mabindzi, kasi riviti **edorobeni** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi xivandla lexi nga ni miako ya mabindzi xi nga kona.

s) Tatana u pfalerile tihuku ehokweni.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
hoko – (Riviti)	ehokweni – (Riviti) e- -hok- [w]- -eni

Ekuvumbiweni ka riviti **ehokweni** leri nga andlariwa laha henhla, ku humelele endlelo ra ndzungelelo eka riviti **hoko** ku vumba riviti **ehokweni**. Eka riviti **hoko** ku na ku nembeletwa ka swinembeletwana swa xirhangi xa vundhawu **e-** na xilandzi xa vundhawu **-eni** eka rimitsu **-hok-** ku vumba riviti ehokweni.

Mpfumawulo wa xitwalana **/w/** wu tile hikokwalaho ka ndzhundzuluko wa mipfumawulo wa ndzin'wihato laha xitwari xa le henhlixikarhi xo pfuleka xa **/o/** xi hlangeke na xitwari xa le xikarhi xo pfuleka **/e/**, ivi swi kucetelana ku tumbuluxa xitwalana lexi.

Maviti lama hambileswi rin'wana ri vumbiweke kusuka eka rin'wana kambe ma hambana hi tinhlamuselo. Riviti **hoko** ri kongomisa eka xivala xa tinguluve kumbe tihuku, kasi riviti **ehokweni** rona ri na nhlamuselo ya rona laha ri kombaka ndhawu leyi ku tshamaka tinguluve kumbe tihuku.

t) Vanhwanyana va yile ematini.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Ndzungelelo
mati – (Riviti)	ematini – (Riviti) e- -mat- -ini

Endlelo ra ndzungelelo ro vumba marito ri humelerile eka riviti leri nga laha henhla. Riviti **mati** ri lungeleriwele xirhangi xa vundhawu **e-** eka rimutsu ra rona **-mat-** ri tlhela ri lungeleriwa na xilandzi **-ini** ku vumba riviti ro komba vundhawu **ematini**. Riviti leri vumbiweke ri na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riviti leri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **mati** ri kongomisa eka xihalaki xo kala muhlovo hambu wu ri nantswo, kasi riviti **ematini** rona ri komba ndhawu leyi xihalaki xo kala muhlovo hambu wu ri nantswo xi kumekaka kona.

u) A ndzi ri ku tirheni exirhapeni loko a fika.

Xihluvi xa ritoxidzi	Xihluvi xa Mpelelo
xirhapa – (Riviti)	exirhapeni – (Riviti) e- -xirhap- -eni

Exirhapeni i riviti leri vumbiweke hi endlelo ra ndzungelelo laha ri vumbiweke kusuka eka riviti **xirhapa**. Riviti leri ri vumbiwele hi ku lungelela xirhangi xa vundhawu xa **e-** na xilandzi xa **-eni** eka rito **xirhapa**. Riviti leri loko ri vumbiwele ri na nhlamuselo ya rona, leyi hambaneke na ya rito leri ri vumbiweke kusuka eka rona. Riviti **xirhapa** ri vula nsimu ya matsavu kumbe mihandzu, kasi riviti **exirhapeni** rona ri kongomisa eka ndhawu leyi nsimu ya matsavu kumbe mihandzu yi kumekaka kona.

4.2.2.3. Matlhelo ma maendli

Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela ndzungelelo lowu humelelaka ku vumba maendli hi ku lungelela swiheteleri swa mikarhi ya maendli. Loko ku karhi ku hlamuseriwa ku karhi ku nghenisiwa na mikarhi ya maendli ku endlela ku kota ku komba na mikarhi ya matlhelo maendli lama.

a)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Mufana u teka xinkwa xo basa.	u teka	a nga teki
Mufana a nga teki xinkwa xo basa.		

Misinya ya maendli yi kota ku cinca xivumbeko kumbe ku tumbuluxa marito mantshwa hikuva ku susiwa xitwari xo hetelela eka misinya ya maendli. Hi na nsinya wa riendli **teka** lowu nga ka tlhelo ra mpfumelo kasi loko nsinya wa riendli wu ya eka tlhelo ra nandzulo ku susiwa xitwari xo hetelela leswaku xi siviwa hi xitwari -i lexi tumbuluxaka tlhelo ra nandzulo **teki** leri tumbulukaka na nhlamuselo yo kanetana na leswi vulaka hi nsinya wa riendli **teka**. Loko leswi swi humelerile, xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xi cinca xi va a *nga* ku endlela leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Nsinya wa riendli **teka** rona ri komba ku va u vunga, ku rhwala kumbe ku khoma nchumu wo karhi hi mavoko kasi **teki** yi landzula leswaku u nga endli swo vunga, ku rhwala kumbe ku khoma nchumu hi mavoko.

b)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Khoma n'wana yaloye hi voko.	u khoma	a nga khomi
U nga khomi n'wana yaloye hi voko.		

Nsinya wa riendli **khoma** i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Ku tumbuluxa tlhelo ra nandzulo xitwari xo hetelela xa susiwa xi siviwa hi xitwari -i eka riendli **khoma** ku

tumbuluxa rito ra tlhelo ra nandzulo **khomi**. Marito lama ma tlhela ma hambana hi tinhlamuselo hambi leswi leri ra tlhelo ra nandzulo ri tumbulukeke kusuka eka leri ra tlhelo ra mpfumelo. Xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa cinca xi va a *nga* loko leswi swi swi humelela, leswi swi endla leswaku xivulwa xiva eka nandzulo. Riendli **khoma** ri vula ku tamela nchumu hi voko, kasi riendli **khomi** rona ri kaneta leswi vulaka hi rito khoma hikuva rito **khomi** ri vula leswaku u nga tameli nchumu hi voko.

c)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Loko ndzi vuya emudendeni ndzi ta rhuma Nyanisi a ya ndzi xavela fole ra BB na mimecisi mimbirhi.	u rhuma	a <i>nga</i> rhumi
Loko ndzi vuya emudendeni a ndzi nge rhumi Nyanisi a ya ndzi xavela fole ra BB na mimecisi mimbirhi.		

Rito **rhuma** i riendli leri nga ka tlhelo ra mpfumelo. Hi ku landza mavumbelo ma marito hi maendlelo ma ndzungelelo wa marito xitwari xo hetelela xi siviwa hi xitwari -i eka riendli leri ku vumba rito rintshwa leri nga ka tlhelo ra nandzulo laha ku lungeleriwa xitwari xo hetelela -i lexi sivaka xitwari xo hetelela -a. Loko ku lungeleriwa xiheteleri xa tlhelo ra nandzulo -i ku vumba rito **rhumi** leri landzulaka leswi vulaka hi rito **rhuma**. Loko rito **rhumi** ri vumbiwa ri humelela na nhlamuselo ya rona leyi landzulaka leswi vulaka hi rito leri ri vumbiwaka kusuka ka rona. Xivulwa xa cinca xi va eka nandzulo hi ku lungeleriwa xitwananisi a *nga* xa nandzulo ku vumba xivulwa xa nandzulo kusuka eka nkarhi wa sweswi loko leswi swi endleka. Rito **rhuma** ri kongomisa eka ku lerisa munhu leswaku a ya ko karhi kumbe a yisa swin'wana kokarhi, rito **rhuma** ri nga tlhela ri vula ku byela munhu leswaku a endla ntirho wokarhi. Rito **rhumi** rona ri kongomisa eka ku va u nga byeli munhu leswaku a endla ntirho wokarhi.

d)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Hasani wa yiva .	u yiva	a <i>nga</i> yivi

Hasani a nga yivi .		
----------------------------	--	--

Yiva i nsinya wa riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Rito leri loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku humelela endlelo ra ndzungelelo laha xitwari -i xi siva xitwari xo hetelela eka nsinya wa riendli **yiva** ku vumba tlhelo ra nandzulo wa rona laha ku vumbiwaka riendli **yivi**. Riendli **yivi** ri vumbiwa na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona. Eka xivulwa xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa susiwa, loko leswi swi endleka ku ngenisiwa xitwananisi xa nandzulo a *nga* ku vumba xivulwa xa nandzulo. Riendli **yiva** ri kongomisa eka ku teka swilo swa vanhu u nga nyikiwangi, kasi riendli **yivi** rona ri vula ku ka u nga teki swilo swa vanhu u nga nyikiwangi.

e)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Vana a va tsutsuma loko va vuya.	u tsutsuma	a <i>nga</i>
Vana a va nga tsutsumi loko va vuya.		tsutsumi

Riendli **tsutsuma** i rito leri nga lungeleriwa xiheteri xa makumu -i ku vumba rito ra nandzulo **tsutsumi** naswona rito **tsutsuma** i rito leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Loko ku susiwa xitwari xo hetelela leswaku xi siviwa hi xitwari -i eka riendli **tsutsuma** ku vumbekile rito lerintshwa **tsutsumi** leri teke na nhlamuselo ya rona leyi kanetaka leswi vulaka hi nhlamuselo ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona. Loko leswi swi humelerile, xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xi cinca xi va a *nga* ku endlela leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Rito **tsutsuma** i riendli leri kongomisaka eka ku suka endhawini yokarhi u ya eka yin'wana hi rivilo, kasi rito **tsutsumi** rona ri vula ku ka u nga suki eka ndhawu yokarhi u ya eka yin'wana hi rivilo.

f)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo

Hahani wa kheta marito loko a vulavula.	u kheta	a <i>nga kheti</i>
Hahani a nga kheti marito loko a vulavula.		

Misinya ya maendli yi kota ku cinca xivumbeko kumbe ku tumbuluxa marito lamantshwa hikuva ku susiwa xitwari xo hetelela eka minsinya ya maendli. Hina nsinya wa riendli **kheta** lowu nga ka tlhelo ra mpfumelo kasi loko nsinya wa riendli wu ya eka tlhelo ra nandzulo xitwari xo hetelela xa susiwa xi siviwa hi xitwari -i lexi tumbuluxaka tlhelo ra nandzulo **kheti** leri tumbulukaka na nhlamuselo yo kanetana na leswi vulaka hi nsinya wa ri endli **kheta**. Xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa cinca xi va a *nga* loko leswi swi humelela, swi endla leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Nsinya wa riendli **kheta** ri kongomisa eka ku hlawula nchumu exikarhi ka yin'wana minchumu kasi **kheti** yi vula leswaku u nga hlawuli nchumu exikarhi ka yin'wana minchumu.

g)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Manana a kathala hi vuhlayiseki bya mina.	u khatala	a <i>nga khatali</i>
Manana a nga khathali hi vuhlayiseki bya mina.		

Nsinya wa riendli **khatala** i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Ku tumbuluxa tlhelo ra nandzulo ra rito **khatala** xitwari xo hetelela xi fanele ku siviwa hi xitwari -i eka riendli **khatala** ku tumbuluxa rito ra tlhelo ra nandzulo **khatali**. Marito lama ma tlhela ma hambana hi tinhlamuselo hambu leswi leri ra tlhelo ra nandzulo ri tumbulukeke kusuka eka leri ra tlhelo ra mpfumelo. Xivulwa xa cinca xi va eka nandzulo hi ku lungeleriwa ka xitwananisi a *nga* xa nandzulo ku vumba xivulwa xa nandzulo kusuka eka nkarhi wa sweswi loko leswi swi endleka. Riendli **khatala** ri vula ku vilela hi swokarhi, kasi riendli **khatali** rona ri kaneta leswi vulaka hi rito khatala hikuva rito **khatali** ri vula ku va u nga vileli hi swokarhi.

h)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Swakudya leswi swa kecela .	u kecela	a <i>nga</i> keceli
Swakudya leswi a swi keceli .		

Riendli **kecela** i riendli leri nga ka tlhelo ra mpfumelo. Hi ku landza mavumbelo ma marito hi maendlelo ma ndzungelelo wa marito xitwari -i xi siva xitwari xo hetelela eka riendli leri ku vumba rito lerintshwa leri nga ka tlhelo ra nandzulo. Loko ku lungeleriwa xiheteleri xa tlhelo ra nandzulo -i ku vumbiwa rito **keceli** leri landzulaka leswi vulaka hi rito **kecela**. Loko rito **keceli** ri vumbiwa ri fika na nhlamuselo ya rona leyi landzulaka leswi vulaka hi rito leri ri vumbiwaka kusuka ka rona. Eka xivulwa xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa susiwa, loko leswi swi endleka ku ngenisiwa xitwananisi xa nandzulo a *nga*, ku vumba xivulwa xa nandzulo. Rito **kecela** ri kongomisa eka xakudya lexi nga dyekiki hikwalaho kova na misava kumbe swiribyana, kasi rito **keceli** rona ri kongomisa eka xakudya lexi dyekaka hikuva xi nga ri na misava kumbe swiribyana.

i)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Rirhandzu u peleta marito kahle.	u peleta	a <i>nga</i> peleti
Rirhandzu a nga peleti marito kahle.		

Peleta i nsinya wa riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Rito leri loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku humelela endlelo ra ndzungelelo laha ku susiwa xitwari xo hetelela kutani xi siviwa hi xitwari -i eka nsinya wa riendli **peleta** ku vumba tlhelo ra nandzulo wa rona laha ku vumbiwaka riendli **peleti**. Riendli **peleti** ri vumbiwa na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito leri vumbiwaka kusuka eka rona. Loko leswi swi humelerile, xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xi cinca xi va a *nga* ku endlela leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Riendli **peleta** ri kongomisa eka ku humesa

mpfumawulo wa mapeletwana ma rito, kasi rito **peleti** rona ri vula ku ka u nga humesi mpfumawulo wa mapeletwana ma rito.

j)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Malume u phendla mpahla leyi nga anekiwa leswaku a kota ku hundza. Malume a nga phendli mpahla leyi nga anekiwa leswaku a kota ku hundza.	u phendla	a nga phendli

Riendli **phendla** i rito leri nga lungeleriweke xiheteri xa makumu **-i** ku vumba rito ra nandzulo **phendli** naswona rito **phendla** i rito leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Loko xitwari xo hetelela xi susiwa xi siviwa hi xitwari **-i** eka riendli **phendla** ku vumbekile rito lerintshwa **phendli** leri teke na nhlamuselo ya rona leyi kanetana ka leswi vulaka hi nhlamuselo ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona. Xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa cinca xi va a *nga* loko leswi swi humelela, swi endla leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Rito **phendla** i riendli leri kongomisaka eka ku pfula ndlela hi ku bakanyela swirhalanganyi ematlhelo, kasi rito **phendli** rona ri vula ku ka u nga pfuli ndlela hi ku bakanyela swirhalanganyi ematlhelo.

k)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Mutirhi u penda yindlo ya kokwani. Mutirhi a nga pendi yindlo ya kokwani.	u penda	a nga pendi

Misinya ya maendli yi kota ku cinca xivumbeko kumbe ku tumbuluxa marito lamantshwa hikuva ku susiwa xitwari xo hetelela eka minsinya ya maendli. Hina nsinya wa riendli **penda** lowu nga ka tlhelo ra mpfumelo kasi loko nsinya wa riendli wu ya eka tlhelo ra nandzulo xitwari xo hetelela xi siviwa hi xitwari **-i** lexi tumbuluxaka tlhelo ra

nandzulo **pendi** leri tumbulukaka na nhlamuselo yo kanetana na leswi vulaka hi nsinya wa ri endli **penda**. Xivulwa xa cinca xi va eka nandzulo hi ku lungeleriwa xitwananisi a *nga* xa nandzulo ku vumba xivulwa xa nandzulo kusuka eka nkarhi wa sweswi loko leswi swi endleka. Nsinya wa riendli **phenda** ri kongomisa eka ku tota muhlovo wokarhi eka ximakiwa xokarhi, kasi **phendi** yi kongomisa ka ku u nga toti muhlovo wokarhi eka xikakiwa xokarhi.

l)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Vavasati va peperha mapa va nga si sweka.	u peperha	a <i>nga</i> peperhi
Vavasati a va peperhi mapa va nga si sweka.		

Nsinya wa riendli **peperha** i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Ku tumbuluxa tlhelo ra nandzulo ra rito **peperha** xitwari -i xi siva xitwari xo hetelela eka riendli **peperha** ku tumbuluxa rito ra tlhelo ra nandzulo **peperhi**. Marito lama ma tlhela ma hambana hi tinhlamuselo hambu leswi leri ra tlhelo ra nandzulo ri tumbulukeke kusuka eka leri ra tlhelo ra mpfumelo. Eka xivulwa xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa susiwa, loko leswi swi endleka ku ngenisiwa xitwananisi xa nandzulo a *nga*, ku vumba xivulwa xa nandzulo. Riendli **peperha** ri vula ku hambanisa vudyangwana eka mapa, kasi riendli **peperhi** rona ri kaneta leswi vulaka hi rito **peperha** hikuva rito **peperhi** ri vula kuka u nga hambinisi vudyangwana eka mapa.

m)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Nhwanyana loyi u cina a karhi a pekula swiambalo.	a pekula	a <i>nga</i> pekuli

Nhwanyana loyi a nga cini a karhi a pekula swiambalo.		
--	--	--

Rito **pekula** i riendli leri nga ka tlhelo ra mpfumelo. Hi ku landza mavumbelo ma marito hi maendlelo ma ndzungelelo wa marito ku susiwa xitwari xo hetelela leswaku xi siviwa hi xitwari -i eka riendli leri ku vumba rito lerintshwa leri nga ka tlhelo ra nandzulo. Loko ku lungeleriwa xiheteleri xa tlhelo ra nandzulo -i ku vumbiwa rito **pekuli** leri landzulaka leswi vulaka hi rito **pekula**. Loko rito **pekuli** ri vumbiwa na nhlamuselo ya rona leyi landzulaka leswi vulaka hi rito leri ri vumbiwaka kusuka ka rona. Loko leswi swi humelerile, xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xi cinca xi va a *nga* ku endlela leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Rito **pekula** ri kongomisa eka ku hahlula swiambalo ivi swirho swa le xihundleni swi sala swilo tlangandla erivaleni kumbe ku vonaka hi ku olova, kasi rito **pekuli** rona ri kongomisa eka ku ka u nga hahluli swiambalo u humesela swirho swa le xihundleni erivaleni.

n)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Mufana u pawula misisi.	u pawula	a <i>nga</i> pawuli
Mufana a nga pawuli misisi.		

Pawula i nsinya wa riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Rito leri loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku humelela endlelo ra ndzungelelo laha xitwari xo hetelela xi susiwaka xi siviwa hi xitwari -i eka nsinya wa riendli **pawula** ku vumba tlhelo ra nandzulo wa rona laha ku vumbiwaka riendli **pawuli**. Xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa cinca xi va a *nga* loko leswi swi humelela, swi endla leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Riendli **pawuli** ri pfelela na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito leri pfeleleke kusuka eka rona. Riendli **pawula** ri kongomisa eka ku byewula kumbe ku tsemeta misisi, kasi rito **pawuli** rona ri vula ku ka u nga byewuli kumbe ku tsemeta misisi.

o)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Munhu u petsa mpahla loko a heta ku yi susa edarateni.	u petsa	a <i>nga</i> petsi
Munhu a nga petsi mpahla loko a heta ku yi susa edarateni.		

Riendli **petsa** i rito leri nga lungeleriweke xiheteri xa makumu **-i** ku vumba rito ra nandzulo **petsi** naswona rito **petsa** i rito leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Loko xitwari xo hetelela xi siviwa hi xitwari **-i** eka riendli **petsa** ku vumbekile rito lerintshwa **petsi** leri teke na nhlamuselo ya rona leyi kanetana ka leswi vulaka hi nhlamuselo ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona. Xivulwa xa cinca xi va eka nandzulo hi ku lungeleriwa xitwananisi a *nga* xa nandzulo ku vumba xivulwa xa nandzulo kusuka eka nkarhi wa sweswi loko leswi swi endleka. Rito **petsa** i riendli leri kongomisaka eka ku khotsa xokarhi, kasi rito **petsi** rona ri vula ku ka u nga khotsi xokarhi.

p)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Tatana lava va rindza exikolweni.	u rindza	a <i>nga</i> rindzi
Tatana lava a va rindzi exikolweni.		

Misinya ya maendli yi kota ku cinca xivumbeko kumbe ku tumbuluxa marito lamantshwa hikuva ku susiwa xitwari xo hetelela eka minsinya ya maendli. Hina nsinya wa riendli **rindza** lowu nga ka tlhelo ra mpfumelo kasi loko nsinya wa riendli wu ya eka tlhelo ra nandzulo xitwari **-i** xi siva xitwari xo hetelela lexi tumbuluxaka tlhelo ra nandzulo **rindzi** leri tumbulukaka na nhlamuselo yo kanetana na leswi vulaka hi nsinya wa ri endli **rindza**. Eka xivulwa xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa susiwa, loko leswi swi endleka ku nghanisiwa xitwananisi xa nandzulo a *nga*, ku vumba xivulwa xa

nandzulo. Nsinya wa riendli **rindza** ri kongomisa eka ku hlayisa nundzu, kasi **rindzi** yi kongomisa ka ku u nga hlayisi nhundzu.

q)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Kuhlula u tsala papila ro kombela mali yo ya exikolweni.	u tsala	a nga tsali
Kuhlula a nga tsali papila ro kombela mali yo ya exikolweni.		

Nsinya wa riendli **tsala** i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Ku tumbuluxa tlhelo ra nandzulo ra rito **tsala** ku susiwa xitwari xo hetelela leswaku xi siviwa hi xitwari -i eka riendli **tsala** ku tumbuluxa rito ra tlhelo ra nandzulo **tsali**. Marito lama ma tlhela ma hambana hi tinhlamuselo hambi leswi leri ra tlhelo ra nandzulo ri tumbulukeke kusuka eka leri ra tlhelo ra mpfumelo. Loko leswi swi humelerile, xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xi cinca xi va a nga ku endlela leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Riendli **tsala** ri vula ku fungha hi maletere, kasi riendli **tsali** rona ri kaneta leswi vulaka hi rito **tsala** hikuva rito **tsali** ri vula ku ka u nga funghi hi maletere.

r)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Vadyondzi lava va ringeta ku yimbelela.	u ringeta	a nga ringeti
Vadyondzi lava a va ringeti ku yimbelela.		

Rito **ringeta** i riendli leri nga ka tlhelo ra mpfumelo. Hi ku landza mavumbelo ma marito hi maendlelo ma ndzungelelo wa marito xitwari xo hetelela xa susiwa xi siviwa hi xitwari -i eka riendli leri ku vumba rito lerintshwa leri nga ka tlhelo ra nandzulo. Loko ku lungeleriwa xiheteleri xa tlhelo ra nandzulo -i ku vumbiwa rito **ringeti** leri landzulaka leswi vulaka hi rito **ringeta**. Loko rito **ringeti** ri vumbiwa na nhlamuselo ya rona leyi

landzulaka leswi vulaka hi rito leri ri vumbiweke kusuka ka rona. Xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa cinca xi va a *nga* loko leswi swi humelela, swi endla leswaku xivulwa xi va eka nandzulo. Rito **ringeta** ri kongomisa eka ku ba matshalatshala yo endla swokarhi, kasi rito **ringeti** rona ri kongomisa eka ku ka u nga bi matsalatsala yo komba ku endla swokarhi.

s)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
N'hweti leyi taka hi ta suka ka muako lowu.	u suka	a <i>nga</i> suki
N'hweti leyi taka a hi nge suki ka muako lowu.		

Suka i nsinya wa riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Rito leri loko yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku humelela endlelo ra ndzungelelo laha xitwari xo hetelela xi siviwa hi xitwari **-i** eka nsinya wa riendli **suka** ku vumba tlhelo ra nandzulo wa rona laha ku vumbiwaka riendli **suki**. Riendli **suki** ri vumbiwa na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona. Xivulwa xa cinca xi va eka nandzulo hi ku lungeleriwa xitwananisi a *nga* xa nandzulo ku vumba xivulwa xa nandzulo kusuka eka nkarhi wa sweswi loko leswi swi endleka. Riendli **suka** ri kongomisa eka ku tlakuka u famba, kasi rito **suki** rona ri vula ku ka u nga tlakuki u famba.

t)

Xivulwa	Mpfumelo	Nandzulo
Nyeleti songa sangu leri.	u songa	a <i>nga</i> songi
Nyeleti u nga songi sangu leri.		

Riendli **songa** i rito leri nga lungeleriweke xiheteri xa makumu **-i** ku vumba rito ra nandzulo **songi** naswona rito **songa** i rito leri nga eka tlhelo ra mpfumelo. Loko xitwari

-i xi siva xitwari xo hetelela eka riendli **songa** ku vumbekile rito lerintshwa **songi** leri teke na nhlamuselo ya rona leyi kanetana ka leswi vulaka hi nhlamuselo ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona. Eka xivulwa xitwananisi xa nkarhi wa sweswi xa susiwa, loko leswi swi endleka ku ngehenisiwa xitwananisi xa nandzulo a *nga*, ku vumba xivulwa xa nandzulo. Rito **songa** i riendli leri kongomisaka eka ku andlulula leswi a swi andlariwile, kasi rito **songi** rona ri vula ku ka u nga andlululi leswi a swi andlariwile.

4.2.2.4. Nkarhi wa maendli

Tindzimana leti nga laha hansi ti hlamusela mpfelelo lowu humeelalaka loko ku vumbiwa maendli loko misinya ya maendli yi ri eka mikarhi yo hambanahambana, ku nga va nkarhi wa sweswi, lowu nga hundza na lowutaka.

(a)

Xivulwa	Nkarhi	Tihelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Rimbilana u yiva makajawa ma kokwana. Rimbilana u nga yivi makajawa ma kokwana.	Sweswi	u yiva	a <i>nga</i> yivi
Risenga u yivile byalwa bya mina. Risenga a nga yivangi byalwa bya mina.	Lowu taka	u yivile	a <i>nga</i> yivangi

Riendli **yiva** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva riendli **yivi** leri vumbiweke hi ku wisa xitwari xo hetelela **-a** ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** kuri vumba, kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **yivile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo laha ri vaka ri lungeleriwiwe xilandzi **-ile**. Riendli **yiva** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva ri ri **yivi** kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **yivile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo ri cinca riva **yivangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi xitwari xo hetelela **-a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo kasi **yiva** eka nkarhi lowu taka yi vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile**. Eka nkarhi lowu taka hi tlhelo ra nandzulo ri vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli yiva riva **yivangi**.

Nsinya wa riendli **yiva** ri kongomisa eka ku teka swilo swa vanhu u nga nyikiwangi. **Yivi** rona ri vula ku ka u nga teki swilo swa vanhu u nga nyikiwangi. **Yivile** ri vula ku va u tekile swilo swa vanhu u nga nyikiwangi. Riendli **yivangi** rona ri vula ku ka u nga tekangi swilo swa vanhu u nga nyikiwangi.

(b)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Tinyiko u teka mali ya mudende. Tinyiko a nga teki mali ya mudende.	Sweswi	u teka	a nga teki
Rhandzu u tekile n'wana wa yena. Rhandzu a nga tekangi n'wana wa yena.	Lowu nga hundza	u tekile	a nga tekangi

Teka i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ri vumba riendli **teki** kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **tekile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo

ri cinca ri va **tekangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi xitwari xo hetelela -**a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo kasi **teka** eka nkarhi lowu taka yi vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile** ku vumbiwa rito **tekile**. Eka nkarhi lowu taka ka tlhelo ra nandzulo riendli ri vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli **teka** ri vumba rito **tekangi**.

Nsinya wa riendli **teka** ri vula ku khoma nchumu hi voko, riendli **teki** rona ri vula kuka u nga khomi nchumu hi voko, **tekile** rona ri vula kuva u khomile nchumu hi voko kasi riendli **tekangi** ri vula ku ka u nga khomangi nchumu hi voko.

(c)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Malume u rima nsimu ya kokwana. Malume a nga rimi nsimu ya kokwana.	Sweswi	<u>u</u> rima	<u>a</u> nga rimi
Tidonki ti rimile mfuka wo leha. Tidonki a ti rimangi mfuka wo leha.	Lowu nga hundza	<u>u</u> rimile	<u>a</u> nga rimangi

Riendli **rima** loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci riva ra ha ri **rima**, kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** eka xitwari **-a** ku vumba riendli **rimi**. Loko riendli leri **rima** ri tlhela ri yisiwa eka tlhelo wa mpfumelo kambe eka nkarhi lowu nga hundza ri lungeleriwa xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumba riendli **rimile**. Eka riendli **rima** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **rima** ku vumba riendli **rimangi**.

Rima i nsinya wa riendli leri vulaka ku jekula na ku seletela mbewu leyi byariwaka, riendli **rimi** rona ri vula ku ka u nga jekuli na ku seletela mbewu leyi byariwaka, **rimile** rona ri kongomisa ka ku va u jekurile na ku seletela misava leyi byala mbewu yo

rimiwa, kasi riendli **rimangi** rona ri vula ku ka u nga jekulangi na ku seletela mbewu leyi a byariwaka.

(d)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Vana va chela mati ehansi. Vana a va cheli mati ehansi.	Sweswi	<u>u</u> chela	<u>a nga</u> cheli
Manana u cherile mikwana ndlwini. Manana a nga chelangi mikwana ndlwini.	Lowu nga hundza	<u>u</u> cherile	<u>a</u> nga chelangi

Riendli **chela** a ri cinci na switsongo loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ra cinca hi ku nembeleta xitwari xa makumu **-i** eka xitwari **-a** ku tumbuluxa riendli **cheli**. Riendli **chela** ri tlhela ri ya emahlweni ri tumbuluxa riendli **cherile** hi ku nembeleta xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku tumbuluxa riendli **cherile**. Eka riendli **chela** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **chela** ku vumba rito **chelangi**.

Chela ri kongomisa eka ku hoxa xanchumu eka xibye xin'wana, nsinya wa riendli **cheli** ri vula kuka u nga hoxi nchumu eka xibye. Riendli **cherile** rona ri vula kuva u hoxile xonchumu eka xibye xin'wana, riendli **chelangi** rona ri vula kuka u nga hoxangi xanchumu eka xibye xin'wana.

(e)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo

Mufana u boha tintangu. Mufana a nga bohi tintangu.	Sweswi	<u>u</u> boha	<u>a</u> nga bohi
Rivalani u bohile ntambu. Rivalani a nga bohangi ntambu.	Lowu nga hundza	<u>u</u> bohile	<u>a</u> _____ nga bohangi

Ku na maendli lama vumbiwaka kusuka eka riendli **boha** lama vumbiweke hi ku landza tlhelo na nkarhi wa riendli. Riendli **boha** i riendli leri loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi wa sweswi ri nga cinciki, kasi loko riendli **boha** ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ra cinca ku vumba riendli rin'wana hi ku wisa xitwari xo hetelela xa **-a** ku nembeletwa xitwari xo hetelela xa **-i** ku vumba riendli **bohi**. Ku yisa emahlweni andlalo wa ku vumba marito kusuka eka riendli **boha**, riendli **boha** ri nga tlhela ri vumba riendli rintshwa leri vaka ri ri eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi lowu nga hundza hi ku lungelela xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumba riendli **bohile**. Riendli **boha** ri ya emahlweni ri vumba riendli rin'wana hi ku lungela xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **boha** ku vumba riendli **bohangi**.

Boha i nsinya wa riendli leri vulaka ku tsimba, riendli **bohi** ri vula kuka u nga tsimbi. Riendli **bohile** ri vula kuva u tsimbile, kasi riendli **bohangi** ri vula ku ka u nga tsimbangi.

(f)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Hahani u famba na vana namuntlha. Hahani a nga fambi na vana namuntlha.	Sweswi	<u>u</u> famba	<u>a</u> _____ nga fambi

Mufana u fambile hi milenge.	Lowu taka	<u>u</u> fambile	<u>a</u> _____ nga
Mufana a nga fambangi hi milenge.			fambangi

Riendli **famba** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva riendli **fambi** leri vumbiweke hi ku wisa xitwari xo hetelela **-a** ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** kuri vumba, kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **fambile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo laha ri vaka ri lungeleriwile xilandzi **-ile**. Riendli **famba** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva ri ri **fambi** kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **fambile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo ri cinca riva **fambangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi xitwari xo hetelela **-a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo kasi **famba** eka nkarhi lowu taka ri vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile**. Eka nkarhi lowu taka hi tlhelo ra nandzulo ri vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli **famba** riva **fambangi**.

Famba i nsinya wa riendli leri kongomisaka eka ku tlakusa milenge uya kun'wana, kasi riendli **fambi** ri vula kuka u nga tlakusi milenge uya kun'wana. Riendli **fambile** ri vula kuva u tlakusile milenge u yile kun'wana, laha riendli **fambangi** rona ri vulaka kuva u nga tlakusangi milenge u ya kun'wana.

(g)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Yena u lo hundza a famba. Yena a nga hundzi a famba.	Sweswi	<u>u</u> hundza	<u>a</u> _____ nga hundzi
Wanuna u hundzile hi rivilo a hlongorisa movha.	Lowu nga hundza	<u>u</u> hundzile	<u>a</u> _____ nga hundzangi

Wanuna a nga hundzangi hi rivilo a hlongorisa movha.			
---	--	--	--

Hundza i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ri vumba riendli **hundzi** kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **hundzile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo ri cinca riva **hundzangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi xitwari xo hetelela **-a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo kasi **hundza** eka nkarhi lowu taka yi vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile** ku vumbiwa rito **hundzile**. Eka nkarhi lowu taka ka tlhelo ra nandzulo riendli ri vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli **hundza** ri vumba rito **hundzangi**.

Hundza i nsinya wa riendli leri vulaka ku ta hi le ndhawini yokarhi, riendli **hundzi** rona ri vula kuka u nga ti hi le ndhawini yokarhi. **Hundzile** i riendli leri vulaka ku va u tile hi le ndhawini yokarhi, kasi riendli **hundzangi** ri vula kuka u nga tangi hi le ndhawini yokarhi.

(h)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Wena veka swakudya loko unga twi ndlala. Wena u nga veki swakudya loko u nga twi ndlala.	Sweswi	<u>u</u> veka	<u>a</u> nga veki
Yena u vekile nhundzu a famba. Yena a nga vekangi nhundzu a famba.	Lowu nga hundza	<u>u</u> vekile	<u>a</u> nga vekangi

Nsinya wa riendli **veka** loko yi yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci riva ra ha ri **veka**, kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** eka xitwari **-a** ku vumba riendli **veki**. Loko riendli leri **veka** ri tlhela ri yisiwa eka tlhelo wa mpfumelo kambe eka nkarhi lowu nga hundza ri lungeleriwa xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumbiwa riendli **vekile**. Eka riendli **veka** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **veka** ku vumba riendli rin'wana **vekangi**.

Nsinya wa riendli **veka** ri vula ku tlhandleka nchumu ehenhla ka wun'wana nchumu, riviti **veki** rona ri vula kuka u nga tlhandleki nchumu ehenhla ka nchumu. **Vekile** rona ri vula kuva u tlhandlekile nchumu ehenhla ka nchumu, kasi riendli **vekangi** ri vula kuka u nga tlhandlekangi nchumu ehenhla ka wun'wana nchumu.

(i)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Kokwana u risa timbuti na vatukulu. Kokwana a nga risi hi timbuti na vatukulu.	Sweswi	<u>u</u> risa	<u>a</u> nga risi
Malume u risile tihomu eku kuleni ka yena. Malume a nga risangi tihomu e ku kuleni ka yena.	Lowu nga hundza	<u>u</u> risile	<u>a</u> _____ nga risangi

Riendli **risa** a ri cinci na switsongo loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci, kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ra cinca hi ku nembeleta xitwari xa makumu **-i** eka xitwari **-a** ku tumbuluxa riendli **risi**. Riendli **risa** ri tlhela ri ya emahlweni ri tumbuluxa riendli **risile** hi ku nembeleta xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku tumbuluxa riendli **risile**. Eka riendli **risa** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo

ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **risa** ku vumba riendli **risangi**.

Risa i nsinya wa riendli lowu vulaka ku hlayisa swifuwo, kasi **risi** ri vula kuka u nga hlayisi swifuwo. Riendli **risile** ri vula ku va u hlayisile swifuwo kasi **risangi** rona ri vula kuka u nga hlayisangi swifuwo.

(j)

Xivulwa	Nkarhi	Tihelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
N'wana u tsutsuma na bolo. N'wana a nga tsutsumi na bolo.	Sweswi	tsutsuma	tsutsumi
Vukosi u tsutsumile loko ku sungula mpfula. Vukosi a nga tsutsumangi loko ku sungula mpfula.	Lowu nga hundza	<u>u</u> tsutsumile	<u>a</u> nga tsutsumangi

Ku na maendli lama vumbiwaka kusuka eka riendli **tsutsuma** lama vumbiwaka hi ku landza tlhelo na nkarhi wa riendli. Riendli **tsutsuma** i riendli leri loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi wa sweswi ri nga cinciki, kasi loko riendli **tsutsuma** ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ra cinca ku vumba riendli hi ku wisa xitwari xo hetelela xa **-a** ku nembeletwa xitwari xo hetelela xa **-i** ku vumba riendli **tsutsumi**. Ku yisa emahlweni andlalo wa ku vumba marito kusuka eka riendli **tsutsuma**, riendli **tsutsuma** ri nga tlhela ri vumba riendli leri vaka ri ri eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi lowu nga hundza hi ku lungelela xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumba riendli **tsutsumile**. Riendli **tsutsuma** ri ya emahlweni ri vumba riendli rin'wana hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **tsutsuma** ku vumba riendli **tsutsumangi**.

Nsinya wa riendli **tsutsuma** ri kongomisa eka kusuka eka ndhawu yo karhi u ya eka yin'wana hi rivilo, kasi **tsutsumi** rona ri vula kuka u nga suki ka ndhawu yo karhi u ya ka yin'wana hi rivilo. **Tsutsumile** rona ri vula kuva u sukile ka ndhawu yo karhi u ya ka yin'wana hi rivilo, nsinya wa riendli **tsutsumangi** rona ri vula ku va u nga sukangi eka ndhawu yo karhi u ya ka yin'wana hi rivilo.

(k)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Mufana u raha bolo ya yena. Mufana a nga rahi bolo ya yena.	Sweswi	<u>u</u> raha	<u>a</u> nga rahi
Mufana u rahile bolo a tsutsuma. Mufana a nga rahangi bolo a tsutsuma.	Lowu taka	<u>u</u> rahile	<u>a</u> _____ nga rahangi

Riendli **raha** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva riendli **rahi** leri vumbiweke hi ku wisa xitwari xo hetelela **-a** ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** kuri vumba, kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **rahile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo laha ri vaka ri lungeleriwile xilandzi **-ile**. Riendli **raha** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva ri ri **rahi** kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **rahile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo ri cinca riva **rahangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi xitwari xo hetelela **-a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo kasi **raha** eka nkarhi lowu taka yi vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile**. Eka nkarhi lowu taka hi tlhelo ra nandzulo yi vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli **raha** riva **rahangi**.

Raha i nsinya wa riendli lowu vulaka ku ba nchumu hi nenge, kasi **rahi** ri vula kuka u nga bi nchumu hi nege. Nsinya wa riendli **rahile** ri vula kuva u bile nchumu hi nenge, kasi **rahangi** ri vula kuka u nga bangi nchumu hi nenge.

(l)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Muchayeri u pfuka kahari mixo swinene. Muchayeri a nga pfuki kahari mixo swinene.	Sweswi	<u>u</u> pfuka	<u>a nga</u> pfuki
Khamba ri pfukile loko ri twa mpfumawulo wa movha. Khamba a ri pfukangi loko ri twa mpfumawulo wa movha.	Lowu nga hundza	<u>u</u> pfukile	<u>a _____ nga</u> pfukangi

Pfuka i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ri vumba riendli **pfuki** kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **pfukile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo ri cinca riva **pfukangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi, xitwari xo hetelela **-a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo kasi **pfuka** eka nkarhi lowu taka yi vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile** ku vumbiwa riendli **pfukile**. Eka nkarhi lowu taka ka tlhelo ra nandzulo riendli ri vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli **pfuka** ri vumba rito **pfukangi**.

Pfuka i nsinya wa riendli leri vulaka ku phaphama evurongweni, laha **pfuki** wona wu vulaka kuka u nga phaphuki evurongweni. Nsinya wa riendli **pfukile** rona ri vula kuva u phaphukile evurongweni, kasi **pfukangi** wona wu vula kuka u nga phaphukangi evurhongweni.

(m)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Makhanana yima ndzi vona leswi u xavisaka. Makhanana u nga yimi ndzi vona leswi u xavisaka.	Sweswi	<u>u</u> yima	<u>a</u> nga yimi
Vavasati va yimile ku famba. Vavasati a va yimangi ku famba.	Lowu nga hundza	<u>u</u> yimile	<u>a</u> _____ nga yimangi

Riendli **yima** loko yi yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci riva ra ha ri **yima**, kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** eka xitwari **-a** ku vumba riendli **yimi**. Loko riendli leri **yima** ri tlhela ri yisiwa eka tlhelo wa mpfumelo kambe eka nkarhi lowu nga hundza ri lungeleriwa xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumba riendli **yimile**. Eka riendli **yima** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **yima** ku vumba riendli **yimangi**.

Yima i nsinya wa riendli lowu kongomisaka eka ku tlakuka, kasi **yimi** rona ri vula kuka u nga tlakuki. Nsinya wa riendli **yimile** wona wu vula ku va u tlakukile, kasi **yimangi** wona wu vula kuka u nga tlakukangi.

(n)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo

Nyeleti u tshika ku tlulatula. Nyeleti a nga tshiki ku tlulatlula.	Sweswi	<u>u</u> tshika	a <u>nga</u> tshiki
Mufana u tshikile xikolo a ya lava ntirho. Mufana a nga tshikangi xikolo a ya lava ntirho.	Lowu nga hundza	<u>u</u> tshikile	a <u>nga</u> tshikangi

Riendli **tshika** a ri cinci na switsongo loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ra cinca hi ku nembeleta xitwari xa makumu **-i** eka xitwari **-a** ku tumbuluxa riendli **tshiki**. Riendli **tshika** ri tlhela ri ya emahlweni ri tumbuluxa riendli **tshikile** hi ku nembeleta xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku tumbuluxa riendli **tshikile**. Eka riendli **tshika** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **tshika** ku vumba riendli **tshikangi**.

Tshika i nsinya wa riendli leri vulaka ku susa voko laha ri khomeke kona. Kasi **tshiki** ri vula kuka u nga susi voko laha ri khomeke kona. Nsinya wa riendli **tshikile** rona ri vula kuva u susile voko laha a ri khome kona, kasi **tshikangi** rona ri vula kuka u nga susangi voko laha ri nga khoma koho.

(o)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Sasavona u khoma movha wa vanhu na mathyaka. Sasavona a nga khomi movha wa vanhu na mathyaka.	Sweswi	<u>u</u> khoma	a <u>nga</u> khomi

Tatana u khomile vafana a va pfalela ekhotsweni.	Lowu nga hundza	<u>u</u> khomile	<u>a</u> _____ nga khomangi
Tatana a nga khomangi vafana a va pfalela ekhotsweni.			

Ku na maendli lama vumbiwaka kusuka eka riendli **khoma** lama vumbiweke hi ku landza tlhelo na nkarhi wa riendli. Riendli **khoma** i riendli leri loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi wa sweswi ri nga cinciki, kasi loko riendli **khoma** ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ra cinca ku vumbiwa rin'wana hi ku wisa xitwari xo hetelela xa **-a** ku nembeletwa xitwari xo hetelela xa **-i** ku vumba riendli **khomi**. Ku yisa emahlweni andlalo wa ku vumba maendli kusuka eka riendli **khoma**, riendli **khoma** ri nga tlhela ri vumba riendli rin'wana leri vaka ri ri eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi lowu nga hundza hi ku lungelela xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumba riendli **khomile**. Riendli **khoma** ri ya emahlweni ri vumba riendli rin'wana rintshwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **khoma** ku vumba rito **khomangi**.

Nsinya wa riendli **khoma** ri kongomisa eka ku tamela nchumu hi voko, kasi **khomi** wu vula ku ka u nga tameli nchumu hi voko. **Khomile** i nsinya wa riendli lowu vulaka kuva u tamerile nchumu wo karhi hi voko, kasi **khomangi** ri vula kuva u nga tamelanghi nchumu hi voko.

(p)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Mbokazi u hlanta hikuva u dyile nyama yo onhaka.	Sweswi	<u>u</u> hlanta	<u>a</u> _____ nga hlanti

Mbokazi a nga hlanti hikuva a dyile nyama yo onhaka.			
Gezani u hlantile hikwalaho ko n'wa byala a nga dyangi. Gezani a nga hlantangi hikwalaho a n'wa byala a nga dyangi.	Lowu taka	<u>u</u> hlantile	<u>a</u> _____ nga hlantangi

Riendli **hlanta** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva riendli **hlanti**, leri vumbiweke hi ku wisa xitwari xo hetelela **-a** ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** kuri vumba. Kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **hlantile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo laha ri vaka ri lungeleriwile xilandzi **-ile**. Riendli **hlanta** leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi riva ri ri **hlanti** kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **hlantile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo ri cinca riva **hlantangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi xitwari xo hetelela **-a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo, kasi **hlanta** eka nkarhi lowu taka yi vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile**. Eka nkarhi lowu taka hi tlhelo ra nandzulo ri vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli **hlanta** riva **hlantangi**.

Hlanta i nsinya wa riendli lowu vulaka ku tlhela ka leswi dyiweke kumbe nwiweke swi huma hi lw non'wini, kasi **hlanti** wona wu vula kuka ku nga tlheli leswi dyiweke kumbe nwiweke hi nomu. Nsinya wa riendli **hlantile** wona wu vula kuva munhu a tlherisile leswi a swi dyeke kumbe ku swinwa swi huma hi nomo, kasi **hlantangi** wona wu vula kuka swi nga tlelangi leswi dyiweke kumbe nwiweke swi hum hi nomo.

(q)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo

Hahani u lerisa malume evhengeleni. Hahani a nga lerisi malume evhengeleni.	Sweswi	<u>u</u> lerisa	<u>a</u> nga lerisi
Mufana u lerisile ku vuyeriwa na tibuku. Mufana a nga lerisangi ku vuyeriwa na tibuku.	Lowu nga hundza	<u>u</u> lerisile	<u>a</u> nga lerisangi

Lerisa i riendli leri nga eka tlhelo ra mpfumelo loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ri vumba riendli **lerisi**, kasi loko ri yisiwa eka nkarhi lowu taka ri cinca riva **lerisile** eka nkarhi lowu taka eka mpfumelo. Kasi eka nkarhi lowu taka eka nandzulo ri cinca riva **lerisangi** eka tlhelo ra nandzulo ka nkarhi wa sweswi xitwari xo hetelela **-a** xi cinca xi va **-i** ku nga xiheteleri xa nandzulo, kasi **lerisa** eka nkarhi lowu taka yi vumbiwa hikuva xitwari xo hetelela **-a** xi siviwa hi xilandzi xa nkarhi lowu taka **-ile** ku vumbiwa riendli **lerisile**. Eka nkarhi lowu taka ka tlhelo ra nandzulo riendli ri vumbiwa hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu taka **-ngi-** eka nsinya wa riendli **lerisa** ri vumba riendli **lerisangi**.

Lerisa i nsinya wa riendli lowu kongomisaka eka ku rhuma munhu ku endla swokarhi, kasi **lerisi** ri vula kuka u nga rhumi munhu ku endla swokarhi. Nsinya wa riendli **lerisile** ri vula kuva u rhumile munhu ku endla swokarhi, kasi **lesirangi** rona ri vula ku va u nga rhumangi munhu ku endla endla swokarhi.

(r)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Tatana Khosa u riha homu ya vanhu. Tatana Khosa a nga rihi homu ya vanhu.	Sweswi	riha	rihi

Mufana u rihile nandzu wo yiva.	Lowu nga hundza	rihile	rihangi
Mufana a nga rihangi nandzu wo yiva.			

Riendli **riha** loko yi yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci riva ra ha ri **riha**, kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ku lungeleriwa xitwari xo hetelela **-i** eka xitwari **-a** ku vumbiwa rito **rihi**. Loko riendli leri **riha** ri tlhela ri yisiwa eka tlhelo wa mpfumelo kambe eka nkarhi lowu nga hundza ri lungeleriwa xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumba riendli **rihile**. Eka riendli **riha** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **riha** ku pfelerisa riendli rintshwa **rihangi**.

Riha i nsinya wa riendli lowu kongimisaka eka ku humesa xanchumu kumbe mali ya xigwevo, kasi **rihi** i kuka u nga humesi xanchumu kumbe mali ya xigwevo. Nsinya wa riendli **rihile** ri vula kuva u humesile xanchumu kumbe mali ya xigwevo, kasi **rihangi** kuka u nga humesangi xanchumu kumbe mali ya xigwevo.

(s)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Musoja u dlaya homu entlangwini wa ka Mathonsi. Musoja a nga dlayi homu entlangwini wa ka Mathonsi.	Sweswi	<u>u</u> dlaya	<u>a nga</u> dlayi
Manana u dlayile huku hi mukwana. Manana a nga dlayangi huku hi mukwana.	Lowu nga hundza	<u>u</u> dlayile	<u>a</u> _____ nga dlayangi

Riendli **dlaya** a ri cinci na switsongo loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo a ri cinci kasi loko ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo ra cinca hi ku nembeleta xitwari xa makumu **-i** eka xitwari **-a** ku tumbuluxa riendli **dlayi**. Riendli **dlaya** ri tlhela ri ya emahlweni ri tumbuluxa rito **dlayile** hi ku nembeleta xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku tumbuluxa riendli **dlayile**. Eka riendli **dlaya** ku tlhela ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **dlaya** ku vumba riendli **dlayangi**.

Dlaya i nsinya wa riendli lowu kongomisaka eka ku herisa vutomi bya nchumu wokarhi, kasi **dlayi** yi vula kuka u nga herisi vutomi bya nchumu wokarhi. Nsinya wa riendli **dlayile** ri vula ku va u herisile vutomi bya nchumu wokarhi, kasi **dlayangi** wona ri vula ku va u nga herisangi vutomi bya nchumu wokarhi.

(t)

Xivulwa	Nkarhi	Tlhelo	
		Mpfumelo	Nandzulo
Hahani u hisa mathyaka emugodini. Hahani a nga hisi mathyaka emugodini.	Sweswi	<u>u</u> hisa	<u>a nga</u> hisi
Ntshungu wu hisile yindlu ya muehleketeleriwa. Ntshungu a wu hisangi yindlu ya muehleketeleriwa.	Lowu nga hundza	<u>u</u> hisile	<u>a nga</u> hisangi

Ku na maendli lama vumbiwaka kusuka eka riendli **hisa** lama vumbiwaka hi ku landza tlhelo na nkarhi wa riendli. Riendli **hisa** i riendli leri loko ri yisiwa eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi wa sweswi ri nga cinciki, kasi loko riendli **hisa** ri yisiwa eka tlhelo ra nandzulo eka nkarhi wa sweswi ra cinca ku vumba riendli hi ku wisa xitwari xo hetelela xa **-a** ku nembeletwa xitwari xo hetelela xa **-i** ku vumba riendli **hisi**. Ku yisa emahlweni

andlalo wa ku vumba marito kusuka eka riendli **hisa**, riendli **hisa** ri nga tlhela ri vumba riendli leri vaka ri ri eka tlhelo ra mpfumelo eka nkarhi lowu nga hundza hi ku lungelela xilandzi xa tlhelo ra mpfumelo xa nkarhi lowu nga hundza **-ile** ku vumba riendli **hisile**. Riendli **hisa** ri ya emahlweni ri vumba riendli rin'wana hi ku lungeleriwa xiaki xa tlhelo ra nandzulo xa nkarhi lowu nga hundza **-ngi-** eka nsinya wa riendli **hisa** ku vumba riendli **hisangi**.

Hisa i nsinya wa riendli lowu vulaka ku lumeka nchumu leswaku wu tshwa, kasi **hisi** ri vula kuka u nga lumeki nchumu leswaku wu tshwa. Nsinya wa riendli **hisile** rona ri vula kuva u lukemekile nchumu leswa wu tshwa, kasi **hisangi** wu vula kuka u nga lumekangi nchumu leswaku xi tshwa.

4.2.2.5. Marhavi ma maendli

Xiyengetsongo lexi xi nga laha hansi xi hlamusela maendlimpfelelo lama vumbiwaka loko ku lungeleriwa swilandzi swo hambanahambana swa marhavi ya maendli, ku nga, rhavi ra xitwisiwo, ra xivangelo, ra xikongomelo, ra xivuyevuyeye, ra xihlamulano, na man'wana na man'wana.

	Rhavi	Xitwisiwa (-iwa)	Xivangel o (-isa)	Xitlhandluko (--ula/-ulu)	Xikongomelo (el)	Xivuyevuy e (-etel)	Xikotelo (-eka)	Xihlamulana (-ana)	Xidzimela (-isis)	Xitlhelelo (ti-)
Rito										
Teka		tekiwa	tekisa		tekela	tekatela	Tekeka	tekana	tekisisa	titeka
famba		fambiwa	fambisa		fambela	fambetela	fambeka		fambisisa	
tiva		tiviwa	tivisa		tivela	tivetela	tiveka	tivana	tivisisa	titiva
khom a		khomiwa	khomisa		khomela	khometela	khomeka a	khomana	khomisisa a	tikhoma
tshika		tshikiwa	tshikisa		tshikela	tshiketela	tshikeka	tshikana	tshikisisa	titshika/e
pfuna		pfuniwa	pfunisa		pfunela	pfunetela	pfuneka	pfunana	pfunisisa	tipfuna
hleka		hlekiwa	hlekisa	hlekula	hlekela	hleketela	hlekeka	hlekana	hlekisisa	tihleka
sima		simiwa	simisa	simula	simela	simetela	simeka	simana	simisisa	tisima

tlhava		tlhaviwa	tlhavisisa	tlhavula	tlhavela	tlhavetela	tlhaveka	tlhavana	tlhavisisa	titlhava
luma		lumiwa	lumisa	lumula	lumela	lumetela	lumeka	lumana	lumisisa	tiluma
sweka		swekiwa	swekisa		swekela	sweketela	swekeka	swekana	swekisisa	tisweka
cheka		chekiwa	chekisa		chekela	cheketela	chekeka	chekana	chekisisa	ticheka
chicha		chichiwa	chichisa		chichela	chichetela	chikeka		chikisisa	tichicha
chovha		chovhiwa	chovhisa		chovhela	chovhetela	chovheka	chovhana	chovhisisa	tichovha
buluka		bulukiwa	bulukisa		bulukela	buluketela	bulukeka			
vona		voniwa	vonisa		vonela	vonetela	voneka	vonana	vonisisa	tivona
tima		timiwa	timisa		timela	timetela	timeka		timisisa	titima
chona		choniwa	chonisa		chonela	chonetela	choneka		chonisisa	tichona
civuka		civukiwa	civukisa		civukela	civuketela	civukeka		civukisisa	ticuvuka
rima		rimiwa	rimisa		rimela	rimetela	rimeka		rimisisa	tirima

Marhavi ya maendli ya vumbiwa kusuka eka maendli man'wana, laha ku lungeleriwaka xirhangi ti- eka riendli na swilandzi swotanihi -iw-, -is-, -el-, -etel-, na -isis- eka maendli man'wana ku pfelerisa maendli mantshwa eka ririmi. Loko swilandzi leswi swi lungeleriwa eka rito xitwari xo hetelela na xona xa lungeleriwa, switwari leswi nga lungeleriwaka i -a, -i, -e na swin'wana. Switwari leswi swa makumu kumbe swo hetelela swi hambana hi ku landza tlhelo kumbe nkarhi wa rito.

a) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli teka hi ku landza marhavi ya maendli

Hi ta hundza hi **teka** loko hi vuya mundzuku.

Hi nhlamuselo ya masiku hinkwayo nisnya wa riendli **teka** ri kongomisa eka ku khoma nchumu wo karhi. Hi ku landza xivulavulelo xa Xitsonga, nsinya lowu wa riendli wu tlhela wu tirhisiwa ku hlamusela loko wanuna a lovola wansati. Marhanele na Bila (2016:651) va hlamusela nsinya wa riendli teka tanihi "*ku vunga, ku rhwala, ku khoma, ku khomisiwa xanchumu*". Leswi swi tiyisisa leswaku nsinya wa riendli teka ri hlamusela ku khoma nchumu wo karhi. Laha hansi ku kaneriwa nsinya wa riendli ku ya hi tinxaka ta marhavi ya maendli.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwile xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka nsinya wa riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya rito rolero yi cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa, kambe nhlamuselo leyi yi va yi nga hambanangi ngopfu na leyo sungula. Eka nsinya wa riendli **teka** loko ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **tekiwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **teka**. Rito **tekiwa** ri kongomisa eka ku landziwa u yisiwa endhawini yo karhi. Leswi swi paluxa leswaku ku lungeleriwa ka xilandzi **-iw-** eka nsinya wa riendli **teka** swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **teka** ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivangelo **-is-** ku vumba riendli rin'wana. Loko ku lungeleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **-teka** ku vumbiwa riendli **tekisa** leri nga na nhlamuselo ya rona leyi nga na vuxaka na leyo sungula. Nhlamuselo ya rito leri yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Rito leri vumbiweke **tekisa** rona ri vula ku pfuna munhu leswaku a teka swin'wana.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **teka** ku tumbuluxa riendli rin'wana **tekela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **tekela** ri kongomisa eka ku teka hi xikongomelo xokarhi kumbe ku vutlela un'wana xa n'wanchumu.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Rito leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye **-etel-** eka nsinya wa riendli **teka** ku vumba riendli rin'wana. Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuyeye eka nsinya wa riendli **teka** ku vumbiwile riendli **teketela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **teketela** rona ri vula ku teka swilo hi ku vuyelela.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka riendli leri vumbiwaka laha ku lungeleriwa rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **teka** ku vumba riendli **tekeka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **tekeka** ri na

nhamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **teka** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **tekeka** rona ri kongomisa eka nchumu lowu wu olovaka ku wu teka.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **teka** ku tumbuluxa riendli rin'wana **tekana**. Riendli **tekana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya rito leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo tlheriselana kumbe ku hlamulana. Riendli **tekana** rona ri vula ku lovolana ka wanuna na wansati leswaku va sungula muti kumbe ku rhambana mi ya kun'wana.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni riendli ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela - **isis-** eka nsinya wa riendli **teka** ku vumba riendli **tekisisa**. Marito lama ma tlhela ma va na tinhamuselo to hambana hambani leswi riendli leri **tekisisa** ri vumbiweke kusuka eka riendli **teka**, ri vumbiwa na nhamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **teka** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **tekisisa** rona ri kongomisa ka leswaku nchumu wokarhi wu tekiwile hi ku hetiseka.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka riendli **titeka** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo ti- eka nsinya wa riendli **teka** ku vumba riendli **titeka**. Eka rhavi leri riendli leri ri tirha na xipfuneta xa rito **ku-** ku endlela leswaku rito leri ri va na nhamuselo yo twala no amukeleka. Rito leri ri tava **ku titeka** leri tumbulukeke na nhamuselo ya rona leyi hambanaka na ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **teka** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Rito **ku titeka** ri kongomisa eka leswi munhu a ti vonisaka xiswona.

b) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli famba hi ku landza marhavi ya maendli

Hi ta **famba** na wena eGiyani loko n'hwetl yi hela.

Rito famba ri kongomisa eka ku tlakula milenge u suka laha unga kona u ya kun'wana. Magamani na Machete (2024:70) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli famba va ku nsinya wa riendli famba ri kongomisa eka *ku tlakusa milenge hi wun'wewun'we hi ku landzelelana yi ya emahlwenihi mpimo wa magoza mo karhi*. Nsinya wa riendli famba ri nga lungeleriwa marhavi ya maendli ku pfelerisa marito mantshwa kusuka eka rona.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwiwe xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya riendli rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa. Eka riendli **famba** loko ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **fambiwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **famba**. Rito **fambiwa** ri kongomisa eka ku ya endhawini yokarhi mikarhi hinkwayo. Leswi swi paluxa leswaku ku lungeleriwa ka xilandzi **-iw-** eka riendli famba swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **famba** ku lungeleriwiwe xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba rito rin'wana eka ririmi. Loko ku lungeleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **-famba** ku vumbiwa rito rin'wana **fambisa** leri nga na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na yo sungula. Rito leri vumbiweke nhlamuselo ya rona yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha

xiendliwa ku endla swin'wana. Rito leri vumbiweke **fambisa** ri vula ku pfuna munhu ku famba kumbe ku hindzisela xanchumu eka un'wana.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **famba** ku tumbuluxa riendli rin'wana **fambela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **fambela** ri kongomisa eka nkongomelo wa loko munhu a famba.

- **Rhavi ra xivuyevuye (-etel-)**

Rito leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuye **-etel-** eka nsinya wa riendli **famba** ku vumba rito rin'wana. Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuye eka nsinya wa riendli **famba** ku vumbiwile rito **fambetela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Rito **fambetela** rona ri vula ku tlakula milenge u ya kun'wana hi ku vuyelela/ko tala.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka rito leri vumbiweke laha ku lungeleriwile rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **famba** ku vumba riendli rin'wana **fambeka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **fambeka** ri na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **famba** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **fambeka** rona ri kongomisa eka ku olova ka ntirho wo famba.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni rito ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **famba** ku vumba riendli rin'wana **fambisisa**. Marito lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambani leswi rito leri **fambisisa** ri vumbiweke kusuka eka riendli **famba**, ri na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **famba** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **fambisisa** rona ri kongomisa eka ku tiyisisa leswaku xokarhi xa famba.

c) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli tiva hi ku landza marhavi ya maendli

Va n'wi **tiva** leswaku a nga lavi ku vona vana va ri ku tlangeni.

Nsinya wa riendli tiva i nsinya wa riendli leri vulaka ku va na vuxokoxoko hi bya swokarhi. Marhanele na Bila (2016: 678) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli tiva leswaku i *ku va na vutivi, ku va na vuxokoxoko bya mhaka*. Eka nsinya wa riendli leri ku tlhela ku tumbulula marito man'wana kusuka eka rona hi endlelo ro lungelela marhavi ya maendli.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya rito rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na leyo sungula. Eka riendli **tiva** loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **tiviwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **tiva**. Rito **tiviwa** ri kongomisa eka ku va munhu a ri na vuxokoxoko hi wena. Leswi swi paluxa leswaku ku lunguleriwa ka xilandzi **-iw-** eka rito **tiva** swi endla leswaku ri va na nhlamuselo leyintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **tiva** ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba rito rintshwa eka ririmi. Loko ku lunguleriwa xilandzi lexi xa

rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **-tiva** ku vumbiwa rito rin'wana **tivisa** leri nga na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na yo sungula. Nhlamuselo leyi yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **tivisa** rona ri vula ku nyika xiviko.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **tiva** ku tumbuluxa riendli rin'wana **tivela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **tivela** ri kongomisa eka ku va na vutivi bya hanyelo ra un'wana munhu.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Rito leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye **-etel-** eka nsinya wa riendli **tiva** ku vumba riendli rin'wana. Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuyeye eka nsinya wa riendli **tiva** ku vumbiwile riendli **tivetela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **tivetela** rona ri vula ku va na vutivi hi mahanyelo ya vanhu vo hambanahamba.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka rito leri vumbiweke laha ku lungeleriwile rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **tiva** ku vumba riendli **tiveka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **tiveka** ri na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **tiva** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **tiveka** rona ri kongomisa eka ku va na ndhuma yo karhi.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Hi **tivana** ku vonana ntsena loko hi hlangana kwala patwini. Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **tiva** ku tumbuluxa riendli **tivana**. Riendli **tivana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo tlheriselana kumbe ku hlamulana. Riendli **tivana** rona ri vula ku va na vunghana kumbe vuxaka byokarhi.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni rito ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **tiva** ku vumba riendli **tivisisa**. Marito lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambi leswi rito leri **tivisisa** ri vumbiwa kusuka eka riendli **tiva**, ri na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **tiva** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **tivisisa** rona ri kongomisa eka ku ku va na vutivi byo hetiseka hi munhu kumbe xokarhi.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka rito **titiva** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo ti- eka nsinya wa riendli **tiva** ku vumba rito **titiva**. Eka rhavi leri rito leri ri tirha na xipfuneta xa rito **ku-** ku endlela leswaku rito leri ri va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Rito leri ri tava **ku titiva** leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **tiva** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Rito **ku titiva** ri kongomisa eka ku va munhu a tiva vuswikoti bya yena kumbe vuyena.

d) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli khoma hi ku landza marhavi ya maendli

Khoma n'wana yaloye hi voko!.

Magamani na Machete (2024:141) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli khoma eka dikixinari ya vona, laha va vuleke leswaku nsinya wa riendli khoma ri kongomisa eka *ku fumbarhela xanchumu emavokweni*. Hi ku leteriwa hi nhlamuselo leyi, nsinya wa riendli khoma ri vula ku fumbarhela xokarhi emavokweni ya wena. Nsinya wa riendli khoma ri tlhela ri kota ku vumba marito man'wana hi ku lungelela marhavi ma maendli eka rona.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya riendli rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na leyo sungula. Eka riendli **khoma** loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **khomiwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **khoma**. Riendli **khomiwa** ri kongomisa eka ku tameriwa hi voko hi munhu un'wana. Leswi swi paluxa leswaku ku lunguleriwa ka xilandzi -iwa eka rito **khoma** swi endla leswaku ri va na nhlamuselo leyintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **khoma** ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **khoma** ku vumba riendli **khomisa** leri nga na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi nga na vuxaka na nhlamuselo yo sungula. Nhlamuselo leyi ya riendli yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **khomisa** rona ri vula ku nyika un'wana mpfumelelo wo ku khomela xokarhi kumbe ku vangela un'wana ku khomiwa hi maphorisa.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **khoma** ku tumbuluxa riendli **khomela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **khomela** ri kongomisa eka ku tirha ntirho wa un'wana loyi a ha wiseke.

- **Rhavi ra xivuyevuye (-etel-)**

Rito leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuye **-etel-** eka nsinya wa riendli **khoma** ku vumba riendli rin'wana. Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuye eka nsinya wa riendli **khoma** ku vumbiwile rito **khometela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **khometela** rona ri vula ku khoma minchumu yokarhi hi xitalo.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka rito leri vumbiweke laha ku lungeleriwele rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **khoma** ku vumba riendli **khomeka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **khomeka** ri na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **khoma** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **khomeka** rona ri kongomisa eka ku olova ka ntirho wo khoma xanchumu.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **khoma** ku tumbuluxa riendli **khomana**. Riendli **khomana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo ttheriselana kumbe ku hlamulana.

Riendli **khomana** rona ri vula ku va vanhu vambirhi va hlanganisa swandla ngopfungopfu loko va xewetana kumbe va ri eku tifambeleni.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni rito ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **khoma** ku vumba riendli rintshwa **khomisisa**. Marito lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambi leswi rito leri **khomisisa** ri vumbiwa kusuka eka riendli **khoma**, ri na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **khoma** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **khomisisa** rona ri kongomisa eka ku khoma swinene ngopfu kumbe ku tiyisisa.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka rito **tikhoma** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo **ti-** eka nsinya wa riendli **khoma** ku vumba rito **tikhoma**. Eka rhavi leri rito leri ri tirha na xipfuneta xa rito **ku-** ku endlela leswaku rito leri ri va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Rito leri ri tava **ku tikhoma** leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya rito leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **khoma** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Rito **ku tikhoma** ri kongomisa eka ku kota ku papalata ku endla swilo swokarhi.

e) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli hleka hi ku landza marhavi ya maendli

Va n'wi **hleka** a kala a ehleketa no tshika xikolo.

Eka dikixinari ya Tinhlungu ta rixaka Marhanele na Bila (2016:158) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli hleka. Va nyike nhlamuselo leyi va ku i *ku cinamisa meno xikan'we ni ku ba pongo ra ntsako ro phuntisa un'wana*. Hi ku landza nhlamuselo leyi ya Marhanele na Bila hi nga vula leswaku nsinya wa riendli hleka ri nga humelela hikambirhi, laha hinga hlekaka kuri ku phuvisa un'wana kambe hi nga tlhela hi hleka hi ku tsakisa hi mahungu lama hi ma twaka. Hi ku landza leswi boxiweke ku hleka ku kongomisiwa eka ku va munhu a pfula nomu a humesa pongo ku ri ndlela yo kombisa

leswaku u le ku tsakisiweni hi leswi a byeriwaka swona kumbe leswi a swi twaka. Nsinya wa riendli leri ri nga pfelerisa marito man'wana lama hambanaka na rona hi tinhlamuselo hi ku lungelela marhavi ya maendli eka rona.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya rito rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka vuxaka na leyo sungula. Eka riendli **hleka** loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **hlekiwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **hleka**. Rito **hlekiwa** ri kongomisa eka endlelo ro va vanhu va humesa mpfumawulo wo komba ku tsaka hikwalaho ko tsakisa hi swiendlo swa un'wana. Leswi swi paluxa leswaku ku lunguleriwa ka xilandzi -iwa eka rito **hleka** swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **hleka** ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba riendli rin'wana eka ririmi. Loko ku lunguleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **hleka** ku vumbiwa riendli **hlekiwa** leri nga na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi hambanaka switsongo na yo sungula. Riendli leri vumbiweke nhlamuselo ya rona yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **hlekiwa** rona ri vula ku tsakisiwa hi xokarhi ku kondza u humesa mpfumawulo wokarhi hi nomu lowu kombaka nyanyuko kumbe ntsako.

- **Rhavi ra xitlhandluko (-ul-)**

Hi ku landza maendlelo yo lungelela rhavi ra xitlhandluko eka riendli ku vumba rito rin'wana, ku lungeleriwele rhavi ra xitlhandluko **-ul-** eka riendli **hleka** ku vumba riendli **hlekiwa**. Riendli **hlekiwa** loko ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyi

hambanaka na ya riendli leri yi vumbiweke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku mhaka yi tlheriseriwa lomu a yi ri kona. Riendli **hlekula** ri kongomisa eka ku hewula munhu loyi a nga endla leswi khomisaka tingana.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **hleka** ku tumbuluxa riendli **hlekelala**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **hlekelala** ri kongomisa eka ku tsakela munhu un'wana.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Rito leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye **-etel-** eka nsinya wa riendli **hleka** ku vumba rito rin'wana. Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuyeye eka nsinya wa riendli **hleka** ku vumbiwile rito **hleketela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **hleketela** rona ri vula ku va na mhaka na matitwelo ma van'wana vanhu.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka rito leri pfelelaka laha ku lungeleriwiwe rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **hleka** ku pfelerisa riendli **hlekeka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **hlekeka** ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **hleka** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **hlekeka** rona ri kongomisa eka swilo leswi tisaka kumbe ku khomisa fenya.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **hleka** ku tumbuluxa riendli **hlekana**. Riendli **hlekana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo tlheriselana kumbe ku hlamulana. Riendli **hlekana** rona ri vula ku sandzana kumbe ku nyefulana.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni rito ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **hleka** ku vumba riendli **hleklisisa**. Maendli lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambi leswi riendli leri **hleklisisa** ri vumbiwa kusuka eka riendli **hleka**, ri na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **hleka** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **hleklisisa** rona ri kongomisa eka ku hleka ku tlula mpimo.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka rito **tihleka** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo **ti-** eka nsinya wa riendli **hleka** ku vumba riendli **tihleka**. Eka rhavi leri riendli leri ri tirha na xipfuneta xa rito **ku-** ku endlela leswaku rito leri ri va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Riendli leri ri tava **ku tihleka** leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **hleka** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Riendli **ku tihleka** ri kongomisa eka ku khomiwa hi fenyha hikwalaho ka swilo leswi u nga swi endla wena n'winyi.

f) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli vona hi ku landza marhavi ya maendli

Hi ta ku **vona** loko hi vuya hi le dorobeni.

Hi nhlamuselo ya masiku hinkwayo nsinya wa riendli vona ri kongomisa eka ku languta xokarhi hi matihlo. Marhanele na Bila (2016:740) va hlamusela nsinya wa riendli vona

tanihi *ku languta, ku langutisa, ku cingela, ku civuka, ku honokela*. Leswi swi tiyisisa leswaku nsinya wa riendli vona ri hlamusela ku langutisa xokarhi hi matihlo. Laha hansi ku ta kaneriwa nsinya wa riendli ku ya hi marhavi ya maendli.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwiwe xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya riendli rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na yo sungula. Eka riendli **vona** loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **voniswa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **vona**. Riendli **voniswa** ri kongomisa eka ku langutiwa. Leswi swi paluxa leswaku ku lunguleriwa ka xilandzi **-iw-** eka riendli vona swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **vona** ku lungeleriwiwe xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba riendli eka ririmi. Loko ku lunguleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **vona** ku vumbiwiwe riendli **vonisa** leri vumbiweke na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na yo sungula. Nhlamuselo ya riendli leri yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **vonisa** ri vula ku pfuna un'wana leswaku a vona kumbe ku pfuna loyi a kayakayisiwaka hi nchumu wokarhi.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **vona** ku tumbuluxa riendli **vonela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **vonela** ri

kongomisa eka ku rindza nhundzu ya un'wana kumbe ku vona swirho swa rimbewu swa un'wana munhu.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Riendli leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye **-etel-** eka nsinya wa riendli **vona** ku vumba riendli . Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuyeye eka nsinya wa riendli **vona** ku vumbiwile riendli **vonetela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **vonetela** rona ri vula ku tshama u karhi u vona swilo leswi u nga tshama u swi vona.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka riendli leri pfelelaka laha ku lungeleriwile rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **vona** ku vumba riendli **voneka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **voneka** ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **vona** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli riendli **voneka** rona ri kongomisa eka ku vonaka hi ku olova.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **vona** ku tumbuluxa riendli **vonana**. Riendli **vonana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo ttheriselana kumbe ku hlamulana. Riendli **vonana** rona ri vula ku langutisana kumbe ku hlangana nakambe.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni riendli ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela - **isis-** eka nsinya wa riendli **vona** ku vumba riendli **vonisisa**. Maendli lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambi leswi riendli leri **vonisisa** ri vumbiweke kusuka eka riendli **vona**, ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **vona** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka.. Riendli **vonisisa** rona ri kongomisa ka languta xokarhi ku kondza u kolwa kumbe ku enela.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka riendli **tivona** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo ti- eka nsinya wa riendli **vona** ku vumba riendli **tivona**. Eka rhavi leri riendli leri ri tirha na xipfuneta xa riendli **ku-** ku endlela leswaku riendli leri ri va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Riendli leri ri tava **ku tivona** leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **vona** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Riendli **ku tivona** ri kongomisa eka munhu wo ti twisisa kumbe ku khola.

g) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli tima hi ku landza marhavi ya maendli

Tima ndzilo walowo ku sungula moya wa matimba.

Nsinya wa riendli tima ri kongomisa eka ku herisa ku pfurha ka ndzilo kumbe ku herisa ku voninga ka rivoni. Magamani na Machete (2024:70) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli famba va ku nsinya wa riendli famba ri kongomisa eka *ku yimisa ku pfurha ka ndzilo, rivoni, na swin'wana*. Nsinya wa riendli tima ku nga lungeleriwa marhavi ya maendli ku vumba maendli mantshwa kusuka eka rona.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya riendli rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka vuxaka na yo sungula. Eka riendli **tima** loko ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi

ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **timiwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **tima**. Riendli **timiwa** ri kongomisa eka endlelo ro herisa ku pfurha ka ndzilo kumbe rivoni. Leswi swi paluxa leswaku ku lungeleriwa ka xilandzi -iwa eka riendli teka swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **tima** ku lungeleriwile xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba riendli eka ririmi. Loko ku lungeleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **tima** ku vumbiwile riendli **timisa** leri vumbiweke na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na yo sungula. Nhlamuselo ya riendli leri yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **timisa** rona ri vula ku pfuna un'wana ku tima ndzilo kumbe ku lerisa un'wana leswaku a tima ndzilo.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **tima** ku tumbuluxa riendli **timela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **timela** ri kongomisa eka ku yimisa ku pfurha ka ndzilo hi ku tirhisa swilo swo tanihi mati.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Riendli leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye **-etel-** eka nsinya wa riendli **tima** ku vumba riendli . Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuyeye eka nsinya wa riendli **tima** ku vumbiwile riendli **timetela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko

tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **timetela** rona ri vula ku yimisa ku pfurha ka ndzilo hi ku vuyelela hi ku tirhisa swilo swo tanihi mati.

- **Rhavi ra xiketelo (-ek-)**

Eka riendli leri pfelelaka laha ku lungeleriwele rhavi ra xiketelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **tima** ku vumba riendli **timeka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **timeka** ri vumbiwele na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **tima** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli riendli **timeka** rona ri kongomisa eka ku herisiwa ka ku pfurha ka ndzilo.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni riendli ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **tima** ku vumba riendli **timisisa**. Maendli lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambani leswi riendli leri **timisisa** ri vumbiweke kusuka eka riendli **tima**, ri vumbiwele na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **tima** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **timisisa** rona ri kongomisa eka ku tiyisisa leswaku ku pfurha ka ndzilo ka yima.

h) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli tshika hi ku landza marhavi ya maendli

Hi ta **tshika** ku famba vusiku hikwalaho ka leswi swi nga humelela.

Nsinya wa riendli tshika i riendli leri vulaka ku susa voko eka leswi ri swi khomeke. Marhanele na Bila (2016: 700) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli riendli tshika leswaku i *ku susa voko laha ri khomeke kona*. Eka nsinya wa riendli leri ku tlhela ku tumbulula maendli man'wana kusuka eka rona hi endlelo ro lungelela marhavi ya maendli.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya riendli rolero yai cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na leyo sungula. Eka riendli **tshika** loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **tshikiwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **tshika**. Riendli **tshikiwa** ri kongomisa eka ku nyenyemukiwa hi munhu a nga ha lavi na ku va ekusuhi na wena. Leswi swi paluxa leswaku ku lunguleriwa ka xilandzi **-iw-** eka riendli **tshika** swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwayintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **tshika** ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba riendli eka ririmi. Loko ku lunguleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **tshika** ku vumbiwile riendli **tshikisa** leri vumbiweke na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi nga na vuxaka na nhlamuselo yo sungula. Nhlamuselo leyi ya riendli yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **tshikisa** rona ri vula ku arisa un'wana ku ya emahlweni no endla swokarhi.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **tshika** ku tumbuluxa riendli **tshikela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **tshikela** ri kongomisa eka ku lan'wela munhu leswaku a sala a ya emahlweni na leswi a mi swi endla swin'we.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Riendli leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuye **-etel-** eka nsinya wa riendli **tshika** ku vumba riendli . Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuye eka nsinya wa riendli **tshika** ku vumbiwile riendli **tshiketela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **tshiketela** rona ri vula ku tshika xokarhi ka ku tala.

- **Rhavi ra xiketelo (-ek-)**

Eka riendli leri pfelelaka laha ku lungeleriwile rhavi ra xiketelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **tshika** ku vumba riendli **tshikeka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **tshika** ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **tshika** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **tshikeka** rona ri kongomisa eka ku tshika xokarhi hi ku olova.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **tshika** ku tumbuluxa riendli **tshikana**. Riendli **tshikana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo tlheriselana kumbe ku hlamulana. Riendli **tshikana** rona ri vula ku hambana ka vanhu lava rhandzanaka kumbe ku herisa vuxaka bya rirhandzu ka vanhu.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni riendli ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **tshika** ku vumba riendli **tshikisisa**. Maendli lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambani leswi riendli leri **tshikisisa** ri vumbiweke kusuka eka riendli **tshika**, ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya

riendli **tshika** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **tshikisisa** rona ri kongomisa eka ku tiyisisa ku tshika xokarhi.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka riendli **titshika** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo **ti-** eka nsinya wa riendli **tshika** ku vumba riendli **titshika**. Eka rhavi leri riendli leri ri tirha na xipfuneta xa riendli **ku-** ku endlela leswaku riendli leri ri va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Riendli leri ri tava **ku titshika** leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **tshika** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Riendli **ku titshika** ri kongomisa eka ku va munhu a ti lan'wa kumbe ku va munhu a nga tirhandzi.

- i) **Nhlamuselo ya nsinya wa riendli tlhava hi ku landza marhavi ya maendli**

Manyangi a a lava ku **tlhava** Somisa hi mukwana, hiloko hi hatla hi n'wi khoma.

Magamani na Machete (2024:359) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli tlhava eka dikixinari ya vona, laha va vuleke leswaku nsinya wa riendli tlhava ri kongomisa eka *ku boxa hi ku tirhisa xitlhavana*. Hi ku leteriwa hi nhlamuselo leyi, nsinya wa riendli tlhava ri vula ku vavisa munhu hi ku tirhisa xilo xo vavisa tanihi mukwana. Nsinya wa riendli tlhava ri tlhela ri kota ku vumba maendli man'wana hi ku lungelela marhavi ya maendli eka rona.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwiwe xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya riendli rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi nga na vuxaka na leyo sungula. Eka riendli **tlhava** loko ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **tlhaviwa** kutani ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **tlhava**. Riendli **tlhaviwa** ri

kongomisa eka ku nonguriwa hi mutwa kumbe ku ngeniwa hi mutwa enyameni. Leswi swi paluxa leswaku ku lungeleriwa ka xilandzi -iwa eka riendli **tlhava** swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwayintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana.

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **tlhava** ku lungeleriwile xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba riendli eka ririmi. Loko ku lungeleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **tlhava** ku vumbiwile riendli **tlhavis** leri vumbiweke na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na yo sungula. Nhlamuselo leyi yintshwa yi komba leswaku nhlokomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **tlhavis** rona ri vula ku tiboxisa kumbe ku tivavisa hi vomu.

- **Rhavi ra xitlhandluko (-ul-)**

Hi ku landza maendlelo yo lungelela rhavi ra xitlhandluko eka riendli ku vumba riendli , ku lungeleriwile rhavi ra xitlhandluko **-ul-** eka riendli **tlhava** ku vumba riendli **tlhavula**. Riendli **tlhavula** loko ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri yi vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi ttheriseriwa lomu a yi ri kona. Riendli **tlhavula** ri kongomisa eka ku susa nchumu lowu tlhaveke enyameni.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **tlhava** ku tumbuluxa riendli **tlhavela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **tlhavela** ri kongomisa eka ku khendla.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Riendli leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye **-etel-** eka nsinya wa riendli **tlhava** ku vumba riendli . Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuyeye eka nsinya wa riendli **tlhava** ku vumbiwile riendli **tlhavetela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **tlhavetela** rona ri vula ku boxa xokarhi hi xilo xo vavisa hi ku vuyelela.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka riendli leri pfelelaka laha ku lungeleriwiwe rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **tlhava** ku vumba riendli **tlhaveka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **tlhaveka** ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **tlhava** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **tlhaveka** rona ri kongomisa eka ku olova ka ku tlhava nchumu.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **tlhava** ku tumbuluxa riendli **tlhavana**. Riendli **tlhavana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo ttheriselana kumbe ku hlamulana. Riendli **tlhavana** rona ri vula ku va vanhu vambirhi kumbe ku tlula va vavisana hi xilo xo tlhava/boxa.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni riendli ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **tlhava** ku vumba riendli **tlhavisisa**. Maendli lama ma tlhela

ma va na tinhlamuselo to hambana hambani leswi riendli leri **tlhavisisa** ri vumbiweke kusuka eka riendli **tlhava**, ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya riendli **tlhava** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **tlhavisisa** rona ri kongomisa eka ku tiyisisa leswaku u boxa xokarhi.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka riendli **titlhava** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo **ti-** eka nsinya wa riendli **tlhava** ku vumba riendli **titlhava**. Eka rhavi leri riendli leri ri tirha na xipfuneta xa riendli **ku-** ku endlela leswaku riendli leri ri va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Riendli leri ri tava **ku titlhava** leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **tlhava** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Riendli **ku titlhava** ri kongomisa eka ku tiboxa hi mukwana kumbe ku va u bombile.

j) Nhlamuselo ya nsinya wa riendli luma hi ku landza marhavi ya maendli

Mbyana yi ta **luma** lava va yi tshinelelaka hi ku tsutsuma.

Eka dikixinari ya Tinhlungu ta rixaka Marhanele na Bila (2016:253) va nyikile nhlamuselo ya nsinya wa riendli luma. Va nyikile nhlamuselo leyi va ku i *ku khoma hi meno*. Hi ku landza nhlamuselo leyi ya Marhanele na Bila hi nga vula leswaku nsinya wa riendli luma ri kongomisa eka ku tirhisa matino ku phema xokarhi. Nsinya wa riendli leri ri nga vumba maendli man'wana lama hambanaka na rona hi tinhlamuselo hi ku lungelela marhavi ya maendli eka rona.

- **Rhavi ra xitwisiwa (-iw-)**

Eka rhavi ra xitwisiwa ku lungeleriwele xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** eka nsinya wa riendli. Loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa eka riendli swi endla leswaku nhlamuselo ya riendli rolero ri cinca kutani ri va na nhlamuselo yintshwa leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri pfelelaka kusuka eka rona. Eka riendli **luma** loko ku lunguleriwa xilandzi xa rhavi ra xitwisiwa xa **-iw-** ri cinca ri va **lumiwa** kutani

ku tumbuluka nhlamuselo yintshwa yo hambana na leyi nga nyikiwa ya riendli **luma**. Riendli **lumiwa** ri kongomisa eka ku twisiwa ku vava hi ku tirhiseriwa meno. Leswi swi paluxa leswaku ku lungeleriwa ka xilandzi **-iw-** eka riendli **luma** swi endla leswaku ri va na nhlamuselo yintshwa leyi kombaka leswaku nchumu wun'wana wu vangeriwa swin'wana .

- **Rhavi ra xivangelo (-is-)**

Eka rhavi leri ra xivangelo eka nsinya wa riendli **luma** ku lungeleriwile xilandzi xa rhavi ra xivangela **-is-** ku vumba riendli eka ririmi. Loko ku lungeleriwa xilandzi lexi xa rhavi ra xivangelo **-is-** eka nsinya wa riendli **luma** ku vumbiwile riendli **lumisa** leri vumbiweke na nhlamuselo ya rona yintshwa leyi hambanaka switsongo na leyo sungula. Riendli leri nhlamuselo ya rona yi komba leswaku nhlomhaka yi boha xiendliwa ku endla swin'wana. Riendli leri vumbiweke **lumisa** ri vula ku sasametiwa hi mbyana.

- **Rhavi ra xitlhandluko (-ul-)**

Hi ku landza maendlelo yo lungelela rhavi ra xitlhandluko eka riendli ku vumba riendli , ku lungeleriwile rhavi ra xitlhandluko **-ul-** eka riendli **luma** ku vumba riendli **lumula**. Riendli **lumula** loko ri tumbuluka ri tumbuluke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri yi vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi ttheriseriwa lomu a yi ri kona. Riendli **lumula** ri kongomisa eka ku veleka xin'wana xihlangi lexo sungula xa ha ri xitsongo.

- **Rhavi ra xikongomelo (-el-)**

Eka rhavi leri ra xikongomelo na kona ku vile na ku lungelela kumbe ku namarheta xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka rhavi ra nsinya wa riendli **luma** ku tumbuluxa riendli **lumela**, leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku nchumu lowu endliwaka wu ni xikongomelo, kumbe wu kongomisiwe eka nchumu wun'we. Riendli **lumela** ri kongomisa eka ku phemela munhu xokarhi hi ku tirhisa matino.

- **Rhavi ra xivuyevuyeye (-etel-)**

Riendli leri vumbiweke eka rhavi leri ri vumbiwile hikwalaho ka ku lungeleriwa xilandzi xa rhavi ra xivuyevuyeye **-etel-** eka nsinya wa riendli **luma** ku vumba riendli . Eku lungeleriweni ka xilandzi lexi xa rhavi ra xivuyevuyeye eka nsinya wa riendli **luma** ku vumbiwile riendli **lumetela** leri ri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona yo hambana na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona, leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa ko tala hi ku lungelela xilandzi **-etel-**. Riendli **lumetela** rona ri vula ku luma ko tala.

- **Rhavi ra xikotelo (-ek-)**

Eka riendli leri pfelelaka laha ku lungeleriwiwe rhavi ra xikotelo **-ek-** eka nsinya wa riendli **luma** ku vumba riendli **lumeka**. Riendli leri vumbiweke ku nga **lumeka** ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli **luma** leyi kombaka leswaku mhaka ya kona ya endleka kumbe yi olovile ku yi tirha. Riendli **lumeka** rona ri kongomisa eka ku olova ku lumiwa.

- **Rhavi ra xihlamulana (-an-)**

Eka rhavi leri ra xihlamulana ku lungeleriwe xilandzi xa rhavi leri ku nga **-an-** eka nsinya wa riendli **luma** ku tumbuluxa riendli **lumana**. Riendli **lumana** loko ri tumbuluka ri tumbulukile na nhlamuselo ya rona leyi nga hambaneleki ekule na ya riendli leri ri tumbulukeke kusuka eka rona leyi kombaka leswaku minchumu mimbirhi kumbe yo tala yi tirha ntirho wun'we hindlela yo ttheriselana kumbe ku hlamulana. Riendli **lumana** rona ri vula ku vavisana hi ku tirhisa meno.

- **Rhavi ra xidzimela (-isis-)**

Ku vumbeni riendli ra rhavi ra xidzimela ku lungelela xilandzi xa rhavi ra xidzimela **-isis-** eka nsinya wa riendli **luma** ku vumba riendli **lumisisa**. Maendli lama ma tlhela ma va na tinhlamuselo to hambana hambi leswi riendli leri **lumisisa** ri vumbiweke kusuka eka riendli **luma**, ri vumbiwile na nhlamuselo ya rona leyi hambaneke na ya

riendli **luma** leyi kombaka leswaku mhaka yi endliwa hi ku hetiseka. Riendli **lumisisa** rona ri kongomisa eka ku tiyisisa leswaku xokarhi xi lumekile.

- **Rhavi ra xitlhelelo (ti-)**

Eka riendli **tiluma** ku vile na ku lungeleriwa ka xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo **ti-** eka nsinya wa riendli **luma** ku vumba riendli **tiluma**. Eka rhavi leri riendli leri ri tirha na xipfuneta xa riendli **ku-** ku endlela leswaku riendli leri ri va na nhlamuselo yo twala no amukeleka. Riendli leri ri tava **ku tiluma** leri tumbulukeke na nhlamuselo ya rona leyi hambanaka na ya riendli leri vumbiweke kusuka eka rona ku nga **luma** leyi kombaka leswaku mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona. Riendli **ku tiluma** ri kongomisa eka ku tivavisa enon'wini hi matino.

4.3. Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi langutile hi ndlela leyi mavumbelo ma marito hi endlelo ra mpfelelo na ndzungelelo swi humeलेलका hakona eka Xitsonga. Ku aviwile mpfelelo hi tinxakakulu tinharhu, ku nga mavitinkatsano, mbuyelelo na mitlawwa ya maviti. Ndzungelelo na wona wu aviwile hi tinxaka ta ntlhanu ku nga, ntsongohato, vundhawu, matlhelo ma maendli, mikarhi ya maendli na marhavi ma maendli. Tinxaka leti ta mpfelelo na ndzungelelo ti andlariwile no xopaxopiwa ku kombisiwa hi ndlela leyi mpfelelo na ndzungelelo swi humeलेलका hakona eka switiviwa leswi nga andlariwa. Eka ndzima leyi ku tlhele ku kombisiwa ritoxidzi na ritompfelelo na rito ndzungelelo na swihluvi swa mbulavulo swa marito lama.

Ndzima ya 5: Swikumiwa, swibumabumelo na nkatsakanyo wa ndzavisiso

5.1. Manghenelo

Ndzima leyi nga hundza yi andlarile na ku xopaxopa switiviwa swa ndzavisiso. Marito lama vumbiwaka hi endlelo ra mpfelelo na ndzungelelo mo vumba marito eka Xitsonga ya xopaxopiwile ku kombisa hindlela leyi mpfelelo na ndzungelelo swi humelelaka ha yona ku vumba marito. Ndzima leyi yi andlala swikumiwa swa ndzavisiso leswi kumiweke eka switiviwa leswi andlariweke na ku xopaxopiwa.

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu a ku ri ku kambisisa xivumbeko na nhlamuselo swa mpfelelo na ndzungelelo eka Xitsonga. Laha mulavisisi a lava ku ringeta ku languta mpfelelo na ndzungelelo kusuka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo swo hambanahambana eka Xitsonga. Leswi, swi ta pfuna van'watindzimi ku twisisa nkoka wa mpfelelo na ndzungelelo eka xitsonga loko swi ta eka ku vumba marito, ku twisisa matsalelo ma man'wana ma marito lama ha nyikaka vatirhisi xiphiso, no kota ku xopela xivumbeko xa marito hi vuenti. Ndzavisiso lowu a wu ri na xikongomelo xo lava ku hlamula swikongomelotsongo leswi boxiweke eka ndzima ya 1:

- Ku languta mpfelelo na ndzungelelo wa marito kusuka eka swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana eka Xitsonga.
- Ku xiyisisa xivumbeko lexi mpfelelo na ndzungelelo wa marito wu xi tekaka loko ku vumbiwa marito mantshwa eka Xitsonga.
- Ku xiyisisa vuxaka bya mpfelelo na ndzungelelo wa marito hi tlhelo ra tinhlamuselo eka marito lama pfeleleke kusuka eka mona eka Xitsonga.

Xikongomelokulu na xona a ku ri ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso hindlela leyi landzelaka:

- Xana mpfelelo na ndzungelelo wa marito swi humelela kusuka eka swihluvi swa mbulavulo swihi eka Xitsonga?

- Hi xihhi xivumbeko lexi mpfelelo na ndzungelelo wa marito wu xi tekaka loko ku vumbiwa marito mantshwa eka Xitsonga?
- Hi byihhi vuxaka bya mpfelelo na ndzungelelo wa marito hi tlhelo ra tinhlamuselo eka marito lama pfeleleke no lungeleriwa kusuka eka mona eka Xitsonga?

Ku kota ku lulamisa swikongomelo swa ndzavisiso na ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso leswi nga laha henhla, mulavisisi u tirhisile thiyori ya *Optimality* leyi a yi tekiwa yi ri ya nkoka eka dyondzo leyi tanihleswi yi tlakusaka yi vulavula hi swipimelo na milawu eku vumbeni ka marito hi ku angarhela. Ndzavisiso lowu wu endliwile hi ku tirhisa maendlelo ma nkoka. Ndzavisiso lowu wu tirhisa dizayini ya vulavisisi byo hlamusela (*descriptive research design*). Ku tirhisiwile tindlela tinharhu letikulu ku hlengeleta switiviwa leswi nga tirhisiwaka eka mofoloji na xivumbeko xa marito, ku nga, khophasi, vuxokori, na vuperimente. Xiyenge lexi landzelaka xi ta humesa mikomiso wa swikumiwa na swibumabumeri na mahetelelo ya ndzavisiso.

5.2. Mikumisiso ya ndzavisiso

Ndzavisiso wu kumile leswaku eka Xitsonga marito ma nga lungeleriwa swirhanghi na swilandzi ivi ku vumbiwa ntsongohato wa maviti na vundhawu bya maviti. Eka ndzungelelo wa muxaka lowu ku tirhisiwa swinembeletwana, ku nga, swirhanghi na swilandzi. Maviti lama ya vumbiwa hi ku va ku nembeletwa swirhanghi na swilandzi eka maviti ku vumba maviti man'wana yo komba ntsongohato na vundhawu eka ririmi, ivi nhlamuselo ya kona yi nga fambeliki kule na maviti lama ya nga vumbiwa kusuka eka wona. Leswi swa hambana na leswi humelelaka eka ririmi ra Xipedi hikuva kona a ku lungeleriwi xirhanghi loko ku vumbiwa ntsongohato na vundhawu kambe ku lungeleriwa xilandzi ntsena. Mphasha (2006) u kombisile leswaku eka Xipedi ku na swilandzi swimbirhi swa ntsongahato ku nga **-ana** na **-nyana**, kasi eka vundhawu ku na xilandzi **-eng** leswi lungeleriwaka eka riviti ku vumba ntsongohato na vundhawu bya riviti. U nyikile Xikombiso xa riviti **maswi** (meleka) leri lungeleriweke xilandzi **-ana** ku vumba ntsongahato **maswana** (swimelekana), eka vundhawu u nyikile Xikombiso xa riviti **sediba** (nambu) leri lungeleriwaka xilandzi **-eng** ku vumba rito ra vundhawu **Sedibeng** (enambyeni).

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku leswi humelelaka hi tlhelo ra xivumbeko na nhlamuselo eka ndzungelelo wa Xinghezi swa humelela na le ka Xitsonga. Nizamiddin (2015) u kombisile mhaka ya ndzungelelo lowu humelelaka eka Xinghezi loko ku vumbiwa mahlawuri laha ku lungeleriwaka xilandzi xa **-ly**, eka ku vumba mikarhi leyi nga hundza hi ku lungelela xilandzi -

ed/ -d. Leswi swi humelela eka Xitsonga loko hi vumba mikarhi leyi nga hundza laha hi sivaka xitwari xo hetelela xa nsinya wa riendli hi xilandzi **-ile** tanihilaha swi kombisiweke hakona eka ndzima leyi nga hundza.

Ndzavisiso wa Hlungwane (2012) na wona wu khumbile katsongo mhaka yo tirhisa swinembeletwana swo fana na swirhanghi na swilandzi ku vumba ntsongohato. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku mhaka ya ndzungelelo wa xirhanghi xa **xi-** kumbe **swi-** na swilandzi **-ana/ -etana, -nyana** eka maviti na misinya ya maendli swi ta na rito leri nhlamuselo ya kona yi nga fambeliki kule na ritoxidzi.

Hi tlhelo ra mpfelelo, ndzavisiso wu kumile leswaku mpfelelo wa marito mantshwa ma nga humelela hi ku vuyelela misinya ya maendli kumbe maviti ku ta na rito rintshwa leri ku nga kumekaka leswaku tinhlamuselo ta kona ti hambanela ekule na ritoxidzi. Mhaka leyi yi kombisiwa ku va yi humelela na le ka ririmi ra Xipedi (Mojapelo 2007).

Eka ndzavisiso lowu ku tlherile ku kumiwa leswaku mavitimpelelo ma nga tlhela ma pfelela loko ku vumbiwa mitlawa ya maviti na mavitinkatsano. Laha wu kombaka leswaku ku pfelerisa maviti ya mitlawa ya maviti na mavitinkatsano ku tirhisiwa swirhanghi. Mdee (2007) na yena u kombisile leswaku endlelo ra muxaka lowu ra humelela eka Xiswahili.

Ndzavisiso wu tlhele wu kuma leswaku hi ku lungelela swirhanghi na xiheteleri –i eka nsinya wa riendli hi kota ku pfelerisa maviti eka Xitsonga. Leswi a swi hambani na leswi humelelaka eka ririmi ro fana na Xivhenda na Xisuthu. Poulos (1990) u kombisile leswaku eka Xivhenda, nsinya wa riendli *shuma* (tirha) wu nga lungeleriwa xirhanghi xa ntlawa wa 1 ku vumba riviti *mushumi* (mutirhi). Maendlelo ya muxaka lowu a ma hambanangi ni lama Nhlapho (2015) a ma kombiseke leswaku ma humelela eka Xisuthu.

5.3. Nkatsakanyo wa ndzavisiso

Hi ku katsakanya xikongomelokulu xa ndzavisiso xi fikeleriwile, na swikongomelotsongo swa ndzavisiso swi fikeleriwile. Ndzavisiso lowu wu hlamurile swivutiso swa ndzavisiso hi ku hetiseka. Wu kotile ku kombisa hindlela leyi mpfelelo wu humelelaka hakona eka Xitsonga. Mhaka ya ndzungelelo wa swirhanghi na swilandzi ku vumba marito lama tinhlamuselo ta mona ti nga fambeliki kule na ritoxidzi swi tikombile. Endlelo ra nkoka ri pfunile swinene ku fikelela xikongolokulu,

swikongomelotsongo na ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso hi ku hetiseka. Mulavisisi u kombisile na swibumabumeri leswi nga endliwaka ku pfuneta ku hluvukisa tindzimi ta Vantima hi tlhelo ra milavisiso.

Ndzavisiso lowu wu ngehenile hi vundzeni ku languta mhaka ya mpfelelo na ndzungelelo eka Xitsonga. Eka mpfelelo, mhaka ya leswaku nsinya wa rito wu tlanga xiphemu xikulu loko swi ta eka ku pfeleta marito mantshwa swi tikombile. Mhaka ya leswaku swinembeletwana leswi nembetiwaka eka misinya ya marito swi tlanga xiphemu xa nkoka eka ku vumba hindlela ya ndzungelelo na swona swi kumekile. Maendlelo ya mbuyelelo, ya swirhangi na yo hlanganisa marito mambirhi kumbe ku tlula ku vumba rito rintshwa swi tlanga xiphemu xikulu eka mpfelelo wa marito. Kasi hi tlhelo lerin'wana, ntsongohato wa maviti, vundhawu bya maviti na mikarhi na matlhelo swa maendli swi tlanga xiphemu xa nkoka ku ta na xivumbeko xintshwa xa maviti na maendli, ku nga ndzungelelo. Nhlamuselo leyi humelela eka mpfelelo yi nga ha fambela ekule na ritoxidzi kambe eka ndzungelelo, tinhlamuselo ti va ti karhi ti fambela kusuhi swinene na ritoxidzi.

5.4. Swibumabumelo

Hi ku landza leswi nga kumiwa eka ndzavisiso lowu swi fanerile ku bumabumela leswaku swidyondzi swin'wana swi ta kota ku yisa emahlweni no endla milavisiso yo hluvukisa tindzimi ta Vantima to tanihi Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku valavisisi lava taka va nga ha endla milavisiso leyi landzelaka:

- Ku xiyisisa xivumbeko xa marito eka Xitsonga, swi nga va na nkoka ku va milavisiso leyi taka yi nga ngehena hi vundzeni ku languta xivumbeko xa marito yo lombiwa kusuka eka tindzimi tin'wana eka Xitsonga na tinhlamuselo ta kona.
- Nakambe, milavisiso yin'wana yi nga ha tlhela yi languta xilandzi **-hata/hato** lexi lungeleriwaka eka misinya ya maendli ku vumba mavitimpfelelo na maendlimpfelelo na vulungeleri.

- Milavisiso leyi taka yi nga ha tlhela yi ta hi tlhelo ro languta vuxaka bya tinhlamuslo lebyi tisiwaka hi ku lungeleriwa ka xilandzi xa rhavi ra xikongomelo **-el-** eka misinya ya maendli.
- Ku tirhisiwa ka xilandzi xa vunyingi eka Xinghezi lexi xi tlhelaka xi tirhisiwa eka malombiwa ma Xitsonga leswi hetelelaka swi endla leswaku hi va na xinembeletwana xa vunyingi xa Xitsonga na mpfumawulo lowu tirhisiweke eka vunyingi eka Xinghezi.

Tibuku leti tirhisiweke

Abeyweera, G. H. 2021. The use of affixation in academic English: A lexical explanation on affixation, root and meaning. *Journal of Social Sciences and Humanities Review*, 5(4): 179- 190.

Adejumo A, & Osumbade N. 2014. A practical approach to words-formation processes in English. *International Journal of Research in Humanities, Arts and Literature* 5(2): 24-35.

Alberts, M. 2017. *Terminology and terminography principles and practice: A South African perspective*, McGillivray Linnegar Associates, Cape Town.

Alsamadani, M. & Taibah, S. 2019. Types and functions of reduplication in Palembang. *Journal of the Southeast Asian Linguistics Society*: University of Hawai'i Press.

Bos, J. 2020. *Research Ethics for Students in the Social Sciences*. Cham: Springer International Publishing.

Buthelezi, T.M. 2008. Exploring the role of conceptual blending in developing the extension of terminology in isiZulu language. *Alternation* 15(2): 181-200.

Cao, P. 2022. Derivational Morpheme or Inflectional Morpheme—A Case Study of “-ing” or “-ed” Word Ending in English Linguistics Teaching. *In 2nd International Conference on Education: Current Issues and Digital*: 682-690.

Chomi, W.E. 2013. *Swahili language - Morphology*. Dar es Salaam Publisher.

Daniël V.O. & Panos A. 2017. *English Language 2nd Edition*. Palgrave publisher.

Delahunty, G. P., & Garvey, J. J. 2010. *The English Language from Sound to Sense*. Fort Collins, Colorado: The WAC Clearinghouse.

Doner, J. 2024. *The Linguistic Analysis of Word and Sentence Structures*, University of Manitoba, Creative Commons Attribution-NonCommercial-Share Alike 4.0 International License.

Flick, U. 2014. *An Introduction to Qualitative Research*, 5th edition. London: Sage.

Haidy H.D. 2021. Statement of problem template. *International Jasin Multimedia and computer science and innovation exhibition*. Universiti Teknologi Mara (UiTM) Sabah 52-53.

Harish, K.T. 2021. *Research Methodology in Social Sciences. (A Short Manual)* Publisher: New Delhi: Corvette.

Hasanah, A.A. 2014. An analysis on the english affixation usage in news column of jakarta post newspaper on monday and sunday editions 31: 337-338.

Henry, D, Gillon, C and Matthewson, L. 2014. How to investigate linguistic diversity: Lessons from the Pacific Northwest. *Language* 90(4): e180–e226.

Hlungwane, M.C. 2012. Deverbal Nominals in Xitsonga. Unpublished PhD Thesis: Stellenbosch University.

Igálà, N.P.I. 2015. Chapter nineteen headedness and demarcation between nominal compounds and noun phrases in igálà gideon sunday omachonu. *Current Research in African Linguistics*. 40(1): 411-435.

Kager R. 1999. *Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kalsum, K., Munawir, M., Asiza, N. & Humaeroah, H. 2021. *Morphology*. Penerbit IAIN Parepare Nusantara Press

Kauffman C.A. 2015. *Reduplication reflects uniqueness and innovation in language, thought and culture*. York college of Pennsylvania.

Kothari, C.R. 2010. *Research Methodology: Methods and Technique*. New Delhi: New Age International Publishers.

Mashele H.T. 2022. Mhalamhala: Dikixinari ya Xitsonga. The South African National Lexicography Units: Pretoria.

Manova S. 2016. *Affixation Linguistics Oxford Biographies*. Accessed 27 March 2014.

Marhanele, M.M. & Bila, V. 2016. *Tihlùngù ta Rixaka – Dikixinari ya Ririmi ra Xitsonga*. Polokwane: Timbila Poetry Project and Bila Publishers and Communications.

Marhanele, M.M. 2017. *Xingulana xa ririmi*. Giyani: Sasavona Publishers and Booksellers (pty) Ltd.

Marivate, C. T. D., D. I. Mathumba, J. W. Snyman, R. Finlayson, A. E. Kotze, C. J. J. Jones, K. Podile, & P.C. Taljaard. 1994. *Xitsonga only study guide for TSG201*. Pretoria: University of South Africa.

Marshall, C & Gretchen B.R. 1999. *Designing qualitative research. 3rd ed.* London: Sage Publications.

McCarthy, J.J. 2007. What is optimality theory? 1. *Language and Linguistics Compass* 1(4): 260-291.

Mdee, J. 2017. Patterns of Swahili Verbal Derivatives: An Analysis of their Formation. Huria: *Journal of the Open University of Tanzania*. Language Studies 21.

Mlambo, R. 2018. Nkanelo wa maendlelo ya vuvumbamarito ya Xitsonga eka minongoti ya sayense ya ntumbuluko na thekinoloji. Unpublished MA Dissertation: University of Venda.

Mletshe L.K. 2010. Deverbal Nominals in Xhosa. Unpublished MA Dissertation: Stellenbosch University.

Mohammed, I.F. & Dhayif, Q.A. 2022. Derivation and its Effect on Meaning in English and Arabic: A Contrastive Study. *International Journal of Linguistics Studies* 2(2): 176-184.

Mojapelo, M.L. 2007. Definiteness in Northern Sotho. Unpublished MA Dissertation: Stellenbosch University.

Mphasha, L.E. 2006. The Compounding noun in Northern Sotho. Unpublished PhD Thesis: Stellenbosch University.

Mukherjee, K. 2009. *Principle of management and organizational behaviour*. Tata McGraw-Hill Education Private limited. 7 west Patal nagar, New Delhi.

Mushwana, S.E. & Ndlhovu, M.M. 1988. *Ririmi ra manana*. Shuter & shooter. Pietermaritzburg.

Nagy, I.K. 2017. *An introduction to lexical semantics for students of translation studies*. Department of Applied linguistics. Sapientia Hungarian University of Transylvania. Cientia publishing house.

Naseeb, M.Z. & Ibrahim, M.A. 2017. Morphological Derivations: Learning Difficulties Encountered by Public Secondary School Students in Amman/Jordan. *English Language Teaching* 10(12): 172-181.

Nengovhela, M.A. 2005. Derivational morphology in Tshivenda: an analysis of word-formation processes. Unpublished MA Dissertation: University of Limpopo.

Nhlapo, M.A. 2015. The sequence of derivational and inflectional morphemes in selected sesotho word categories. Unpublished MA Dissertation: University of the Free State.

Nizamuddin, S. 2015. The Derivation Words Recognition: Understanding the Suffixation Patterns of English Vocabulary. Universitas Islam Indonesia, Indonesia. The Fifth Asian Conference on Language Learning.

Nyimbili, F. & Nyimbili, L. 2024. Types of Purposive Sampling Techniques with Their Examples and Application in Qualitative Research Studies, *British Journal of Multidisciplinary and Advanced Studies: English Lang., Teaching, Literature, Linguistics & Communication*: 5(1): 90-99.

Onumajuru, V.C. 2016. Derivations in Onicha Igbo. *Afrrev Ijah: An International Journal of Arts and Humanities* 5.

Öz, H. 2014. Morphology and implications for English language teaching. In A. Saricoban (Ed.), *Linguistics for English language teaching studies* 83-120.

Pandey, A Bhushan, S, & Pratap Pandey, A. 2020. On optimality of imputation methods for estimation of population mean using higher order moment of an auxiliary variable. *Communications in Statistics-Simulation and Computation* 49(6): 1560-1574.

Pope, C., & Mays, N. 1995. *Qualitative research: Reaching the parts other methods cannot reach: An introduction to qualitative methods in health and health services research*. BMJ 1(311): 42-45.

Poulos, G. 1990. *A Linguistic Analysis of Venda*. Via Afrika Limited.

Poulos, G. & Msimang, C.T. 1998. *A linguistic study of Zulu*. Via Afrika Limited. research. BMJ 1(311): 42-45.

Shamoo, A.E & Resnik, B.R. 2003. *Responsible Conduct of Research*. Oxford University Press.

Shirindzi, L.S. 2018. Mbuyelelo Tanihi Ndlela yo Vumba Marito eka Xitsonga. University of Venda Dissertation.

Torres, E.G. 2010. The Inflection-Derivation Continuum and the Old English Suffixes -a, -e, -o, -u. *Journal of the Spanish Association of Anglo-American Studies*.

Wilie, M.M. 2023. Population and Target Population in Research Methodology. *Golden Ratio of Social Science and Education* 4(1): 75-79.

Yurtbaşı, M. 2015. Building English vocabulary through roots, prefixes and suffixes. *Global Journal of Foreign Language Teaching*, 5(1): pp.44-51.